

ТУРКОЛОГИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“
Шумен, 2012

Рецензенти: доц. д-р

Научен редактор:

Коректор:

ISBN 978-954-577-

© Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”
Шумен, 2012

HAYRİYE SÜLEYMANOĐLU YENİSOY

СЪДЪРЖАНИЕ

Hayriye Süleymanoğlu Yenisoý. Özgeçmişinden Satırlar	13
Hayriye Süleymanoğlu Yenisoý. Sofya Üniversitesi ve 50. Yildönümünde Türk Filolojisi	23
Хашим Акиф. Deliorman Edebiyat Derneği Üyelerinin Yayımladığı Şiir Kitaplarında Bazı Dil Sorunları	48
Катерина Венедикова. За Шумен и шуменци през османско време	57
Мерйем Салим. Употреба и фонетични характеристики на турските падежни окончания през XIX в. и началото на XX век (проблеми на синхармонизма)	93
Мерйем Салим. Тюркските лексеми в османотурски текст от XV век	104
Бюлент Кърджалъ. Принципи на описанието на граматичните категории наклонение и време на глагола в съвременния турски език	111
Bülent Kırçalı. Bazı Bulgarca ve Rusça Yayınlarında Türkçe Dilbilgisinde Eylemlerin Kip ve Zaman Ulamları Üzerine Görüş ve Sınıflandırmalar	148
Менент Шукриева. Особенности на превода на юридически текстове от турски на български език и обратното	169
Менент Шукриева. Особенности на превода на научно-техническа литература от турски език на български и обратното	185
Мемиш Мердан. Конференцията в Нион /10-14 септември 1937 г./ и участието на Турция	206
Мехмед Юмер. Тематичен анализ на някои романи на Факир Байкурт	219
Неврие Чуфадар. Цветовете в митологичното знание за съдбата и смъртта в епоса Книгата на Деде Коркут	229
Йорданка Бибина. Йомер Сейфеттин: тъжната усмивка на сатирика	244
Татяна Чалъкова, Неврие Чуфадар. Сънят на Салур Казан и другите сънища в книгата на Деде Коркут	280
Вежди Мехмед. Сатирата в творчеството на поета Юмер Нефи	292
Петя Стоянова. Пословици и поговорки във въведението на "Книга на деде коркут"	308

КРАТКИ БИОГРАФИЧНИ БЕЛЕЖКИ НА ПРОФ. Д-Р ХАЙРИЕ СЮЛЕЙМАНОГЛУ ЙЕНИСОЙ

Хайрие Сюлеманоглу Йенисой (Хайрие Мемова-Сюлейманова) е родена през 1934 г. в гр. Кричим. Учи в турското основно училище и българската девическа гимназия в родния си град. Завършва тюркология, а след това и българска филология в Софийския университет “Св. Кл. Охридски”. По разпределение започва работа като учителка по турски език и литература в Турското педагогическо училище гр. Кърджали. След това е назначена за завеждащ Катедра “Турски училища” в новооткрития тогава Институт за усъвършенстване на учители в Стара Загора. Преподавател (ст. преподавател, главен асистент) е по турски език в специалността тюркология при Софийския университет, където работи 22 години. След това е преместена на работа в Института по балканистика при Българската академия на науките.

През 1991 г. постъпва на работа във Филологическия и историко-географски факултет на Анкарския университет и става основател на специалността българска филология. В Университета в гр. Мугла един семестър чете лекции по дисциплините: румелийските (балканските) турски диалекти и литературата на балканските турци.

Специализира в Азърбайджанския държавен университет в Баку (1970), защитава докторска дисертация в Института по езикознание при Азърбайджанската академия на науките (1995). През 1987 г. е избрана за доцент. Професор е от 2003 година.

Научноизследователската ѝ дейност е главно в областта на балканското езикознание, по-специално: турско-балкански и славяно-турски (и тюркски) езикови контакти. В обсега на нейните проучвания са и културните въпроси на балканските турци.

Има над 250 издадени книги (монографии, студии, сборници и учебници), както и статии, публикувани в университетски годишници и международни научни списания. Участва в международни проекти по филологически проблеми. Членува в международни научни дружества. С доклади и научни съобщения участва в международни научни конгреси и симпозиуми.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА ПРОФ. Д-Р ХАЙРИЕ СЮЛЕЙМАНОГЛУ ЙЕНИСОЙ

Учебници

Uygulamalı Türk Dili Dersleri. Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi
Практически турски език. Фонетика и Морфология (Hüseyin Mahmudov, Hayriye Memova-Süleymanova, Mehmet Beytullov), "Kl. Ohridski" Sofya Üniversitesine Bağlı Şumnu (Şumen) Yüksek Pedagoji Enstitüsü Türk Dili ve Coğrafya Bölümü - Sofya Üniversitesi Yayını, Sofya, 1971.

Türk Dili Ses Bilgisi, (Hayriye Memoğlu-Süleymanoğlu), Batı Filolojileri Fakültesi, "Kl. Ohridski" Sofya Üniversitesi Yayını, Sofya, 1976.

Учебник по турски език. (Türkçe Ders Kitabı), (H. Mahmudov, H. Memova-Süleymanova, İ. Beyrullov, V. Samarcieva), "Kl. Ohridski" Sofya Üniversitesi Yayını, Sofya, 1979.

Çağdaş Bulgarca (Hayriye Memoğlu Süleymanoğlu, Nergis Süleymanoğlu - Aksoy, Erhan Süleymanoğlu), Kurmay Kitap Yayın Dağıtım, Ankara, 2011.

Речници

Българско-турски тематичен речник (Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük), Хайрие Мемова-Сюлейманова), "Kl. Ohridski" Sofya Üniversitesi Yayını, Sofya, 1981.

Състояние на фразеологизмите от турски произход в съвременния български език (Уводна част и речник), Хайрие Сюлейманоглу Йенисой), Ankara, 1992, 2 изд. - 1993.

A Dictionary of Turkisms in Bulgarian (A. Grannes, K. R. Hauge, H. Süleymanoğlu), Novus Forlag, The Institute for Comparative Research in Human Culture, Oslo, 2002.

Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü (Hayriye Memoğlu Süleymanoğlu), Kurmay Yayınevi, Ankara, 2006.

Türkçe-Bulgarca Sözlük (Турско-български речник), Т. С. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, 2007.

From The History of the Turkish-Bulgarian and Bulgarian-Turkish Dictionaries, Hayriye Süleymanoğlu Yenisooy, In: D-r Darina Petrova (Ed.), *Common Borders of Understanding, Bulgaria and Turkey-Partners in the 21st Century*, International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia, 2009, 211-214.

Türkçenin Sıklık Sözlüğü (Честотен речник на турския език (под печат)).

Език

Българските селищни и лични имена в османски документи и някои техни фонетични и граматични изменения, (Хайрие Мемова-Сюлейманова), Годишник на Софийския Университет "Кл. Охридски"; Факултет по западни филологии. Том LXXI, 1. Класически филологии и ориенталистика, 1976, 75-167.

За турцизмите в публицистиката на Захари Стоянов (Хайрие Мемова-Сюлейманова), Годишник на Софийския Университет "Кл. Охридски"; Факултет по западни филологии. Том LXXXI, 1. Класически филологии и ориенталистика, 1976; София, изд. през 1980, 57-70.

К тюркским заимствованиям в болгарском языке, (Хайрие Мемова-Сюлейманова), Издание Азербайджанской ордена трудового знамени государственный университет. Ученные записки. Отдельный оттиск, Баку 1977, 67-71.

Лексикални заемки в турския език от българския и от другите славянски езици, (Хайрие Мемова-Сюлейманова), *Съпоставително езикознание*/ Списание на Софийския Университет "Кл. Охридски" /VI/1981/3-5, 105-135.

Фонетична, морфологична и семантична характеристика на славянските заемки в турския език /с оглед на народните говори на Турция/ В сб.: "България и светът през вековете". Изд. на Софийския Университет "Кл. Охридски"; Факултет по класически и нови филологии, (Хайрие Мемова-Сюлейманова), София, 1983, стр. 119-129.

Балканские топонимы и антропонимы в османотурецких источниках XVII в. (Хайрие Мемова-Сюлейманова), *Системе*

Congress International D'etudes Du Sud - Est Europeen, Sofia, 30 aout - 5 septembre, 1989.

Към въпроса за славянския лексикален елемент в турския език, (Хайрие Сюлеманоғлу), /*Съпоставително езикознание / Списание на Софийския Университет "Кл. Охридски"*, /1993/3-4, 187-193.

Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri. Türkçede ve Öteki Türk Lehçelerinde Slav Leksik Unsurları, (Hayriye Süleymanoғlu Yenisoу), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

Türk-Bulgar Dil İlişkilerine Toplu Bir Bakış, (Hayriye Süleymanoғlu Yenisoу), Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1998, 367-384.

Стилистичната стойност на турските заемки в съвременния български език, "Лексикографски и лексиколожки четения'98", (Алф Гранес, Хайрие Сюлейmanoғлу, Хетил Р. Хауге), София, 19-20, Октомври, 1998, публикувана в сборник "ЗА ДУМИТЕ И РЕЧНИЦИТЕ", София – 2000, стр. 23 - 29.

Yordan Yovkov'un Öykülerinde Türkçe Leksik Unsurlar, (Hayriye Süleymanoғlu Yenisoу), *Balkanların Sesi*, 17, Temmuz-Ağustos 2002, 7-17. Разширен вариант: Türk Dil Kurumu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 15, 2003, 99-110.

Judezmo, Language of the Balkan Jews: An examination of Balkan / Turkish influence on the Language of the Sephardim, (Hayriye Süleymanoғlu Yenisoу), *International Sephardic Journal*, Vol. 1, No. 1, Summer, 2004/5764, 92-99.

On the Turkish Dialects in Bulgaria and their Bulgarian Loanwords, (Hayriye Memoғlu-Süleymanoғlu), *Балканско езикознание, Linguistique Balkanique*, A la memoire du Prof. Dr. Maksim Mladenov, XLIV, Sofia (2005), 1-2, 79-90.

Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi, (Hayriye Süleymanoғlu Yenisoу), BALKANLAR EL KİTABI, Cilt 3: Dil ve Edebiyat Balkan Kaynakçası, Derleyenler: Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ ve Melahat Pars, KaraM & Vadi, Çorum/Ankara, Mart 2007, 171-190.

Doğu Rodop Türk Ağzları Ve Folkloru Üzerine Araştırmalar, V. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, sf. 1-20, 25-28 Eylül 2010, Kırcaali-Bulgaristan, Ankara-2010.

Литература

Bulgaristan Türkleri Şiiri, (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı V*, Mart, Ankara, 1996, 449-578.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Cilt 8, Bulgaristan Türk Edebiyatı, (Hazırlayan: Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), T. C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1997.

Bulgaristan Türk Çocuk Edebiyatından Örnekler-Folklor Türleri, Şiirler ve Düz Yazılar (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), T. C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002.

Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Göç Kaderi (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), Toplumsal Gelişim Derneği, Ankara, 2005.

Bulgaristan Türk Edebiyatına Bir Bakış, (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), *Türkler*, Cilt 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 417-423.

Bulgar Edebiyatında İstanbul, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara - 2010, 447-457.

Фолклор

Rodop Manileri (Hayriye Süleymanova, Emil Boef), "Narodna Prosveta" Devlet Yayınevi, Sofya, 1962. İkinci Genişletilmiş Baskı, Sofya, 1965.

Rodop Türk Halk Masalları (Hayriye Memova, Emil Boef), "Narodna Prosveta" Devlet Yayınevi, Sofya, 1963.

Rodop Türküleri (Hayriye Süleymanova, Emil Boef), "Narodna Prosveta" Devlet Yayınevi, Sofya, 1963; 2 Baskı, Sofya, 1964.

Balkan Halkları Folklorunda Nasrettin Hoca Fıkraları, (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu), *Balkanlardaki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını*, Uluslararası Sempozyum, Bursa, 26-28 Ekim 2002, 191-210.

Честване на празника Невруз на Балканите, Турция, Балканите, Европа-История и култура. Изследвания в чест на проф. Дж. Хаков. БАН, Институт по балканистика, София-2003, 441-446.

Nevruz ve Hdrellez Gelenekleri, (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy), *Diyanet*, 159, Mart 2004, 48-50.

Bulgaristan Türklerinin Halk Kültürü, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempzyumu-II, Cilt II, sf. 477-499, 13-15 Mayıs 2010 Celal Bayar Üniversitesi-Manisa.

Образование

Sofya Üniversitesi ve 50. Yıldönümünde Türk Filolojisi, (Hayriye Memoğlu - Süleymanoğlu), *Electronic Journal of Oriental Studies*, (EJOS), V (2002), No. 6, 1-18.

Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy), Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Yayını, Bursa, 2007.

İkinci Dünya Savaşından Bu Yana Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitimi, Trakya-Balkan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, Edirne-2011.

Bulgaristan Türklerinin Eğitim Ve Kültürel Sorunlarında Yeni Gelişmeler- Kocaeli Uluslararası Rumeli Balkan Sempozyumu 18-20 Şubat 2011-İzmit-Kocaeli (под печат).

Общи теми

Atatürk ve Bulgaristan, (Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1998, 183-190.

Сбогом Бащино Огнище, Сбогом Роден Край (http://www.kircaalihaber.com/bg/?pid=8&id_aktualno=44).

HAYRİYE SÜLEYMANOĞLU YENİSOY

Özgeçmişinden Satırlar

Bulgaristan'da Memoğlu-Süleymanoğlu soyadıyla bilinen Hayriye YenisoY 10 Mart 1934'te Bulgaristan'ın Filibe şehrinin yakınında bulunan Kriçim (Kırçma) kasabasında doğdu. Türk İptidai ve Rüştüye Okulundan sonra Kriçim Kız Lisesinde okudu. Sofya Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Bölümünün ilk mezunlarından biri oldu. Sonra da aynı üniversitenin Slav Filolojileri Fakültesi Bulgar Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Mecburî hizmet olarak Kırcaali Türk Öğretmen Okulunda (Türk Pedagoji Mektebinde) Türk dili ve edebiyatı öğretmenliğine atandı. Üç yıl süren mecburî hizmeti sona erer ermez Eski Zağra'da yeni açılan Öğretmen Uzmanlaşma Enstitüsünde "Türk Okulları" Kürsü Başkanlığına atanmıştır. Enstitünün kurucularından biri olan Hayriye Memoğlu Bulgaristan'da Türkçe eğitiminin gereken bilimsel-pedagojik düzeyde gerçekleşebilmesi için çalışmış, Türk okullarını sık sık ziyaret etmiş, Enstitüde ve Türklerin yoğun olduğu bölgelerde öğretmenlere kurslar düzenlemiş ve bilimsel-metodik içerikli makaleler yayımlamıştır. Kırcaali'de kaldığı yıllarda Türk Folklor ve diyalektoloji malzemesi toplama, kayda alma çalışmalarını Enstitüde de sürdürmüştür. Bulgar Bilimler Akademisinin düzenlediği bilimsel ekspedisyonlara da katılmış, ekspedisyon ekibi tarafından Kuzeydoğu Bulgaristan'da yaşayan Gagavuzların dili ve kültürü ile ilgili malzeme toplanmıştır.

Sofya Üniversitesi Türkoloji Bölümünün 1964'te açmış olduğu sınavı yüksek puanla kazanarak burada 22 yıl çalışmış, çağdaş Türk dili, Türk dili ses bilgisi ve leksikoloji dersleri okutmuştur.

Yaz aylarında Üniversite tarafından düzenlenen bilimsel ekspedisyonlara katılmakla görevlendirilmiş, Türklerin yoğun yaşadığı bölgelerde Türk folkloru ve diyalektolojisi alanında araştırmalarda bulunmuştur.

1970 yılında Sofya Üniversitesi tarafından Bakü'ye gönderilerek Azerbaycan Devlet Üniversitesinde Türk dili ses bilgisi ve leksikoloji alanında ihtisas yapmış, aynı zamanda Azerbaycan Devlet Diller Enstitüsünün Fonetik laboratuvarında da deneyler

yapmıştır. Yıllar sonra Azerbaycan Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü Başkanı ünlü dilci Prof. Dr. A. Ahundov'un yanında doktora başlamış ve "Tarihî Süreç İçinde Türk Dilleriyle (Lehçeleriyle) Slav Dilleri Arasındaki Etkileşim" konulu tezini savunmuştur.

Sofya Üniversitesinde görevde bulunduğu yıllarda birçok Türkoloji öğrencisine tez danışmanlığı yapmış, Türkçenin leksik ve deyimler düzeyinde öteki dillerle etkileşimi başlıca araştırma konusu olmuştur. Bundan sonra Bulgar Bilimler Akademisi Balkan Araştırmaları Enstitüsü **Balkan Halklarının Etnik-Lengüistik ve Etnik-Kültürel Problemleri Bölümüne** atanmıştır. 1989 yılında Bulgarların "Büyük Gezi" olarak adlandırdıkları zorunlu Büyük Göçte ailece Türkiye'ye gelmiş ve burada Yenisoym soyadını almıştır. Böylelikle çalışma hayatında ikinci bir dönem başlamıştır.

Anavatan Türkiye'ye yaklaşık 35 yıllık hizmetiyle, tecrübe sahibi bir üniversite öğretim üyesi olarak, yayımlanmış makale, etüt ve kitaplarıyla geldi.

1991 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesinde kadroya alınan, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim dalının kurucusu olan Hayriye S. Yenisoym, burada eski Bulgarca, Bulgar yazı dili tarihi, çağdaş Bulgar dili, leksikoloji, diyalektoloji, stilistik gibi esas teorik dersleri okutmuştur. Yüksek lisans (master) ve doktora öğrencilerine tez danışmanlığı yapmıştır.

Kısa süreyle Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Akdeniz Üniversitesi-Gazi Mağusa (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Bakü Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Oslo Üniversitesi (Norveç), Bulgar Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü gibi yüksek öğretim, bilim kurumlarında ders okutmuş veya konferanslar vermiştir. Türk Federasyonlarının davetlisi olarak Avusturya, Hollanda gibi ülkelerde düzenlenen yaz okullarında konferanslar vermiş, Avrupa'daki Türklerin eğitim konulu toplantılarına konuşmacı olarak katılmıştır. Bir süre de T. C. Devlet Bakanlığı ve Kültür Bakanlığında danışman olarak geçici görevlerde bulunmuştur.

Bilimsel çalışmaları Türkoloji, Balkanoloji ve Slavistik alanındadır. Bir dilci olarak bilinen Hayriye Yenisoym'un Bulgaristan

Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatı üzerinde de derleme, makale ve kitaplar hâlinde araştırmaları yayımlanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, ciddi çalışmaları arasında Türkçenin Balkan dilleriyle etkileşimi ve geçmişten günümüze kadar dayanan Slav-Türk dil ilişkileri konusu bulunmaktadır. Balkan dilleri üzerinde (Balkan Yahudilerinin Cudezmo dili de dahil) Türkçenin etkisi, Osmanlı kaynaklarında Balkan toponim ve hidronimleri gibi başlıklı yazıları da bu çalışmaların bir bölümünü oluşturmaktadır.

Leksikografi alanında da çalışmaları vardır: Türkçe-Bulgarca Sözlük, Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük, Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü, Türk Sanat Eserlerinde Sık Kullanılan Kelimeler Sözlüğü vb. Norveçli ünlü bilim adamlarından Prof. Alf Grannes ve Prof. Kjetil R. Hauge ile birlikte Bulgarcada Türkçe Kelimeler Sözlüğünü hazırlamışlardır. 2002 yılında Oslo'da (Norveç) yayımlanan söz konusu sözlük ABD The American Association of Teachers of Slavic and East European Languages birincilik ödülüne lâyık görülmüştür. Eski Türk anıtlarıyla ilgili Rusça eserlerin Türkçeye çevirisini yapmış, Türkçeden Bulgarcaya ve Bulgarcadan Türkçeye kitap çevirileri de vardır.

Uluslararası Sosyolengüistler Derneği'nin üyesi olan Hayriye Yenisoş sosyolengüistik alanında da çalışmaktadır ve Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiş Türklerin dilini incelemektedir.

Bulgaristan'da totaliter rejimin Türk halkına ırkçı bir politika uygulamaya başlamasıyla Türk aydınlarından birçoğu perişan edilmiştir. Bu karanlık dönemde Hayriye Süleymanoğlu'nun ailesi de nasibini almıştır. Şair ve araştırmacı Ahmet Şerif Şerefli şöyle yazmıştır: “Türklerle ilgili herhangi bir olay çıkınca Bulgar güvenlik organları ilk önce bu ailenin evine baskın düzenliyor, aileye nefes aldırıyorlardı”. Evleri defalarca basılmış (özellikle 11 Ağustos 1983 ve 5 Ekim 1985 tarihlerindeki aramalarda) ailenin zengin ev kitaplığından kitapları alınıp götürülmüştür. Yapılan aramalarda Hayriye Süleymanoğlu'nun Türkoloji konulu yayımlanmış ve henüz yayımlanmamış eserleri (müsveddeleri de dahil), yıllarca toplamış olduğu Türk folkloru ve diyalektolojisi malzemelerine de kasetleriyle (bantlarıyla) birlikte el konmuş, bir daha hiç bir şey iade edilmemiştir. Sofya Üniversitesi Yayınevinde basılmış, henüz Üniversite matbaasında bulunan *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük*'ü ve baskıda

bulunan *Türkçe-Bulgarca Sözlük*'ü alınarak Üniversitede ırkçı bir politika izleyenlerin başında bulunan tarihçi Rektör Prof. İlço Dimitrov'un çıkardığı 4170 Numaralı, 14.07.1981 tarihli yazılı emriyle yakımları için acilen bir komisyon kurulmuştur. Fakültenin Bulgar profesörlerinden bazıları "*sözlük gibi eserler yakılır mı*" diyerek bu olayı sert tepkiyle karşılayınca Rektörün 4592 Numaralı, 27 Temmuz 1981 tarihli yeni bir emriyle *Bulgarca-Türkçe Sözlük* Üniversitenin bodrum katındaki depolardan birinde demir parmaklıklarla bölünmüş bir yerde kilit altına alınmıştır. Söz konusu sözlükleri Hayriye Süleymanoğlu'nun Bulgaristan Türkleri için hazırladığı ve bunlarla Türklerin ana dilleri Türkçeyi ve Türk kültürlerini unutmamalarını amaçlamış olduğu, Bulgar Komünist Partisinin "TEK ULUS" kurma politikasına karşı çıktığı iddiaları ortaya sürülerek gözaltına alınmış, hakkında genel soruşturma açılmıştır. Bu durum 10 Kasım 1989'da komünist rejim iktidarına son verildiği güne kadar devam etmiştir. Oysa iki sözlüğün de ön sözlerinde bunların Türkoloji Bölümü öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için hazırlanmış olduğu ve böyle sözlükler hazırlamak için kendisine görev verildiği açıkça belirtilmiştir. Aradan 13 yıl geçtikten sonra, Eylül 1993'te Üniversitenin yeni Rektörü Prof. Dr. İv. Lalov'un emriyle demir parmaklıklı bölmenin kapısı açılmış, *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük* de özgürlüğüne kavuşmuştur. Sözlüğün özgürlüğe kavuşması Bulgaristan Cumhurbaşkanı Dr. Jelö Jeleu sayesinde olmuştur. *Türkçe-Bulgarca Sözlük*'e gelince: Hayriye Süleymanoğlu'nun elinde arşiv materyallerinden sadece az bir bölüm kalmış, bunlar üzerinde tekrar çalışmaya başlamış, 1989'un Büyük Göçünden sonra Ankara Üniversitesinde göreve başlamış, söz konusu sözlük üzerinde de çalışmalarını sürdürmüştür. 2007 yılında bu sözlüğün güncelleştirilmiş yeni varyantı T. C. Millî Eğitim Bakanlığınca Ankara'da yayımlanmıştır.

Herhangi yazılı bir emir olmadığı, işine son verilmediği hâlde Hayriye Süleymanoğlu Sofya Elektrokara Fabrikasında yaklaşık 4 yıl boyunca en ağır koşullarda temizlikçi ve vasıfsız bir işçi olarak çalıştırılmıştır. Sonra da Sofya Üniversitesinden Bulgar Bilimler Akademisi Balkan Araştırmaları Enstitüsüne atanmıştır. Bulgar

profesörlerin dediği gibi, o yıllarda Bulgaristan Anayasası dahi hiçe sayılmıştır.

Hayriye Memoğlu-Süleymanoğlu bu karanlık günlerde dahi millî benliğini, insanlık haysiyetini korumuş, Bulgar Güvenlik Sisteminin meşhur *Altuncı şubesinde* ve sık sık gözaltına alınarak haftalarca süren sorgulamalarda, ifade vermelerde insanlığı, adaleti, Türklüğü savunmuştur. Tüm zorluklara göğüs gererek, her hareketiyle hapisanelerde, sürgünde bulunan yüzlerce öğrencisine, kader kardeşlerine manevi güç vermiş ve adı âdeta bir efsane olmuştur.

Çalışma hayatının Bulgaristan döneminde doçent (1987), Türkiye döneminde de profesör (2003) olan Hayriye Yenisoy'un başlık olarak 250 dolayında yayımlanmış eseri vardır. Yazıları Türkçe, Bulgarca, Rusça, Slovakça ve İngilizce olarak Bulgaristan, Türkiye, Azerbaycan, eski Çekoslovakya, Norveç, Hollanda, A. B. D. vb. ülkelerde yayımlanmıştır. Bu başlıklar arasında Bulgarcaya ait kitapları da bulunmaktadır. Bulgarcanın gramerini Türk dilinde ilk yazan Hayriye Süleymanoğlu olmuştur. Bir ilk olan bu kitaplarda karşılaştırmalı yöntem uygulanmış, Türkçenin ve Bulgarcanın fonetik, kelime yapımı ve gramer özellikleri üzerinde durulmuş, bu iki dilin farklı ve benzer yönleri vurgulanmıştır.

25-30 yıl bir aradan sonra ilk kez Türkçenin bir ders olarak okutulmasına izin verilmiş ve Türk çocuklarına bir bağış ve hatıra olarak ilk Türkçe ders kitaplarını eşi Mehmet Süleymanoğlu ile birlikte hazırlamıştır. Bunların ikinci genişletilmiş baskısı T. C. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapıp bağış olarak Bulgaristan Eğitim ve Bilim Bakanlığına göndermiştir.

Bulgaristan Cumhurbaşkanlığında, Eğitim ve Bilim Bakanlığında en yüksek düzeyde görüşmelerde Haklar ve Özgürlükler Hareketini temsil eden komisyonun başkanlığını yaparak Türk öğrencilere Türkçenin zorunlu bir ders olarak okutulmasını ısrarla savunmuştur. Türkiye'ye göç ettikten sonra da Bulgaristan ile ilişkilerini kesmemiş ve Türkçe öğretimi konusunun Bulgaristan yasaları çerçevesinde olumlu yönde çözüme kavuşması uğrunda yazılar yazmakta ve bu sorunu gündemde tutmaya devam etmektedir. Türkiye'de düzenlenen yaz kurslarına gelen Türkçe öğretmenlerine ders vermektedir.

Bulgaristanlı akademisyenlerle de ilişkilerini, ortak çalışmalarını sürdürmekte ve Sofya'da çıkmakta olan uluslararası prestijli dergilerde, derlemelerde ve üniversite yıllıklarında makaleleri yayımlanmaktadır.

Hayriye Süleymanoğlu Yeniso, birçok ulusal ve uluslararası kongre, sempozyum ve panellere bildirileriyle katılmıştır.

1994 yılında Ankara'da düzenlenen Türk Dünyası Kurultayında "**Türk Dünyası Demokratik Kadınlar Konseyi**"ne eş başkan seçilmiştir. Bulgaristan Türk kadınlarının da temsilciliğini sürdürmekte ve Türkiye Kadınlar Kültür Derneği ile ortaklaşa paneller düzenlemektedirler. Bu etkinliklere Bulgaristan Türk kadınları da aktif olarak katılmaktadırlar.

Hayriye Süleymanoğlu Yeniso, Süvari dergisinin 1993 yılı, Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı'nın (TÜRKSAY) da 2003 yılı **TÜRK DÜNYASINA HİZMET ÖDÜLLERİNE** lâyık görülmüştür. Başka kurum ve kuruluşlarca da ödüllendirilmiştir.

Bir Bulgaristan, bir balkan Türk kadını olarak Türk kültürüne, Balkan Türkolojisine, Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Hayriye Süleymanoğlu-Eski Zağra 1961

Hayriye Süleymanoğlu-Sofya 1964

Azərbaycan Dillər İnstitutu Fonetik Laboratoriyasında Prof. Dr.
Z. X. Tagızade və Hayriye Süleymanoğlu təcrübə aparırlar-Bakü
1970

Hayriye Süleymanođlu Yenisoy'un ailesi. Çok yıllar önce çekilmiş bir fotoğraf. Sofya-1972.

Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu. Hayriye Yenisoy **Atatürk ve Bulgaristan** konulu bildirisini okurken. 3-6 Ekim 1995-Gazi Magusa (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

PROF.DR. HAYRİYE YENİSOY, Nisan 1999, Muğla Üniversitesi Kütüphanesi

Prof. Dr. Hayriye Yenisoy-Muğla Üniversitesi 1999

Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy'a 2003 yılı "**TÜRK DÜNYASINA HİZMET ÖDÜLÜ**"nü T. C. Dokuzuncu Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel verdi.

2003 yılı “**TÜRK DÜNYASINA HİZMET ÖDÜLLERİ**” törenle sahiplerine verildi.

SOFYA ÜNİVERSİTESİ
VE
50. YILDÖNÜMÜNDE TÜRK FİLOLOJİSİ

Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğ
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bulgar Dili ve
Edebiyatı Bölümü Kurucusu ve Emekli Öğretim Üyesi
sofia1967@abv.bg

Sofya Üniversitesinin tarihçesi

Bulgaristan'ın en eski, en büyük ve prestijli yüksek öğretim kurumu olan "Kliment Ohridski" Sofya Üniversitesi 1 Ekim 1888 tarihinde Sofya Erkek Lisesine bağlı bir YÜKSEK EĞİTİM KURSU olarak açılmış ve üç ay sonra çıkarılan bir kararname ile YÜKSEK OKUL olmuştur. 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu kurulan Bulgar Prenslığı'nin onuncu yılında bu ilk Yüksek Okul öğretime kapılarını açar ve böylelikle Bulgaristan'da yüksek öğretimin temelleri atılmış olur (*Софийски университет – Разпис на лекциите, 1977*).

Yeni açılan Yüksek Eğitim Okulunun amacı her şeyden önce sayıları giderek artmakta olan laik Bulgar liselerine öğretmen yetiştirmektir. Yeni Okulun tek bir Tarih-Filoloji Şubesi vardır ve öğretim süresinin iki sönestr olması öngörülmektedir. İlk öğretim yılının sonuna doğru bu süre 3 yıla çıkarılır. Dersler, Avrupa'da okumuş ve doktora yapmış 7 öğretim elemanı ve 49 erkek öğrenciyle başlar. 1894'te yeni şubeler oluşturulur ve bunlara fakülte denir: Tarih-Filoloji Fakültesi (tarih, coğrafya, Slav dilleri ve pedagoji), Fizik-Matematik Fakültesi (doğa ve matematik bilimleri) ve Hukuk Fakültesi (hukuk ve siyasal bilgiler). Her fakülteye dekan seçilir, Aleksandır Teodorov (Balan) da ilk rektör seçilir. Fakültelerde öğretim süresi 3-4 yıl olarak belirlenir.

1890'lı yılların ortalarında kız öğrencilerin de Yüksek Okulda öğrenim görmeleri gündeme gelir, yüksek çevrelerde ve basında bu konu büyük tartışmalara yol açar. Nihayet 1901 yılında kız öğrenciler için de Yüksek Okulun kapıları açılır.

1904 tarihinde özel bir yasayla Yüksek Okula özerklik

verilerek Üniversite ilân edilir. Yeni Üniversitenin bundan böyle Hristo ve Evlogi Georgiev kardeşlerin adını taşıması kararı alınmışsa da kısa bir süre sonra bundan vazgeçilir ve Kliment Ohridski'nin adı daha uygun görülür. Kl. Ohridski'nin doğum günü olan 8 Aralık tarihi de Üniversitenin günü olarak kutlanmaya başlar. Günümüzde ise 8 Aralık tüm Bulgaristan akademik gençliğinin bir bayramı olarak büyük coşkuyla kutlanmaktadır.

Sofya Üniversitesi önemli bir eğitim kurumu olmakla birlikte bilimsel araştırmalar merkezi olarak da gelişir ve 1905 yılından itibaren "Sofya Üniversitesi Yıllığı" başlığıyla yeni Üniversitenin yayın organı da çıkmaya başlar.

Birinci Dünya Savaşından sonra Üniversitede fakültelerin sayısı artar: 1918'de Tıp Fakültesi, 1921'de Ziraat, İlahiyat, ve Veterinerlik Fakülteleri açılır (*Софийски университет – Разпис на лекциите, 1977*).

1938'de kuruluşunun 50. yılında Sofya Üniversitesinde 7 fakülte ve 72 enstitü, klinik ve seminer vardır. 1938/39 öğretim yılında öğretim elemanlarının (profesör, doçent, öğretim görevlisi, asistan) sayısı 306'ya, öğrencilerin sayısı da 5.184'e çıkmıştır. Bu yarım yüzyıllık dönemde Üniversitede 42.503 öğrenci okumuş, bunlardan 3.094'ü kız olmak üzere 14.826 kişi mezun olmuştur. Bu dönemde kütüphane de kitap sayısı bakımından bir hayli zenginleşmiştir.

Bilimsel araştırmalar alanında da gelişerek Balkanlar'da önemli bilim araştırma merkezlerinden biri olmuştur. Dünyaca ünlü bilim adamlarından: tarihçilerden-V. Zlatarski, G. Katsarov, P. Mutaşçıyev; filologlardan-A. Teodorov-Balan, İv. Şişmanov, B. Tsonev, B. Penev, M. Arnaudov; hukukçulardan- S.S. Bobçev, P. St. Staynov; matematikçilerden-N. Obreşkov, L. Çakalov; doğa bilimcilerinden-İv. Bureş; jeolojiden-G. Zlatarski gibi daha birçokları Sofya Üniversitesinde uzun yıllar öğretim üyesi olarak çalışmışlardır. Bulgar bilim adamlarıyla birlikte yabancı bilim adamları da burada çalışmış ve özellikle Rusya'da gerçekleştirilen Ekim İhtilalinden (1917) sonra Bulgaristan'a sığınan Rus ve Ukraynalı bilim adamlarının Bulgar bilim ve kültürünün gelişmesine büyük katkıları olmuştur.

İkinci Dünya Savaşından sonra ve özellikle 1948'de yeni Yüksek Öğretim Yasasının yürürlüğe girmesinden sonra Üniversitede

birçok yapısal reformlar gerçekleştirilmiştir. 1948-1952 yılları arası dönemde Tıp, Ziraat, Veterinerlik Fakülteleri Sofya Üniversitesinden ayrılarak birer müstakil yüksek öğretim kurumu durumuna gelmiştir. Enstitüler Bulgar Bilimler Akademisine, İlahiyat Fakültesi de Kilisenin yönetimine geçmiştir. 1947 yılında Hukuk Fakültesinden çıkarılarak müstakil bir fakülteye dönüştürülmüş olan İktisat ve Sosyal Bilimler Fakültesi de 1951 yılında Üniversiteden ayrılır ve "Karl Marks" Yüksek Ekonomi Enstitüsü adıyla varlığını sürdürür. Üniversitede kalan fakültelerde de bazı değişikliklere gidilir. 1949'da bazı fakültelerde örgün eğitimin yanısıra uzaktan (gıyabi) eğitime de başlanır.

Böylece Sofya Üniversitesinin yeni yapılanmasının birinci dönemi tamamlanmış olur ve Üniversitede şu 5 fakülte kalır: Felsefe-Tarih Fakültesi, Filoloji Fakültesi, Fizik-Matematik Fakültesi, Biyoloji-Coğrafya-Jeoloji Fakültesi ve Hukuk Fakültesi. Sofya Üniversitesi bundan böyle de ülkenin en büyük eğitim ve bilim araştırmaları merkezi olmaya devam eder.

Yeni yapısal reformlarla birlikte Üniversitede öğretim elemanları ve öğrencilerin sosyal kökeni ve siyasi görüşleri bakımından da köklü değişimler yapılır ve büyük sayıda öğretim elemanı ve öğrenci Üniversite dışında bırakılır, yeni ideolojiye sadık, çoğunlukla da işçi ve köylü kökenli öğretim elemanı ve öğrenciler bunların yerini alır. Ders plan ve programlarında da Marksist ideolojisi derslerine ağırlık verilir.

1952'den sonra gerçekleştirilen yapısal reformlar, yeniden yapılanmalar Bulgaristan yüksek öğretim tarihinde ikinci bir değişim dönemi olarak nitelendirilir.

Sadece 5 fakültesiyle kalan Sofya Üniversitesinde de zamanla bazı değişimler yapılır, fakültelerin sayısı artarak 11'e çıkar:

1. Felsefe Fakültesi
2. Tarih Fakültesi
3. Slav Filolojileri Fakültesi
4. Batı Filolojileri Fakültesi
5. Matematik ve Mekanik Fakültesi
6. Fizik Fakültesi
7. Kimya Fakültesi
8. Biyoloji Fakültesi

9. Jeoloji-Coğrafya Fakültesi
10. Hukuk Fakültesi
11. İletişim Fakültesi

Fakülteler dışında kalan Siyasi Ekonomi, Sivil Savunma, Beden Eğitimi, Yüksek Öğretimin Didaktik Laboratuvarı ise Üniversitenin direkt yönetiminde bulunur.

Bazı fakültelerde yeni bölümler de açılır. Bunlar arasında 1952 tarihinde Bulgaristan Türk gençlerine açılan Türk Filolojisi, Türk Tarihi ve Fizik-Matematik bölümleri de bulunmaktadır.

Sofya Üniversitesinin 100. yıldönümünde (1988) öğrencilerin sayısı 14.649'a yükselmiş, öğretim elemanlarının sayısı da 1.352'ye ulaşmıştır. (*История на Софийския университет „Климент Охридски“*, 1988). Bu dönemde Üniversite Merkez Kütüphanesinin kitap sayısı da kat kat artar ve ülkenin en zengin kütüphanelerinden biri olur.

Komünist rejim iktidarına son verildikten sonra, 1990 tarihinden bu yana Sofya Üniversitesinde köklü değişikliklere gidilmektedir. Ders plan ve programlarının Marksist ideoloji derslerinden arındırılması, bilim araştırmalarının, özellikle sosyal bilimlerde, gerçek bilim yöntemlerine önem verilerek yapılması, serbest pazar ekonomisinin gerektirdiği duruma ayak uydurabilmek için yeni fakülte, bölüm ve bilim dallarının açılması vb. alanlarda yenilikler yapılmaktadır.

2002/2003 akademik yılı belgelerine baktığımızda Sofya Üniversitesindeki fakülteler sayısının 15'e çıktığını görüyoruz:

1. Felsefe Fakültesi
2. Tarih Fakültesi
3. Pedagoji Fakültesi
4. Slav Filolojileri Fakültesi
5. Klasik ve Yeni Filolojiler Fakültesi¹
6. Matematik ve Bilişim Fakültesi
7. Fizik Fakültesi
8. Kimya Fakültesi
9. Biyoloji Fakültesi
10. Jeoloji-Coğrafya Fakültesi
11. Hukuk Fakültesi

12. İletişim Fakültesi
13. İktisat Fakültesi
14. İlahiyat Fakültesi
15. İlk ve Okulöncesi eğitimi (Pedagojisi) Fakültesi.

Söz konusu fakültelerde 72 bölüm vardır. Bunlar arasında Balkanlar ile ilgili bölüm ve bilim dalları dikkati çekmektedir. Her Balkan ülkesinin dili, edebiyatı ve kültürüne ilişkin bölümlerin (sadece Arnavutça bir bilim dalı durumundadır) yanısıra bir de yeni açılmış Balkanistik bölümü vardır. Sofya Üniversitesinde Balkanlar bölgesine ilişkin bu kadar bilim ve bölüm dalının var olması, Bulgaristan'da günümüzde de Balkanlar'a büyük önem verildiğinin bir göstergesidir.

Sofya Üniversitesi 1990'dan bu yana dışarıya açılarak daha birçok yabancı üniversiteyle ilişkiler kurmaya başlamıştır. Türkiye üniversiteleri arasında da giderek artmakta olan ilişkilerde Sofya Üniversitesiyle Ankara Üniversitesi öncülük etmektedirler. Kardeş üniversiteler olarak her iki ülke arasındaki yüksek öğretim, bilim ve kültür alanında başlatılan yoğun işbirliğine bu iki üniversite büyük katkılarda bulunmaktadır.

Sofya Üniversitesinde Türklerin Yeri

Kuruluşundan günümüze kadar Sofya Üniversitesinde Bulgar, Yahudi, Ermeni ve öteki etnik gruplar arasında belirli yıllarda, belirli sayıda Türk gençlerinin de bulunduğu bir gerçektir. Bu konuda ayrıntılı bilgileri, yıllar önce yayımlanmış "'Kliment Ohridski" Sofya Üniversitesinde yüksek öğrenim görmüş olanların Almanak'ı, 1888-1974" başlıklı kitapta buluyoruz (Димитрова, Н., Атанасова, К., 1979). Almanak'ın sayfalarında üniversiteden mezun olmuş şu Türk ve Müslüman adlarına rastlanmaktadır. Açılışından (1888) 1944 yılına kadar olan dönemde Sofya Üniversitesinden mezun olmuş Türk ve Müslümanların toplam sayısı 14'tür. Bunlar arasında Türk kızlarının da bulunması çok sevindiricidir.

Aynı dönemde 202 Yahudi ve 24 Ermeni de Üniversiteden mezun olmuştur. Söz konusu üç etnik gruptan da mezun olanlar (sadece bir kişi hariç) büyük şehirlerdendirler. Yahudi ve Ermenilerin soyadlarının sonunda Bulgarca -ov, -ev ekleri bulunmazken, Almanak'ta Türk ve Müslümanların soyadlarının bu eklerle verilmiş

olması dikkati çekmektedir.

İkinci Dünya Savaşından, 1945'ten sonra Bulgaristan Türklerinden az sayıda bir grup gencin Sofya Üniversitesinin farklı fakültelerine alındıkları bilinmektedir.

Böylece 1940'ların ikinci yarısından 1956'nın Ocak ayına kadar Üniversiteden mezun olan Türk ve Müslümanların sayısı toplam 18'dir.

1956 Haziran ayı devlet sınavları döneminde ve daha sonraki yıllarda mezun olanların sayısı oldukça artıyor. Çünkü 1952/53 öğretim yılında açılan Üniversitenin Türklere ait Türk Filolojisi, Türk Tarihi, Fizik-Matematik bölümlerinden ilk mezunlar çıkmaya başlamıştır. Ayrıca da Üniversitenin öteki fakültelerinden tek tük mezun olan Türk, Müslümanlar da vardır. Böylelikle Sofya Üniversitesi tarihinde önceki yıllara kıyasla çok sayıda Türk ve Müslüman gençlerin mezun olduğu yıllar başlamış oluyor. Yıllara göre mezunların sayısı şöyledir:

HAZİRAN 1956 - 1974 YILLARI ARASINDA SOFYA
ÜNİVERSİTESİNDEN
MEZUN OLAN TÜRK VE MÜSLÜMANLARIN YILLARA GÖRE
SAYILARI

Mezun Oldukları Yıl	Mezun Olanların Sayısı
1956	36
1957	67
1958	33
1959	27
1960	32
1961	26
1962	30
1963	12
1964	12
1965	15
1966	13
1967	13
1968	16
1969	18

1970	18
1971	22
1972	27
1973	37
1974	36
Toplam:	490

Bu sayıya Türk Filolojisinden mezun olup da daha sonraki yıllarda Slav Filolojileri Fakültesi Bulgar Filolojisi Bölümünden de mezun olan 3 Türkün adı iki kez girmiştir (Adile Ömerova Mirkova, Hayriye Memova-Süleymanova, Hakkı İsmailov Osmanov). Şu halde Sofya Üniversitesi mezunlarının toplam sayısı söz konusu dönemde 487'dir. (Димитрова, Н., Атанасова, К., 1979). Bir genelleştirme yapıldığında şu tablo ortaya çıkıyor:

1888-1944 döneminde mezun olanlar:	14
1945-Ocak 1956 döneminde mezun olanlar:	18
Haziran 1956-1974 döneminde mezun olanlar:	487
<hr/>	
Sofya Üniversitesinden tüm bölümlerden mezun olanların toplam sayısı:	519

Türkoloji Çalışmaları

Bulgaristan'da bilimsel anlamda Türkoloji çalışmalarına XX. yüzyılın başlarında başlanmıştır. Bu çalışmaların önceki bir dönemi de olduğunu belirtmek önemlidir. XIX. yüzyılın ortalarında, Osmanlılar döneminde Bulgarların Türkçeyi öğrenmeleri için daha düzenli bir biçimde çalışmaların yapıldığını görüyoruz. Bazı ders kitapları, sözlükler yayımlanıyor (Yenisoy, H. S., 1994). Pratik amaçla hazırlanmış ilk "Türkçe-Bulgarca Sözlük ve Konuşma Kitabı" 1851 tarihini taşımaktadır, müellefi de Karlovalı Penço Radov'tur. 1856'da Jeravnalı Stefan Vilkov'un "Türkçeyi Öğrenmek İsteyen Bulgar Gençlerine Bir Alfabe Kitabı" basılıyor. Daha sonraki yıllarda Yoakim Gruev'in Osmanlıcaya ait kitabı, İvan Çorapçiev'in "Türkçe-Bulgarca Alfabe Kitabı" vb. yayımlanıyor. Aynı yıllarda Stefan İliev ile V. Hranov da bir sözlük hazırlıyorlar. Bazı ders kitaplarının sonuna

sözlük bölümleri de eklenmiştir.

1877/78 Türk-Rus Savaşından önceki dönemde iki dilbilgisi kitabı da yayımlanmıştır. Ders kitapları ve dilbilgisi kitaplarının birkaç baskısı yapılmıştır. Aynı dönemde tarih kitapları, masallar ve devlet belgelerinin de Bulgarcaya çevirileri yapılmıştır.

Türk-Rus Savaşından (1877/78) sonra da bu alanda çalışmalar sürdürülmüştür. Stoyan Tilkov'un 1895 yılında yayımladığı bir kitabı ile 1896'da yayımladığı bir sözlüğü oldukça ciddi çalışmalardır.

XX. yüzyılın ilk yarısında da bu tür kitap ve sözlüklürin yayımlanması sürüyor. 1930'larda ders kitapları ve sözlükler yeni Türk alfabesiyle yazılmıştır. 1933 yılında yeni Türk alfabesiyle basılan ilk Türkçe kitap S. Stırşenov tarafından hazırlanmış ve bunu 1938'de basılan Blagoy Mavrov'un kitabı izlemiştir. Savaş yıllarında sözlükler de hazırlanmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra, yeni koşullarda daha bir sıra kitap ve sözlükler devlet yayın evlerince yayımlanır.

Günümüzde Türkçeyi öğrenmek isteyen Bulgarların sayısı artmaktadır. Sofya'da Balkanlar Lisesinde Balkan dilleri, esas dersleri oluşturmaktadır. Bunlar arasında Türkçeye de büyük önem verilmektedir. Yine Sofya'da Yabancı Dilde Eğitim Veren Lisede Türk dili de öğretilmektedir. Türk dili, tercih edilen bir dil olarak Balkan dillerinin başında bulunmaktadır. Sofya ve Varna'da son yıllarda açılan bazı özel üniversitelerde pratik amaçlarla Türk dili öğretilmektedir.

Daha XIX. yüzyılın ortalarında pratik amaçla yürütülen çalışmalar arasında bilim niteliği taşıyan ilk araştırmalar da beliriyor. Örneğin Türkçenin Bulgarcaya etkisi konusu Bulgarların Uyanış dönemi aydınlarından bazılarını ilgilendirmeye başlar. Plevneli Al. T. Jivkov "Bulgarcada Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü"nü hazırlar ve bunu 1855'te Bükreş'te yayımlar. Bu sözlüğü P. R. Slaveykov'un "Bulgarcada Türkçe Kelimeler Sözlüğü" takip eder. Literatürde bulabildiğimiz bilgilere göre, P. Slaveykov Bulgarcada kullanılan 10 000 Türkçe kelimenin sözlüğünü hazırlayarak basılması için 1882'de yetkili Bulgar makamlarına başvurur. Ne yazık ki bundan sonra eserin izlerine rastlanmamıştır. Sözlüğün yayımlanıp yayımlanmadığı hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Türkoloji alanında bilimsel

arařtırmalara da bařlanmıřtır. Sofya niversitesinden nl Bulgar bilginleri bu çalıřmalara öncülük etmiřlerdir. İvan Őiřmanov Protobulgarların Kökeni, Stefan Mladenov aędař Bulgarcada Asparuh Bulgarlarından Kalma Türkçe Kelimeler gibi bařlıklar altında deęerli eserler yazmıřlardır. Ben Tsonev, 1911 yılında Sofya niversitesi akademi yeleri önünde yaptıęı tarihi konuřmasında: "Kültür geçmiřimizi ğrenebilmemiz için her Őeyden nce Türkçeyi, Türk kültür tarihini ğrenmeliyiz" (Yenisoy, H. S., 1997) demiř ve Türkçenin leksik ve gramer sisteminin Bulgarcayı etkiledięine dair örnekler vermiřtir. Bulgar dili tarihi alanında en büyük bilim adamı olan B. Tsonev, yıllar sonra "Bulgar Dilinin Tarihi" bařlıklı 3 ciltlik eserini hazırlar ve ikinci ciltte Türkçe kökenli kelimelere de özel bir bölüm hasreder.

İkinci Dünya Savařından sonra bir yandan Osmanistik alanında arařtırmalar bařarıyla sürdürülürken, bir yandan da Türkçenin Bulgarcaya etkisi konusu güncellik kazanır. 1950'lerden sonra leksikolojinin ayrı bir bilim olarak geliřmesi de dil iliřkileri konusunun önemini arttırmıřtır. Bu durum, Bulgar dilcilięinde de yankısını bulur ve Bulgar dilinin bařka dillerle iliřkisi konusunda çalıřmalar hızlandırılır. Arařtırmaların bir bölümü Türk-Bulgar dil iliřkileri üzerinde yapılır. Kiril Mirev Bulgarcadaki Türkçe Alıntıların Kaderi, Miroslav Yanakiev Bulgarcada Türk dili fiil sisteminin Bulgar dili fiil sistemini etkilemesi ve Bulgarcada duyulan, řahitsizlik (*преизказно наклонение, preizkazno naklonenie*) fiil kipinin belirmesi ve biçimlenmesi gibi konularda yaptıkları çalıřmalarıyla Türkolojinin geliřmesine büyük katkıda bulunmuřlardır. Vladimir Georgiev, İvan Duridanov, Mosko Moskov gibi dilbilimcilerin de bu alandaki etimolojik arařtırmaları çok ilginçtir.

Bulgar tarihi için önemli Osmanlı belgeleri üzerinde Petr Miyatov, Nikolay Todorov, Bistra Tsvetkova, Vera Mutařciyeva ve bařkaları ciddi arařtırmalar yapmıřlardır.

Sofya niversitesinde Türk Gençlerine Ait Bölümlerin Kuruluřu

1952 yılı, Sofya niversitesinde Türkolojinin geliřmesine yeni ufukların açılması için önemli bir yıl olduęu gibi, Bulgaristan

Türklerinin eğitiminde de önemli bir yıl olmuştur. 5 Ağustos 1952'de Bakanlar Kurulu, Türk okullarının durumunu incelemiş, Türkler arasından da aydınların yetiştirilmesi için bir dizi kararlar almıştır. Yüksek öğretim için de şu gibi noktalar karara bağlanmıştır:

- Sofya Üniversitesinin Filoloji, Felsefe-Tarih ve Fizik-Matematik Fakültelerinde Türk Filolojisi, Türk Tarihi ve Fizik-Matematik bölümleri açılacaktır.

- Yeni bölümlere her yıl 30 (otuzar) Türk genci alınacak ve bu gençler Türk öğretmen okullarına (Türk Pedagoji Mekteplerine), açılacak olan Türk liselerine, önlisans (yarıyüksek) öğretmen enstitülerine yüksek nitelikli öğretmenler olarak yetiştirileceklerdir.

- Türk dili ve Türk edebiyatı, tarih, fizik ve matematik bölümleri dersleri Türkçe olarak okutulacaktır.

- Öteki üniversite öğrencilerine verilen devlet bursu, Türk kız ve erkek öğrencilere de verilecek ve hepsine yurt sağlanacaktır.

Alınan kararlar, Bulgaristan'ın ALMA MATER'inde Türk gençlerine de gereken yerin verileceğini müjdeliyordu. Bu gerçek, Bulgaristan'ın eğitim, bilim ve kültür tarihi açısından da önemli bir olaydı.

10 Ekim 1952 tarihinde Sofya Üniversitesinin AULA adıyla bilinen Tören Salonunda Türk gençlerine ait sözü geçen üç bölümün açılış töreninde Eğitim Bakanı Demir Yanev bir konuşma yaparak Türk halkı arasından yetiştirilecek üniversite mezunu aydınlar, bu halkın eğitim ve kültürel gelişmesinde birer ışık olacaklarını vurgulamıştır.

Bu coşkulu törenden sonra Türk üniversite öğrencilerine de 1952/53 öğretim yılı başlamış olur. Bulgarca okutulacak dersler için herhangi bir sorun yoktur. Bunları ünlü Bulgar öğretim üyeleri okutacaklardı. Ancak Türkçe okutulması öngörülen dersleri kim okutacaktır? Bulgaristan Türkleri arasında deneyimli öğretim elemanları var mıydı? Durum değerlendirelek Türklerden-Türk Filolojisine: Rıza Mollov, Türk Tarih Bölümüne: Kemal Pınarcı, Fizik-Matematik Bölümüne de matematikten: Hüseyin Gaziev, fizikten de Mehmet Milaşev asistan atanmışlardır. İlk ders yılı bu muhterem asistanlarımız için yoğun bir çalışma yılı olmuştur. Gereken bilimsel düzeyde Türk dilinde, Türkçe bilim terminolojisini kullanarak derslerini hazırlayabilmişler ve başarılı olmuşlardır.

Öğretim elemanları, Türkçe bölümlerin ilk sınıflarını "tecrübe bahçesine (opitna gradina, opitno pole) benzetiyorlardı. Merhum değerli hocamız Rıza Mollov sık sık: "Kolegalar, sizin sınıfınızı bir tecrübe bahçesine benzetiyorum. Yüksek öğretimde deneyimiz yoktur. Bu uğurda geleneklerimizin temelini atmalyız ve bu gelenekleri hep birlikte geliştirmeliyiz, zorluklar bizleri yılmamalıdır" diyordu.

Sofya Üniversitesinde Türkçe bölümlerin açılması, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin en kötü durumda olduğu bir döneme rastlamıştı. Türkiye'den öğretim üyeleri davet etmek şöyle dursun, öğretim ihtiyaçları için esas ders kitaplarının, literatürün sağlanması dahi olanaksızdı.

Ertesi yıl, 1953/54 öğretim yılı başında Azerbaycan'dan bir öğretim üyeleri ekibi Bulgaristan'a gelerek Sofya Üniversitesinde Türklere ait yeni açılmış bölümlerde ders okutmaya başlamışlardır. Türk Filolojisinde Prof. M. Şiraliyev ve Doç. M. Mirzazade ders okutmuş, Bulgaristan'da Türkolojinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. M. Şiraliyev Türk diyalektolojisinden ders okutmaktan başka, Bulgaristan Türk ağızları üzerinde de araştırmalar yapmıştır. Doç. M. Mirzazade de çağdaş Türk dili dersleri okutmuştur. Türk Tarihi Bölümünde Doç. Gafarlı, Fizik-Matematik bölümünde fizikçi Doç. Y. Mamedov ve matematikçi Doç. H. Agaev ders okutmuşlardır. Dersler Türk dilinde verilmiş, bilim dalları ile ilgili terimler öğrencilere Türkçe olarak öğretilmeye özen gösterilmiştir.

Resim 1: Sofya Üniversitesi önünde çekilmiş fotoğraf.
Sağdan sola:1. Doç. Y. Mamedov-Fizikçi
2. Doç. H. Agayev-matematikçi 3. Doç. Gafarlı-tarihçi
4. Prof. M. Şiraliyev-dilci

Resim 2: Sofya Üniversitesi önünde çekilmiş fotoğraf. Üniversitenin Türk Şubelerinden bir grup öğrenci Doç. Y. Mamedov ve Doç. H. Agayev ile bir arada.

Azeri üniversite hocaları Sofya Üniversitesinde kaldıkları kısa sürece her türlü zorlukları aşarak Türk öğrencilerin hazırlıklı birer uzman olarak yetiştirilmesi için canla başla çalıştıkları, okudukları derslerle, yönettikleri derneklerle sevindirici başarılar elde edildiği, Sofya Üniversitesi Rektörü Akademi Üyesi Vladimir Georgiev ve Fakülte Dekanları tarafından kendilerine verilen şükran Belgelerinde de belirtilmiştir (Yenisoy, H. S., 1996).

Resim 3: Asistan Ali Rıza Mollov ile bir grup öğrenci Azeri öğretim üyelerini vatanlarına uğurlamaya giderken.

Türk Filolojisinin Tarihçesi

Bulgaristan'ın en eski eğitim ve bilim ocağı olan Sofya Üniversitesinde Türk Dilinin (Osmanlıca-Türkçenin) okutulmasına oldukça erken başlanmıştır. Üniversitenin o zamanki Tarih-Filoloji Fakültesinde serbest seçmeli bir ders olarak başlayan Türk dili dersleri, Türkçeyi çok iyi bilen Bulgar araştırmacılar tarafından okutulmuştur. İlk okutman Stoyan Tilkov olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere, St. Tilkov, Bulgarlara ait Türkçe kitap, bir de sözlük yazmıştır. Ondan sonra 26 yıl sürece Dimitir Gacanov bu dersleri okutmuştur. D. Gacanov, Bulgaristan'ın Deliorman Türk ağızları üzerine ilk araştırmalar yapan bir Bulgar bilginidir. Önemli Osmanlı kaynaklarını da Bulgarcaya çevirmiştir. Evliya Çelebi'nin

"Seyahatname"sinden Balkanlar ile ilgili bölümlerinin de Bulgarcaya çevirisini yapmıştır. Daha sonraları D. Gacanov'un yerine Gılib Gılibov geçmiş ve 1965'te Türk Filolojisinden emekliye ayrılınca kadar burada Türkçe ve Osmanlıca dersleri okutmuştur. Edirne doğumlu G. Gılibov ilk kez Bulgarca olarak Türkçenin gramerini yazmıştır. Bulgar Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmış "Türkçe-Bulgarca Sözlük"ü hazırlayanlardan biridir. Ayrıca da Osmanlıca ile İslam Hukuku ve Osmanlı kaynaklarına ilişkin araştırmaları vardır. G. Gılibov, Sofya Üniversitesi Türk Filolojisi öğrencilerinin ihtiyaçları için "Osmanlı Tekstolojisi" başlıklı bir ders kitabı hazırlamıştır.

Türkçe derslere Bulgarlar devam etmişlerdir. Bunlar: üniversitesi, üniversite hocaları ve özellikle filologlar, tarihçiler ve hukukçular; başka bilim adamları, sanatçılar ve Türkçeyi öğrenmek isteyen hevesliler olmuştur. Baştan eski yazı kullanılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni yazıya geçilince Üniversitede de hemen yeni yazıya geçilmiştir.

10 Ekim 1952 tarihinde Sofya Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde Türk Filolojisinin bir bölüm olarak açılmasıyla Türk dili ve edebiyatı öğretimi bilimsel raylara oturtulmuştur.

Resim 4: I. Sınıf Türk Filolojisi Öğrencileri Derste (1952/53 öğretim yılı).

Resim 5: G. Gılibov 1952/53 öğretim yılında "Boris Parkı" nda Türk Filolojisi I. Sınıf öğrencileriyle bir arada.

Resim 6: Hayriye Memova, asistan Riza Mollov ve öğretim görevlisi Gılibov tarafından "Edebiyat Teorisi"nden imtihan edilirken.
Öğretim süresi baştan 4 yıl olarak belirlenmiş ve Türk Filolojisinin temelini oluşturan uygulamalı (pratik) Türk dili, çağdaş

Türk dili, Türk diyalektolojisi, dilbilime giriş, edebiyat teorisi, türk edebiyatı, Türk folkloru, Osmanlı tekstolojisi vb. derslere öğretim planının başında yer verilmiştir. Bu dersler arasında Türk tarihi dersi de bulunuyordu. Ancak hazırlıklı eleman bulunmadığı bahanesiyle Türk gençlerine Türkiye tarihi okutulmamıştır.

Türk Filolojisinden mezun olanlar, lise ve lise düzeyli okullarda Türk dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmaya hak kazanıyorlardı.

Daha sonraki yıllarda Üniversitede öğretim süresi 5 yıla çıkarılır ve yeni öğretim planları hazırlanır. Türk Filolojisi Bölümünün de öğretim planı oldukça değiştirilir ve genişletilir. Örneğin, Türk dili ses bilgisi ve leksikoloji ayrı bir teorik ders olur, Türk lehçeleri mukayeseli grameri, Türk dilinin tarihi grameri, Osmanlı diplomasisi ve paleografisi gibi derslerin okutulmasına başlanır. Eski (klasik) Türk, yeni Türk edebiyatı olarak Türk edebiyatı tarihi daha ayrıntılı okutulmaya başlar vb.

Resim 6 : Türk Filolojisinden bir grup öğrenci.

Resim 7: Türk öğrenciler bir yılbaşı gecesinde.

Türk Filolojisi, açılışından 1956 yılına kadar Filoloji Fakültesinin Genel Dilbilim Bölümüne bağlıydı ve Bölüm Başkanı ünlü Bulgar dilbilimci Akademi Üyesi Prof. Dr. Vladimir Georgiev idi. Uzun yıllar Sofya Üniversitesi Rektörü görevinde bulunmuş, Bulgar Bilimler Akademisinin Başkan Yardımcılığı ve Bulgar Dili Enstitüsünün Başkanlığını yapmış Prof. Dr. Vladimir Geogiev, Türk öğrencilere dilbilime giriş dersleri okutmuş ve bir Rektör olarak öğrencilerin her türlü sorunlarına en uygun bir biçimde çözüm bulmuştur. Ünlü Bulgar bilim adamı Prof. Miroslav Yanakiev, öğrencilere Bulgar dili dersleri okutmuş ve uzun zaman Türk Filolojisi sınıflarının danışmanlığını yapmıştır. Daha sonraları bazı öğrencileri bilimsel araştırma yapmaya sevketmiş ve bu alanda yardımını esirgememiştir. Dilbilimcilerden İvan Duridanov, Mosko Moskov, Bulgar edebiyatı tarihi profesörü Jelü Avciev, Rus ve Sovyet edebiyatı doçenti Vasil Tsonev; tarihçilerden Prof. Aleksandır Burmov ve başkaları, Türk öğrencilere ders okutmuşlardır.

1956 yılından itibaren Türk Filolojisi, başlı başına bir kürsü durumuna getirilmiştir. Bölümün temelini oluşturan bazı dersleri Kürsüde kadrolu olarak çalışan şu Bulgar öğretim elemanları

okutmuşlardır.

- Gılib Gılibov: Uygulamalı Türk dili, Osmanlıca.
- Boris Nedkov: Osmanlı diplomasisi ve paleografisi, çağdaş Türk dilinden: morfoloji ve sentaks bölümleri.
- Emil Boev: Türk diyalektolojisi, Türk lehçeleri mukayeseli grameri.
- Svoboda Petrova-Germanova : çağdaş Türk dili.
- Vera Samarcieva: Uygulamalı Türk dili, Çeviri teorisi.
- Kremena Hacılova : Türkçenin tarihî grameri
- Yuliya Kirilova: Morfoloji ve sentaks.

Belirli yıllarda birçok Bulgar da dış lektör olarak dışarıdan ders okutmuşlardır.

Bulgaristan Türklerinden Kürsüde kadrolu olarak şu öğretim elemanları çalışmıştır: Rıza Mollov, Mefküre Mollova, Hüseyin Mahmudov, İbrahim Tatarlı ve Hayriye Memova-Süleymanova (Yenisoy). Okuttukları dersler de şunlardır:

- Rıza Mollov: Türk edebiyat teorisi, Türk folkloru, Türk edebiyat tarihi.
- Mefküre Mollova: çağdaş Türk dili, Türk diyalektolojisi.
- Hüseyin Mahmudov: dil ve edebiyat yöntem bilgisi (metodik), Osmanlıca.
- İbrahim Tatarlı: eski (klasik) Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı.
- Hayriye Memova-Süleymanova: çağdaş Türk dili, Türk dili ses bilgisi, leksikoloji.
- Dışarıdan ders okutan Türkler de olmuştur.

Türk Filolojisi bölümünde yabancı bilim adamları da ders okutmuşlardır. Yukarıda adları geçen Azeri öğretim üyelerinden M. Şiraliev ve M. Mirzazade vatanlarına döndükten sonra, tanınmış Macar Türkologlardan J. Nemeth ve G. Hazai de Kürsüde bulunmuşlardır. Prof. J. Nemeth 1954-1956'larda Türk dili tarihi ve Türk diyalektolojisinden, özellikle Vidin ve Ada Kale Türk ağızları üzerine konferanslar vermiştir. G. Hazai de 1957-1959 yıllarında Türkolojiye giriş ve Türk lehçeleri tarihi dersleri okutmuştur. Her iki bilim adamı da Bulgaristan Türk ağızlarını araştırmış, çok değerli eserler yazmışlardır.

Başka ülkelerden de bilim adamları, uzmanlar Kürsüyü ziyaret etmiş, konferanslar vermişlerdir. Bunların arasında Türkiye'den Prof. Ahmet Caferoğlu, Prof. Sabri Esat Siyavuşgil, Orhan Şayık Gökyay; Leningrat (St. Petersburg) Üniversitesinden Akademi Üyesi Prof. Dr. A. N. Kononov, Viyana Üniversitesinden Prof. A. Tietze vb. bulunmuşlardır.

1960'ların ikinci yarısında Kazakistan Cumhuriyeti Alma-Ata Üniversitesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Sofya Üniversitesi Oryantalistik (bu yıllarda Türk Filolojisi değil, Bölüm artık Oryantalistik/Şarkiyat/ olarak adlandırılmıştı) Bölümü arasında işbirliği kurulmuş, öğretim elemanlarıyla birlikte birkaç yıl öğrenciler yaz tatilinde birer ay karşılıklı ziyarette bulunmuşlar ve bunlara Türk dili ve Kazak dilinden kurslar düzenlenmiştir. Her iki Bölüm arasındaki bu işbirliği, bundan sonraki yıllarda da Prof. Dr. Azize Nurmahanova, Prof. Dr. Dovletova gibi öğretim üeleriyle bilimsel konularda karşılıklı yardımlaşma sürdürülmüştür.

Resim 8: G. Hazai bir grup Türk öğrenciyle bir arada (sağdan elinde çantası olanıdır).

Berlin Üniversitesi'nden de Türk dili hocası Svoboda Germanova'nın başkanlığında bir grup Alman öğrenci Kürsüde bir süre kalmış, bunlara Türk dilinden ders okutulmuştur.

1956 yılı, Türk Filolojisi öğrencileri için mutlu bir yıldır. İlk mezunlara, coşkulu öğrencilik yılları geride kalıyor, diplomalarını almış, öğretmenlik mesleklerinde ilk adımı atmak için atanmalarını bekliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı öncesine kıyasla, kızların sayısı oldukça kabarıktı. Reşat Nuri'nin Çalı Kuşu gibi, bu kızlar da öğretmenlik mesleğine gönül vermişlerdi. İlk mezunlar, yine aynı coşku, yine aynı heyecanla Türk liselerinde, lise düzeyli okullarda ve (önlisans) öğretmen enstitülerinde eğitim, kültür alanında ışık saçacaklardı.

1956 yılı Bulgaristan'ın siyasi tarihine de önemli bir yıl olarak geçti. Aynı yılın Nisan ayında Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesinin Geniş Oturumunda (Plenumunda) bir dizi kararlar alınmıştı. Alınan bu kararların ülkenin sosyal-politik, kültürel hayatında bir dönüm noktası oluşturacağı bildiriliyordu. Ancak bu kararların içeriği gizli kaldı. Çok geçmeden, bu "dönüm noktası" Bulgaristan Türklerine izlenen politikada belirlemeye başladı. Komünist Partisi Plenumunun çizdiği yeni yön, önce Türklerin eğitimine damgasını vurdu. Sofya Üniversitesi'nin üç Türk Bölümünden ilk mezunlar³, Türk okullarında henüz bir öğretim yılı geçirmişlerdi ve ders yılının sonunda Sofya'dan kötü haberler gelmeye başladı: 1957/58 öğretim yılından itibaren Türk lise ve öğretmen okullarında sadece Türk dili ve edebiyatı Türkçe okutulacak, kalan tüm dersler Bulgar dilinde gerçekleştirilecekti. 1958'de Türk liseleri Bulgar liseleriyle "birleştirildi", yani kapatıldı. Bu "reformların" şoku henüz geçmemişken 1959'da daha bir şok geldi - Türk ilk ve ortaokulları da kapatılıyor, Türk dilinde eğitime son veriliyordu. Türk öğrenciler bundan böyle Bulgar okullarında okuyacaklardı, Türkçe ise sadece ayrı bir ders olarak kalacaktı.

Altmışlı yıllara Türk halkı böyle şoklarla girdi. Türkçe öğretim konusunda tepkiler, Türkiye'ye göç etmek için yüzbinlerce (360.000 üzerinde) Türkün T. C. Büyükelçiliğine ve Başkonsolosluklarına yazılı başvuruda bulunmaları, bazı dış ülkelerde de Türk okullarının kapatılmasının yankıları ve bazı başka olaylar, Komünist yöneticilerin biraz yumuşama politikası izlemelerine neden

olmuştur. 1960'ların ortalarında Türk Filolojisi (adı artık Oryantalistik olmuştu) Bölümünde uzaktan (gıyabi) öğretim sınıfları açıldı ve sadece ilköğretim sınıflarında haftada dört saat okutulacak Türkçe için öğretmen hazırlanacaktı. Buna paralel olarak da Sofya Üniversitesinin bir kolu olan Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsünde Türkçe ve Coğrafya Şubesi açıldı. Buradan mezun olanlar ortaokul sınıflarında Türkçe ve coğrafyadan öğretmenlik yapma hakkına sahip olacaklardı. İsteyenler Sofya Üniversitesi Türk Filolojisi ve Coğrafya Bölümlerinin uzaktan öğretim sınıflarında öğrenimlerini sürdürebileceklerdi.

Ancak örgün öğretim sınıflarında Türk öğrencilerin yerini giderek Bulgar öğrenciler almaya başlamıştı.

1970'te Komünist Partinin aldığı yeni kararlarla Türklere izlenen yumuşama politikasına son verilmiştir. 1970'lerin ortalarında Sofya Üniversitesinde Türk Filolojisine de öğrenci alınmasına son verilmiştir. Yedi yıllık bir süreden sonra 1982'de Türk Filolojisine Türkoloji adı verilmiş, yeniden öğrenci alınmaya başlanmış, ancak bunlar arasında tek bir Türk genci bulunmamıştır. O günden bu yana Türkolojiye Türk öğrenci alınmamaktadır. İzlenen politika Türk Filoloji Bölümü Türk öğrencileriyle birlikte hocalarını da sarsmıştı. 1950'lerin ikinci yarısında Türk folkloru, Türk edebiyat teorisi dersleri, Bölümün öğretim planından çıkarılmıştı. Bu dersleri okutan asistan Mollov'a saldırılar başlamıştı. Kürsüde giderek artan gerginlik sonucu asistan Rıza Mollov ve eşi asistan Mefkûre Mollova 1959/60 öğretim yılında Üniversite dışında bırakılırlar. Türkçeden dışarıdan ders okutan Türklere Yakup İsmailov, Fuat Saliev, İsmail Çavuşev, Etem Hamzov, Salahiddin Osmanov ve daha birkaç Türkün ders okutmasına son verilir.

Türklere karşı güdülen ırkçılık politikası 1981'de Bulgar devletinin 1300 kuruluş yıldönümünde en yüksek zirvesine ulaşmış ve bu ırkçılık, Üniversitenin Türk Filoloji bölümünde en güzel ifadesini bulmuştur. Tarihçiler başta olmakla beraber, şoven gruplar Üniversite idaresini ele geçirmiş, Türk Filolojisi Bölümünü de Türklere arındırmayı hedef almışlardır. Dönemin Rektörü tarihçi Prof. İlço Dimitrov, Üniversitede ırkçı politikayı uygulayanların başında bulunmuştur. Aynı yıl Temmuz ayında Hayriye Memova-Süleymanova'nın henüz Üniversite Matbaasında bulunan yeni çıkmış

iki ciltlik "Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük"ünün yakılması için Rektörlükten bir emir çıkmış, Matbaada bulunan ikinci sözlüğü'ne de ("Türkçe-Bulgarca Sözyük*üne de) el konmuştur. Birkaç ay sonra da Rıza ve Mefkûre Mollov ailesinin kaderi Hayriye Memova-Süleymanova'yı da, İbrahim Tatarlı'yı da bulmuştu.

İşlerin buraya varacağı çoktan belliydi. Rıza Mollov hocayla Bulgar Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde ara sıra görüştüğümüzde "Sen hala Bölümde misin? Seni de daha kovmadılar mı? Ama üzülme, senin de günlerin sayılıdır" diye şakalaşıyordu. Üniversiteden kovulması R. Mollov'u çok sarsmıştı, devamlı dert yanıyordu: "Bize kötülük yapanlardan bazılarını belki de gün gelir affedebilirim" diyordu. "Ancak Hüseyin Mahmudov'u asla affetmem. Sovyet yanlısı Rektör yardımcısı gibileriyle birlik olarak Sofya Üniversitesinden Mollovlar ailesinin kovulması için hazırlanmış tutanakları H. Mahmudov da imzalamıştır. Kürsüde yaşanan gergin durumlarda Mahmudov'un bizi savunmasını beklemiyorduk, ama hiç olmazsa tarafsız kalabilirdi...", diye anlatarak derdini döküyordu.

1980'lerde gerginlik giderek artmış, tırmanışını giderek sürdürmüştür. Rıza Mollov, Hayriye Memova-Süleymanova, İbrahim Tatarlı takibe alınmışlar, aileleri devamlı rahatsız ediliyordu. Bu rahatsızlık 11 Ağustos 1983'te üç ailenin de aynı saatlerde devlet güvenlik organları tarafından evleri basılarak ev kitaplıklarının boşaltılıp müsadere edilmesiyle ifadesini bulmuştur. Rejimin gerçekleştirdiği bu olay, Bulgaristan Türklerine daha da karanlık günlerin yaklaştığının bir işaretiydi. Çok geçmedi, 1984'te "Soya dönüş süreci"-Türklerin adlarını Bulgar adlarıyla zorla değiştirilmesi olayları başladı. "Soya dönüş süreci" yıllarında "Doğu Dilleri ve Kültürleri" bünyesinde bulunan Türkoloji (Türk Filolojisi) birimi özel organların bir yuvası durumuna getirilmiştir. Valeri Stoyanov, bundan birkaç yıl önce yayımladığı kitabında (Стоянов, В., 1998) "Soya dönüş süreci" yıllarında Emil Boev, Esen Hacıev (Hüseyin Mahmudov), Vera Samarcieva ve Yuliya Kirilova'lardan başka, Türk Filolojisi biriminde yeni yeni kişilerin de bulunduğu ve: V. Popov-"Türkiye Tarihi", Paunka Goçeva-"Türkiye'nin Devlet ve Siyasi Yapısı", Boris Avramov-"Soya Dönüş" vb. dersleri okuttuklarını bildiriyor. Bu kişilerin kimliklerini hakkında her Bulgaristan Türk aydınının yeterince bilgisi vardır. Bunlar arasında dışarıdan ders

okutan Türklerden sadece Mihail Yançev'in (Muhiddin Mehmedov'un) de bulunması çok düşündürücüdür. Görüldüğü gibi, okutulan dersler de artık başka bir mahiyettedir. "Türk diyalektolojisi" derslerine son verilmiş, "Bulgaristan Türk Ağzları Atlası"nın hazırlanması projesi de çoktan çoktan unutulmuştur.

Evet, Türk Filolojisi Bölümünden Türkler de geçmişti. Kadrolu olarak veya dışarıdan ders okutmakla burada kalmışlar, güçleri yettiği kadar katkıda bulunmaya çalışmışlar, süreleri dolmadan da kürsüden ayrılmak zorunda bırakılmışlardır. Emekliye ayrılıncaya kadar Türk Filolojisinde çalışmak ve buradan emekliye ayrılmak mutluluğunu yaşamak sadece Hüseyin Mahmudov'a nasip olmuştur.

Yıllar sonra "Ümit" dergisi sayfalarında Prof. Dr. İbrahim Tatarlı şunları yazacaktır: "Ne yazık ki Türkoloji Bölümünden bazı okutmanlar politik amaçlara alet olmuş ve totaliter rejimin etnik, etnokültür, etnolengüistik ve din jenositine aktif olarak katılmışlardır" (tatarlı, İ., 1997).

Bu yazımı hazırlarken Sofya Üniversitesinin 100. yıldönümü (1888-1988) münasebetiyle yazılmış "Kliment Ohridski" Sofya Üniversitesi Tarihi, başlıklı kitaptan da yararlandım. Türk Filolojisi Bölümü hakkında da bir şeyler bulabilirim umuduyla kitabın sayfalarını tekrar tekrar okudum. Ne yazık ki hiç bir şey bulamadım, hatta "Türk", "Türkçe" gibi kelimelere dahi rastlamadım. Sadece sayfa 286'da: "(1952/53'te...) Yeni Oryantalistik Kürsüsü de çalışmalarına başlar" cümlesini bulabildim. Oysa açıldığı yıllarda Bölümün adı Türk Filolojisiydi. Kitapta Bölümün gerçek adını kullanmayıp da Oryantalistik diyen müelliflere anlayış göstermek gerekir. Çünkü bu eserin yazıldığı yıllarda ürpertici olaylarla dolu-"Soya dönüş süreci" döneminde Türk Filolojisi Türk dili, Türkler gibi kavramlar tabu idi. Kitapta, 1959-1971 yılları arası döneminde fakültelerde yapılan çalışmalar ele alınmıyor. Türk Filolojisi Bölümünden bahsederken Türk öğretim elemanlarının adları dahi geçmiyor.

Her şeye rağmen, Türk Filolojisi Bölümünün açılması, Sofya Üniversitesi tarihinde ve Bulgaristan'ın bilim ve kültür tarihinde önemli bir olay olarak kalacaktır.

Umarım, Sofya Üniversitesinin 150. kuruluş yıldönümü münasebetiyle hazırlanacak olan T a r i h kitabında Türk Filoloji için de gereken yer verilir. Çünkü bu T a r i h i, Üniversitenin yeni nesil

temsilcileri hazırlayacaktır ve yeni bir dünya düzeni insanları olarak geçmişî değerlendirecekler ve Türk Filolojisi Bölümünde tüm olup bitenlere neden olanları belki de lanetleyeceklerdir.

Yazarlarımızdan biri: "Ben elbette bu dünyaya sadece kötü şeylerden bahsetmek için gelmedim. İçim neşeli...güzel şeyler yazmak için yanıyor", demişti bir hikayesinde. Ben de kötü şeyler yazmak istemiyorum. Ömrümün büyük bir bölümünü geçirdiğim Sofya Üniversitesi hakkında da kötü şeyler yazmak düşüncesinden uzakım ve geçmişin bilançosunu da yapmak istemiyorum. Üniversitede kaldığım yıllarda, hayatımın sonuna kadar bir daha tekrarlanmayan çok güzel şeyler de olmuştur. Eğitim ve bilim alanında da eğer birazcık da olsun, başarılı olabilmişsem, bunu Sofya Üniversitesine borçluyum; Türk Filolojisi Bölümünden muhterem hocalarıma borçluyum; İkinci fakülte öğrenimime devam ettiğim Bulgar Filolojisi Bölümünden değerli hocalarıma borçluyum.

Sofya Üniversitesinden sadece ben değil, yüzlerce Türk genci, bizim çocuklarımız da geçmiş, böyle bir ünlü öğretim ve bilim ocağında öğrenci olmanın mutluluğunu yaşamışlardır. Bulgaristan'a yararlı birer vatandaş olarak yetişmişler ve ülkenin kültürel kalkınması için çalışmışlardır.

ALMA MATER'in bundan sonraki tarihinde sadece güzelliklerin, saygının, eşitliğin yaşanmasını candan dilerim.

Türk Filolojisinin 50. kuruluş yıldönümünde Bulgaristan'da Türkoloji alanında araştırmalar yapacak yeni nesil temsilcilerine de başarılar dilerim.

Каунакча

ДИМИТРОВА, Н., АТАНАСОВА, К., *Алманах на завършилите висше образование в Софийския Университет "Св. Кл. Охридски"*, т. I, II, София 1979.

История на Софийския Университет "Св. Кл. Охридски", София 1988, 375.

<http://www.uni-sofia.bg>

Софийски Университет – Разпис на Лекциите, София (1977, 5-7).

СТОЯНОВ, Валери (1998), *Турското Население в България*

между Полюсите на Етническата Политика, София, 150-151, 197.

TATARLI, İbrahim (1997), “Önemli Bilimsel Öğretim ve Araştırma Merkezi”, *Ümit*, 15, 25-28.

YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu (1994), “Türkolojinin Bulgaristan’da Gelişmesine Katkıda Bulunan Bulgar Bilginleri”, *Balkanlar’da Türk Kültürü*, 11, 2-4.

YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu (1996), “Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Kalkınmasında Hizmetleri Geçen Azerbaycan Aydınları”, *Bilig*, 3, 13-19.

YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu (1997), “Bulgar Folklorunda Türk Folklor Etkileri”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Genel Konular. Seksiyon Bildirileri. Kültür Bakanlığı*, 235-247.

**DELİORMAN EDEBİYAT DERNEĐİ ÜYELERİNİN
YAYIMLADIĐI
ŐİİR KİTAPLARINDA BAZI DİL SORUNLARI**

Доц. Хашим Акиф
Шуменски университет
Катедра по турски език и литература
e-mail: hasimakif@abv.bg

Doç. Haşim Akıf
Shumen University
Department of Turkish Language and Literature
e-mail: hasimakif@abv.bg

Önce, sonsuz bir sabırla dađlar ardından eşitlik ve kardeşlik bađıřlayacak bir demokrasi güneşinin doğuşunu bekledik. Doğdu. Sonra? Sonra da masalımsı bir sihirle oluşturulacak adil bir düzenin huzuruna kavuşuruz diye umutlara sarıldık. Yine eskisi gibi eşsiz hoşgörümüzle hiç hilesiz çalışarak dil, din ve kültürümüzle ilgili hakkettiğimiz bir zamanki edinimlerimiz gerisin geriye verilir sandık ya da sanmak istedik. Okulsuz, kitapsız öykü yazmaya, şiir yazmaya, roman yazmaya kalkıştık. Zamana ayak uydurup yabancı dilde yazanlarımız da olmuştu.. Onlardan birkaçı''Silk Ölümü Yakandan''diyerek aramıza döndüler. Yerildiler, alkışlandılar. Kimler yerdi, kimler alkışladı? Gün olur, zaman bu soruya da güzel bir yanıt bulur. Ancak, bilinen bir gerçek var: Şairler de yazarlar da bir ulusun vicdanı ve onurudurlar. Bu kavramlar, Türklükte yasalar gibi, hatta yasalardan da üstün bir yaptırım gücüne sahip olan törelerimiz gibi değerlendirilirler...

Anımsadığım kadarıyla, 29 Mart 1992'de Razgrat'ta oluşturulan Deliorman Edebiyat Derneđi, o dönemin büyük heyecanıyla hemen, hiç zaman kaybetmeden daha ertesi ay ekinsel etkinliklerine başlamıştı. Ertesi yıl ise bu etkinliklere dernek üyelerinin yayımlamaya başladığı kitaplar da eklenince çalışmalar biraz daha ağırlık kazanmış oldu. Böylece 1993'te Nevzat Deniz'in **Gece Gündüz**; 1995'te Ali Bayram'ın **Konca Gülüm** ile Mustafa

Çete'nin **Deliorman Melodileri**; 1996'da Turhan Rasi'nin **Dezinfeksiyon**, Mustafa Kelođlan'ın **Karpuz Kabuđu**, Hüseyin Kocaman'ın **Kınalı Keklik** ile İsmet Osman'ın **Öbür Türölü**; 1997'de Ali Tiryaki'nin **Akasyalar Açarken** ile Sabri Con'un **Bizim Gerlovo**; 2000'de Mehmet Sansar'ın **Bir Akşam Vakti** ile Hüseyin Köse'nin **Tuz Biber**; 2002'de Haşim Akif'in **Umut** ile Naim Bakođlu'nun **Sokaktaki Adam**; 2004'te Mehmet Çelik'in **Çeyiz Sandığı**; 2007'de Ali Pirođlu'nun **İçimizdeki Güzellik**, Basri Sabri'nin **Aşkla Dođan Şiirler** ile Nurten Remzi'nin **Kavgamı Seviyorum**; 2008'de Mehmet Keçici'nin **Yarına İnanç**, Bürhan Karaca'nın **Deniz Feneri** ile Ayşe Bilâl'in **Yine Mevsimler Dönecek**; 2010'da Osman Şaban'ın **Yurt Ekmeđi** ile Hasan Süleyman'ın **Hasretim Köyüme** gibi kitaplar, dernek üyelerinin ilk yayımladıkları yapıtlar arasında yer almışlardır.

Sonra bu ilklere 1995'te Nevzat Deniz'in **Buruk Özlem**; 2001'de Hüseyin Köse'nin **Kanlı İzler**; 2004'te Naim Bakođlu'nun **Bülbülün Yuvası**; 2006'da Ali Bayram'ın ilk güldestesine 25 yeni şiir eklediđi **Yaprak Dökümü** ile Mustafa Çete'nin **Şiirle Gülümsesin Dünya**; 2007'de Haşim Akif'in **Koca Dünya**; 2008'de Mustafa Kelođlan'ın **İğneli Heybe**; 2010'da Mehmet Çelik'in **Bir Adım Hayat** ile Mehmet Keçici'nin **Yaşam Öyküsü** gibi renkli adlarla yayımlanmış olan yapıtlar, bazı Deliorman Edebiyat Derneđi üyelerinin ikinci kitapları olmuştur.

Bunlara 2006'da Naim Bakođlu'nun **Azman** ile Hüseyin Köse'nin **Deliorman Devi**; 2010'da Ali Bayram'ın **Şiir Defterinden Seçmeler** ile Haşim Akif'in ikinci güldestesine yedi yeni şiir ekleyerek okuyucuya sunduđu **Koca Dünya**'nın ikinci baskısı, dört dernek üyesinin yayımladıkları üçüncü kitapları olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Yayımlanan bütün bu eserlere, 2006 yılında Hüseyin Köse'nin dördüncü kitabı olan **Bir Demet Gelincik** ile Ali Pirođlu'yla Mustafa Çete'nin derledikleri, düzeltmenliğini Ali Bayram'la Naim Bakođlu'nun üstlendikleri 2008 Razgrat basımlı **Gönül Esintileri** derlemesinin eklendiđini anımsatmakta da yarar vardır.

Bu bildiriye, yayımlanma yıllarına göre adları sıralanan kitaplar arasından yalnız şiir güldestelerinin bazı dil pürüzlerine değinilecektir. Çünkü onlarca kitabın içerdiđi yüzlerce şiirin, şiir inceleme yöntemiyle ele alınıp değerlendirilmesi ciddi bir çalışma ve

uzun bir zaman ister. Bu nedenle Deliorman Edebiyat Derneđi Başkanı Ali Bayram hakkında 35'i katladığı 2005 jubile yılıyla ilgili **Hoşgörü** dergisinde yayımladığım **Bir Dost ve Bir Ozan Olarak Ali Bayram** adlı yazımdan küçük bir alıntıyla yola çıkıyorum.

”Yaza yaza şiirin doruklarında buldu kendini. Uzun yıllar horlanan Türkçenin, Türk varlığının acısını, özlemine, tüm sıkıntılarını kimsenin başaramadığı bir ustalikle **Küçük Bulgar Mezarlığı** şiirine sığdırdı. Üç dörtlükte kalıpları kırdı. Tarih yazdı, roman yazdı. Hayır hayır, Bulgaristan Türk yazınının en güzel, en başarılı, en güçlü şiirini yazdı bence...” diyorum.ve merhumu saygıyla anmak üzere şiiri bir bütün olarak yazıma alıyorum:

Küçük Bulgar Mezarlığı

*Şu karşıda gördüğüm küçük Bulgar mezarlığı
Soykırımı devrinin acı hatırasıdır.
Kabirler üstündeki solgun açan çiçekler
Bulgar adı altında yatanların yasıdır.*

*Buna benzer mezarlık görmedim hiç bir yerde
Ne İsa'nın haçı var, ne ağacı, ne gülü
Kanayan yaradır bu mezarlık yüreklerde
Toprağında yatanlar, kalbimizde gömülü.*

*Mezar taşlarındaki eski Bulgar adları
Biz Türklerin gözüne bir ok gibi battıyor.
Istıraplar içinde geçmiştir hayatları
Küçük Bulgar mezarlığında Koca Türkler yattıyor.*

Durum böyleyken, bu güzel şiirin ikinci dörtlüğüne bir göz atalım. Bence bu dörtlükte iki düzeltme yapılmalıymış: Bunlardan birincisi hiç bir > **hiçbir** olarak yazılmalıymış, diğeri ise ”Kanayan yaradır bu mezarlık yüreklerde” dizesindeki sözcüklerin dizimindedir. Mantık açısından bu dize ”Bu mezarlık kanayan yaradır yüreklerde”¹ olarak biçimlenmeliymiş. Bu yalnız şiir açısından değil, devrik tümce kuralı olarak da böyledir.

Deliorman Edebiyat Derneği üyelerinin yapıtlarından oluşan ve 2008 yılında yayımlanmış olan derlemenin 131'inci ve 132'inci sayfalarında yer alan **Karakız** ile **Çağrı** şiiirlerinde, bu kitabın düzeltmenliğini üstlenmiş olan Ali Bayram ile Naim Bakoğlu, **tan yeri** tamlamasını **tanyeli** olarak, **süt mavisi** tamlamasını da **süt mavi** olarak düzeltmişlerdir. Böylece, bir taşla iki kuş vurmuşlar. Önce tan yeri ile tan yeli, anlam bakımından iki ayrı kavramdır. Böyle olunca da şiirdeki mantık bozulmuş, çünkü tan yeri ağarır, tan yeli ise eser. İkinci düzeltmeyi yaparken Deliorman ağızlarının etkisinde kalınmış ve **Çağrı** şiirinin son dizesindeki ölçü altüst edilmiş ve şiiriyet önemli ölçüde zarar görmüştür. Türkçede bu renkler genellikle **süt mavisi**, **limon sarısı** biçiminde oluşturulur ve kesinlikle **süt mavi** değildir.

Yine aynı derlemenin 134'üncü sayfasında Naim Bakoğlu'nun **Doğum Gününe Ağıt** adlı şiirinin ikinci dördlüğünün birinci dizesi sonunda **göz nurumdur** yerine bitişik olarak **göznurumdur** diye yazılmıştır.² Böyle kuşkulu durumlarda muhakkak yazım kılavuzuna baş vurulmalıdır.

Ayşe Bilâl Hanım'ın **Yine Mevsimler Dönecek** güldestesi, 2006'nın önemli bir olayıydı. Kitabının çok olumlu bir eleştirisi **Hoşgörü** dergisinde yayımlandı. Eleştiride bazı önemli öneri ve öğütlere de yer veriliyordu. O, onları her nedense kabullenemedi. İşte o yazıdan birkaç satır:

”Şairenin lirik şiirler bölümünde 23 şiir yer almaktadır. Bu bölümde de zengin motifler birbirini izliyor ve tamamlıyor, fakat bazı yerlerdeki dil yetersizliği gereken sıcaklığın verilememesine neden oluyor. Örneğin:

*Bir demet çiçek yapmak isterdim
Aşkım sana
O yağmur sonrası semadaki gökkuşağından”* gibi.

Ne bileyim:

Demet demet çiçek sunmak isterdim

Aşkım sana, gökkuşağı renklerinden, diyebilirdi belki. Çünkü şiir, ölçüsüz ve uyaksız dahi olsa da kendine özgü bir dizim bekler erbabından.

Bundan başka, güldestenin redaktörlüğünü üstlenmiş olan şair Şaban Kalkan, KIBATEK yayınları diyeceği yerde, bazı yazım yanlışlıklarını düzeltmiş olsaydı kitap bir başka değer kazanırdı elbet.”
3

Aslında bu tür yazım yanlışlıklarının gösterilmesiyle gönül kırmak değil, daha başarılı olunması amaçlanmaktadır. Yeri gelmişken yine **Gönül Esintileri** derlemesindeki **Köyüm Kalova** şiirine bir göz atılsa yeter. Yalnız bu şiirde **hiçbir** sözcüğü her kıta sonunda yinelenen”Yatsınamaz hiç bir yerin” dizesinde dört kez ayrı yazılarak dört kez hataya düşülmüştür. Üstelik **yatsınamaz** sözcüğü de yadsınamaz olarak yazılmıştır.

Hoşgörü dergisininin 27. sayısında Mehmet Keçici'nin **Yarına İnanç** adlı ilk şiir kitabının tanıtımı yapılmaktadır. O yazıda dille ilgili şöyle yazıyor:

”Bu yazımda şiirlerin eleştirisini yapmayıp, hemen şiir tellerine bir iki dokunmakla yetineceğim. Onları ko okuyucu değerlendirsin. Önce Mehmet Keçici'nin ikinci sayfadaki teşekkür yazısıyla Naim Bakoğlu'nun üçüncü ve dördüncü sayfadaki ön söz diye sunduğu satırlara değinmeden edemeyeceğim. Örneğin, Mehmet Keçici'nin o on satırlık yazısında sekiz dokuz yanlışlığı, Naim Bakoğlu'nun ise kısa bir ön sözünde on beş kadar yazım yanlışlığıyla bazı mantık bozuklukları var. Onların ve diğer yanlışlıkların bir an önce düzeltilmesi gerektiğini düşünüyorum.”⁴

Aslında kitapları yazanlar da düzeltenler de dil pürüzlerini bulup titizlikle düzeltmeli ve yapıtlar örnek bir Türkçeyle okuyuculara sunulmalıdır.

Şimdi rastgele bir şiir kitabının **Kutsal Gebelik** adlı şiirine göz atıyorum. Şiir, seçkin Bulgaristan Türk şairleri arasında yer alan ve birçok kitabın da düzeltmenliğini üstlenebilen Mustafa Çete'nin **Şiirle Gülümsesin Dünya** adlı güldestesinde yer almaktadır. Yalnız bu şiirde mantık bozuklukları bir yana, sıralanmakta olan sekiz kadar yazım yanlışlığı insanı rahatsız ediyor doğrusu. İnanırdıcı olmak için onları bir bir sıralayalım: **işte** > iş de, **dinlencede** > dinlence de, **yirmidört** > yirmi dört, **ve ya** > veya, **boyly boyumca** > boyly boyunca ve son dörtlükte ilk üçünün yinelenmesi. İnanılacak gibi değil! Tutup on dokuzuncu sayfadaki en kısa şiirlerinden biri olan **Şiirin Evi**'ni açıyorum. Sekiz dizelik bir şiir. Sekiz dizede beş

yanlıřlık: **evinde** > evine, **řiir'in** > řiirin, **gündüz ve gece** > gece gündüz, **geceyarısı** > gece yarısı, **kalbtir** > kalptir... gibi.

Sonra **Kavgamı Seviyorum** düşüyor elime. Nurten Remzi'nin gayet güzel süslenmiş güldestesi bu. Keřki bu göz alıcı süslemelerden önce çalışmakta olduđu kütüphanenin o güzel kitaplarını bol bol okuyup dilini geliřtirseydi. Geliřtirseydi de dizeleri řiirleřtirseydi. Sözü edilen bu kitabın ilk iki řirinin yalnız yazım yanlıřlıklarını bir görelim: **sevmeđi** > sevmeyi, **sevilmeyi** > sevimliyi, **türku** > türkü, **buçak** > bıçak, **siz'sizliđi** > sizensizliđi, **küüçükle** > küçükle, **yoksulla fukara** > yoksulla yoksul, **kavgamı** > kavgamı, **Suntur hamam** > Suntur Hamam, **Yeni hamam** > Yeni Hamam, **bit pazar** > bitpazarı, **Kurşun çeřmesi** > Kurşun Çeřme, **suvađı** > suađacı, **Tombul camisi** > Tombul Cami, **sela** > salâ, **alinyazı** > alın yazısı, **bariř** > barıř, **Türk folklor** > Türk folkloru, **kundaracı** > kunduracı, **kafir** > kâfir, **hala** > hâlâ, **çiđ** > çiy, **saatci** > saatçi, **gökkusađı** > gökkuřađı, **kalpatıřımı** > kalp atıřımı. Sayabildiđim kadarıyla, iki řiirde tam yirmi beř yanlıřlık... Tutarsızlık, mantıksızlık ve kopukluklar apayrı bir sorun! Ey Ayhan Can, Osman Baymak, řaban Kalkan Beyler, řiirleri okuyup kusurları görmeden niçin övgüye geçtiniz? demekten kendimi alamıyorum. Övmek yerine Nurten Hanım'ın řiirlerindeki yanlıřlıkların düzeltilmesinde biraz yardımcı olsaydınız, sizleri yürekten alkıřlardım.

Bu kez, yine **Höřgörü**'de Mehmet Keçici'nin ikinci řiir kitabı için yazdıklarına bař vuruyorum. Anımsıyorum da oldukça iyi bir deđer vermiřtim birinci kitabının řiirsel paylařımına. Bazı yazım yanlıřlıklarına da deđinmiřtim, hem kendisinin hem de düzeltmeninin. "Görmemezlikten gelmemekle iyi etmiřim. İřte **Yařam Öyküsü**, yetmiş yedi sayfa beř bölüm... Üçüncü ve beřinci sayfalar bu kez gönlümü aldı. İlk eleřtirim boşuna gitmemiř: Bařarılı bir Sunuř, iyi bir Ön Söz. Birinci bölümün birinci řiiri ise sekiz dörtlüklü **Köyüm** řiiridir. Köyünü sevgiyle kucaklayıřı, köy özlemi, iřsizlik, gurbet, gurbet acıları dile getirilmiř karınca kaderince. Bana göre bu hamur biraz daha yođrulmalıymıř, sözcükler biraz daha süzgeçten geçirilip yinelemeler giderilerek, dörtlükler duyguların yođunlařtırılmasıyla beře ya da dörde düşürülebilirmiř. Dahası var: Birinci kitabında olduđu gibi ikinci kitabında da bir ırmaktan söz ediliyor. Oysa, ortada ırmak diye bir řey yok, yok ama bir ırmak kadar řirin bir dere var

orada. Üstelik köyü ikiye bölen, güzellik ve özgünlük veren, nice dizelere bedel bir dere. Bir de bu şiirin son dizesinde geniş zaman olarak **erir** eylemi verilmiş. **Erimek**'ten erir olsa doğru olur, ama burada eylemlilik **ermektir**. Onun için **ermek** eyleminin geniş zamanı **erer** olmalıymış.”⁵

...Devam edip sayfaları birer birer açarken, bir dörtlük takılıyor gözüme. Yerimden fırlıyorum sevinçten! Karşılaştırmak için bu dörtlüğün önce özgün biçimini, sonra da düzeltilmiş durumunu alt alta veriyorum:

*Mavi sular da yelken açmış alevden bir sandal
Yaşadıkları gerçek değil, sanki renkli bir masal
Üzerine yürüse de bunca korkunç dalgalar
Teknede gerçekleşiyor tüm özlenen arzular.*

**Mavi suda yelken açmış alevlerden bir sandal
Sevgileri gerçek değil, sanki renkli bir masal
Üzerine çullansa da bunca korkunç dalgalar
Bu sandalda gerçekleşir tüm özlenen arzular.**

Dikkat edilirse dörtlük bu ufak tefek düzeltmeyle Türk şiirinde sık sık baş vurulan 8 + 7 seslem ölçüsüne kavuşarak, duraklarıyla ahengiyle, mükemmel bir şiiriyet kazanmaktadır. Kısacası, şiirde her sözcüğün tam yerini bulması gerekmektedir.

Son olarak Mustafa Çete'nin editörlüğünü üstlendiği **Yurt Ekmeği** güldesteseine bir göz atalım. "Kitap, ön kapakta Deliorman'ın uçsuz bucaksız buğday tarlalarını, koyu yeşil ormanlarıyla süt mavisi göklerini şiirsel bir sevgiyle kucaklaştırıyor. Bu güzellikler üzerine değerli uğraştaşıım Osman Şaban'ın Mustafa Çete tarafından kaleme alınan öz yaşam öyküsü işlenmiştir. Yalnız anlayamadığım bir şey var. Acaba, Osman Şaban gibi mütevazı kişiliğiyle güzel dizeler örebilen bir dostu, filoloji öğrenimi olmayan bir kişinin kucağına hangi bir güç atıyor? Keşki onu tanıtan satırları kendisi süzgeçten geçirseydi...Türkçemizde doğumak diye bir eylemlilik yok. Onun kökü doğmak eylemlliğinde aranmalı. Böylece yalnız bu eylem dolayında okuyucuya bir kez doğudu, iki kez de doğuduğu diye üç; Razgrad Türk Pedagoji Okulu'nda, Felsefe Fakültesi'nin, Sofya Radyosu'nun,

Türkçe Yayınlar Bölümü'nün gibi kurum ve kuruluş adlarında kullanılan dört yanlış kesme işareti, Türkçe sözcüğünün küçük harfle, bir de "iyi"nin eyi diye yazılışı olmak üzere dokuz yanlışlık ile birkaç da mantık bozukluğunu görmemezlikten gelemiyorum. Eğer görmemezlikten gelirim Türkçem beni hem suçlar hem de yargılar.”

Görüldüğü gibi bu bildiride, Deliorman Edebiyat Derneğinin ancak on kadar üyesinin bazı şiirlerindeki yazım yanlışlıklarına değinilebilirdi. Bu sayılı örnekler bile kusurların bir bütün olarak yüzlerce olacağını gizlice fısıldamaktadır. Çözüm... Çözüm mü?... Çözüm, yasal yollarca dilimize sahip çıkmak ve onun normal koşullarda okullarda okutulmasını sağlamaktır. Çünkü bir ilkokul öğrencisi ders seçme olgunluğuna erişemez. Böyle bir hak, ancak olgunluk çağına erişmiş lise son sınıf öğrencileriyle üniversitelilere tanınabilir. Ötesi, ötesi cinlerin oynatılacağı bir siyaset sahnesinden başka bir şey olamaz.

Eli kalem tutanlara ise, önce okuyalım, hem de dilimizin ünlü şair ve yazarlarının yaptıklarını okuyalım ve onları okuya okuya Türkçemizi yetkinleştirelim, derim. Bilmeden ne yazabilir ne de öğretebiliriz. Bir de pürüzleri sıfıra düşürmeden basımevi yolunu tutmamalıyız. Pürüzleri düzeltecek kişilerin ise muhakkak uzman olmaları en önemli koşullardan biridir.

KAYNAKÇA

- Akif, Haşım : Bir Dost ve Bir Ozan Olarak Ali Bayram, Hoşgörü, S 11, s. 27, Razgrat, 2005
- Piroğlu, Ali, Çete, Mustafa : Gönül Esintileri, s. 131, 132, Razgrat, 2008
- Piroğlu, Ali, Çete, Mustafa : Gönül Esintileri, s. 134, Razgrat 2008
- Akif, Haşım : Ayşe Bilâl-Şişmanova ve Onun İlk Güldestesi, Hoşgörü, S 21, s. 20, Razgrat, 2008

- Bilâl, Ayşe : Yine Mevsimler Dönecek,
Razgrat, 2006
- Akif, Haşim : Mehmet Keçici ve Onun
Yarına İnanç Adlı Şiir Kitabı,
2009 Hoşgörü, S 27, s. 21, Razgrat,
- Çete, Mustafa : Şiirle Gülümsesin Dünya, s.7,
19, Razgrat, 2006
- Remzi, Nurten : Kavgamı Seviyorum, s. 13-
20, Şumnu, 2007
- Akif, Haşim : Mehmet Keçici'nin İkinci
Güldestesi, Hoşgörü, S 31, s. 26
Razgrat, 2010
- Akif, Haşim : Osman Şaban'ın Yurt
Ekmeği Adlı Şiir Kitabı, Hoşgörü,
S 30, s. 20, Razgrat, 2010

”Deliorman Edebiyat Derneği Üyelerinin Yayımlamış Olduğu Şiir Kitaplarında Bazı Dil Pürüzleri” adlı bu bildiride bazı yazım ve mantık yanlışlıklarına değinilerek, eksikliklerin eleştirilmesinden çok bu eksikliklerin nedenleri belirtilmeye çalışılmıştır. Asıl amaç ise bu yanlışlıkların nasıl düzeltilebileceğini belirtmek ve paylaşmak olmuştur.

Haşim Akif, 1946’da Kırcaali ilinin Şterna (Havazlı) köyünde doğdu. Sofya Üniversitesinin Türk Filolojisi Bölümünde yükseköğretim gördü. Uzun yıllar öğretmen ve eğitmen olarak çalıştı. 1994’ten beri Şumnu Ünivrsitesinde ders vermektedir. Bu yıllardaki sesbilim uğraşlarıyla doçentliğe yükseldi.

O, yazın sevdalısıdır bir de. 2002’de **Umut**, 2007’de de **Koca Dünya** adlı iki şiir kitabı yayımladı.

ЗА ШУМЕН И ШУМЕНЦИ ПРЕЗ ОСМАНСКО ВРЕМЕ

Катерина Венедикова

(Резюме)

Katerina Venedikova

Shoumen and its people in Ottoman times

(Summary)

In this research the author examines bilingual and bialphabetical inscriptions written in the town of Shoumen. Some are in Ottoman-Turkish language with Arabic characters and in Bulgarian language with Cyrillic characters, others are in Ottoman-Turkish language with Arabic characters and in Armenian language with Armenian characters, a third kind is in Turkish language with Armenian characters.

These inscriptions are similar to inscriptions from other regions of Bulgaria. The author pays attention to rare inscriptions in Ottoman-Turkish language, devoted to honoured Bulgarians. She gives information and examples of basic types of inscriptions – building inscriptions, epitaphs and inscriptions over objects.

Some of the inscriptions have not been published yet. Others have been published partially and incompletely. None of them has been transcribed scholarly in previous publications.

The paper presents facsimiles, Latin transcription, translation and interpretation in Bulgarian and a thorough linguistic, paleographic, terminological and historical-geographical commentary. These inscriptions are a valuable information source about the colourful population of the town of Shoumen during the eighteenth and nineteenth centuries.

Ще започнем разказа със стиховете на Расим Хюсейн Ефенди, поет и баталионен писар от Шумен:

“Ето особено измежду търговците неговият (на султана) покорен слуга Анастас

*Направи една очарователна, радваща сърцето сграда,
като изразходва безподобен бисер.*

*Той прославил шуменското строителство сред хората,
по света,*

*В Шумен които чуят новината хвалят сто хиляди
пъти.”*

Така поетът изразява своите впечатления от изграждането на Ташмааза в Шумен, възхищава се и прославя делото на шуменския търговец Анастас Хаджистоянов. В стиховете му, гравирани върху мрамор, се чувстват навеите, започнали още с опитите за реформи на Селим III, продължили по времето на Махмуд II и набрали скорост с обявяването на първия танзиматски акт Хат-и шериф`а на 3 XI 1839 г. по време на управлението и в присъствието на сина му султан Абдул Меджит. Възкачва се на трона на 19 реби юл ахър 1255/ 2 юли 1839, а умира на 17 зилхидже 1277/ 26 юни 1861. Този султан бил учен, книжовник, знаел много езици, бил краснописец и безподобен майстор на перото. Между другите му военни победи били завладяването на Севастопол и Бесарабия. Смятал, че следва да се оказва помощ на всеки народ и всяка нация. Хат-и шериф`ът провъзгласява **равноправие на всички поданици на империята, независимо от тяхната националност и вероизповедание**, и свобода на религията. По времето на Абдул Меджид са създадени Военно училище, Военноморско училище и Училище за политически, административни науки. С ферман, който султанът издава през 1851 г., бива създаден Енджюмен-и даниш (Съвет на учените, Академия на науките). Той събирал изтъкнатите учени от всички специалности. Следвало да се планира дейността им. Като начало била издадена “Османска граматика” – “Каваид-и Османийе” от Ахмет Джевдет Паша и Фуат Паша. Но през 1862 г. съветът прекъсва дейността си и после напълно се разпръска (Süreyya, 1, 1996, 2; КА 1968, 355).

В това изследване се разглеждат двуезични и двуазбучни надписи, създадени в град Шумен. Те са на османотурски език с арабско писмо и на български език с кирилица; на османотурски език с арабско писмо и на арменски език с арменска азбука; на турски език с арменска азбука. Привеждат се за съпоставка и

подобни паметници от други райони на България, в които са регистрирани и надписи на турски език, изписани с кирилица. Обръща се внимание на единични надписи на османотурски език, посветени на заслужили българи.

Дават се сведения за основните видове епиграфски паметници на арабско писмо в Шумен – строителни, надгробни и надписи върху предмети. Привеждат се образци от тези три вида.

Един от важните видове извори за историята на град Шумен, за района и населението му са **епиграфските паметници**. А в повечето селища у нас те са най-много през XVIII и XIX век. Доста шуменски надписи са публикувани и то от известни учени и от добри специалисти, но повечето от тях не са доразработени, не са изследвани пълно. Не са доизяснени и обстоятелствата, свързани с тях, както и факти за известни личности, на които са посветени. Тук от османско време са останали не малко надписи на арабско писмо и османотурска азбука, повечето на турски език, в османски и народен стил, и по-малко на арабски и персийски езици, с историческо значение. Голяма част от тях са посветени на лица с мюсюлмански имена. Значителен брой от тези хора вероятно са потомци на ислямизирани българи. Във военния гарнизон в Шумен са пребивавали и много лица с военен чин, хора на духовни постове, писари, поети и писатели. В града са живели по-кратко или по-дълго време и висши служители и държавни мъже. На много от тях са посветени строителни или надгробни надписи, а и надписи върху предмети. Но се срещат и такива, в чест на видни личности – местни жители, с български, а и с арменски имена. Специфично за града и околностите му е, че освен посочените арабописмени триезични паметници на турски, арабски и персийски, има и надписи в памет на християни на два езика и с две писмености. Върху камък са изработени успоредни текстове – на османотурски с арабица и на български език с кирилица, на османотурски с арабица и на арменски език с арменско писмо, на арменски и турски език с арменска азбука.

Засега най-ранните открити **двуетични надписи с две азбуки** в Шумен и Шуменско са от последната четвърт на XVIII в., но в други райони на България има и по-ранни. Така например

надписът на Старата баня (Българската баня) в с. (Гулийна) Баня, Разложко, се състои от две елипсовидни полета едно до друго (**Обр. 1**). В дясното е текстът на арабица на османотурски език: “[1] Şāhib-ül ḥayrāt [2] Ḥācī Zaḥo[. 3] Biñ yüz kırk sekiz [.] [4] Sene 1148 [.] – [1] Благодетел (дарител) [e] [2] Хаджи Захо [.] 3] Хиляда сто и четиридесет и осма [.] 4] Година 1148” [по X. = 24 май 1735, вторник – 12 май 1736, събота.] (Срв. Миятев IV, 1962, 3, с. 66.) В лявото поле е текстът на български език, с някои старобългарски букви с кирилица и буквени знаци за цифрите, който – предаден от мене със съвременна българска азбука – гласи: “[1] От Рождест[в]о [2] Хс. На лето. 1735 [3] Хаджи Захо [.]” (Вж. и Лалева 2003, 5-6.)

В това изследване са използвани някои допълнителни знаци. В квадратни скоби са поставени цифрите на реда, на който се намира текстът от непубликувани надписи, препинателни знаци и думи, възстановени от автора и липсващи в текста на епиграфските паметници. За текстовете на арабица е употребена транскрипция на латиница и на кирилица, въз основа на съвременната турска и българска азбука, със следните допълнителни знаци: дължина на гласните – ā, ī, ū ; се – ſ (с), син – s (с), сад – ş (с), ха – ḥ (х), хъ – ħ (х), хе – h (х), зел –z- (з), зе – z – (з), зад (дад)- z (з), зъ – ž, те – t (т), тъ – ṭ (т), ‘айън -‘, ‘айън –ġ, ġ, гяф – g, г, қаф – q̣ (қ), кяф, кеф – k (к), нунски кяф – ŋ, ñ, хемзе - ‘, елиф-и максуре - ǰ.

Около 1960 г. покойният шуменски османист Минко Пенков видял в музея на старините **край гр. Преслав двоен надпис** за направа на чешма. Плочката била разделена на две надписни полета вертикално – вляво на български, вдясно на турски с арабско писмо. Споменавали се имената на двама дарители българи и датата на направа на чешмата – **1797 г.** (Пенков 1963, 87). За съжаление, не съм попадала на снимка, нито на публикация на този надпис.

Двезичен надпис от Шумен, който стоял **на чешма**, днес се намира в дворчето между мюфтийството и Томбул джамия. Мраморната плоча с форма на правоъгълна призма има височина 37 см и ширина 42 см. Тя включва шест реда текст. Първите два са релефни, на османотурски език с арабско писмо.

Долните четири са вдлъбнати, на български език. (обр. 2)
Турският текст гласи: [1] Şāhib-ül ḥayrāt –i çeşme’-i revān [2] Kırcı Vasilîñ ođı(u)dur Yuvan [.] – [1] Благодетел за течащата чешма [е] [2] Йу(о)ван [.] син на Кърджи Васил [.]

Българският текст продължава на трети ред: [3] Источникъ сие созида се и- [4] ждивленіемъ Івана Василиевъ [5] Кърджиовлу октомври 26 [6] 1854 [.]

В публикация на М. Пенков в текста на арабица е прочетена и година. Според него текстът на турски гласи: “Сахибюл хайрат-и чешме-и реван Кърджи Василин оглудур Йован. 1271.” (Пенков 1963, 86-87 и бел. 60 и № 17) [1271 г. X. отговаря на 24 IX 1854, неделя – 13 IX 1855, четвъртък.]

Този надпис се намирал на Геренена чешма зад читалище Добри Войников.

Втора плочка с двуезичен надпис от **чешма в град Шумен** М. Пенков изследвал в двора на д-р Смядовски на ул. Хр. Ботев № 3. Първият ред е на турски език с арабско писмо. ”Кърджи Василин оглъ Йован. Сене 1271.” = 24 IX 1854, неделя – 13 IX 1855, четвъртък. Следва 5-реден български надпис: “Сие источник созидасе иждивением Иван Василиув Кирджовлу. 1854, октомври 26. (Пенков 1963, 87, № 18)

Дарителят на средства за направата на двете чешми бил известен шуменски търговец.

На някои двуезични надписи от Шумен е обръщал внимание доста отдавна Петър Миятев (Миятев, 1938, 1939; Mijatev 1959, 19). По-късно в една своя статия той отбелязва, че при надписи на български и турски, какъвто е случаят с някои шуменски чешми, с Жълтото училище в Пловдив и Старата баня в с. Баня, Разложко, строителите били българи. Авторът напомня и за надписите на турски и арменски на извор/чешма, построена от арменец, в с. Дивдядово, по-ранният от 1783/1784 г., на които се спирам по-долу. Той обаче, без да обръща внимание на многовековната прабългарска, старобългарска и българска епиграфска традиция, достига до неправилното заключение, че **още през XVIII в. богати християни строят обществено полезни съоръжения, подражавайки на турците.** И през

Възраждането се създавали на фонтани и извори надписи, които били почти превод от турски (Миятев 1969, 187).

Надали в случая може да се говори за подражание. Безбройни са учените, написали изследвания върху българските надписи, проследяващи **българската епиграфска традиция** през хилядолетното съществуване на българската държава. (Виж например Бешевлиев 1979; Хаджиев 2009, 363-376; Гълъбов 1975, 15-16; Хаджиев 1987, 216-226 и цит. там литература и много други). Безспорно е обаче, че през османско време епиграфските традиции на различните народи в пределите на империята са си оказвали взаимно влияние.

Немалко паметници свидетелстват за българската епиграфска традиция в Шумен и Шуменско по време на Възраждането. Такива са надпис на потир от Шумен от 1767 г., върху златотъкана шуменска плащеница от 1776 г., надпис на храма Свето Възнесение от 1 IX 1829 г., надпис на Долномахленската църква от 1857 г., два надписа от славенобългарското училище в Дивдядово от 1846 и 1848 г. (Георгиева, Пенков 1996, 155, 169, 201, 255) и пр.

Двуетичен е и надписът на Андрейковото Девическо класно училище в Шумен от 1869/1870 г. Днес (декември 2011 г.) е запазена напълно плочата с **надпис на два езика с две писмености** на бившето Девическо класно училище, наречено Андрейково. Стои под еркера над двукрилата входна врата на Дома на учителя. Плочата има форма на правоъгълна призма. Текстът е изработен в правоъгълна рамка, оградена от релефни линии. Около тази релефна рамка има още една, състояща се от релефни растителни орнаменти. В горната част на писменото поле е изписан в два реда релефният надпис на османотурски език с арабско писмо и османотурска азбука, като редовете са оградени отгоре, помежду си и отдолу с три релефни линии. Всяко от двете полета за надписа на арабица със страничните линии образува неправилен осмоъгълник. Под тези редове се намират четири реда, написани с кирилица на български език. Първият от тях е със значително по-едри букви от останалите. (Обр. 3) На този паметник съм се спряла подробно в друга

публикация (Венедикова 2010, 124-127). Тук припомням само съдържанието му.

Годината по Хиджра в края на втори ред се чете еднакво и на снимката, направена през 1963 г. (Пенков 1963, 79), както и на снимката, направена на 22 XI 2009 г.: **“Sene 1286”= 13 IV 1869, вторник – 3 IV 1870 г. сл. Хр., неделя.** Но под нея е изписан ден и месец, които се четат различно на двете снимки поради това, че буквите и цифрите на арабица са повтаряни отгоре с боя.

Преводът на надписа на османотурски език гласи: “[1] Под царствената сянка (под царската закрила; благодарение на царствената подкрепа) на нашия господар Султāн ‘Абдул ‘Азиз Хāн [2] [това] е училището за девойки, което Андре’[й] Ранқо[в] построи и възкреси (възобнови, оживи) [...] (на снимка от 1963 г.): 6 [Рамаза]н (или 2 или 3 [шева]л) или (на снимка от XI 2009 г.): 1 [Редже]б (по-малко вероятно) 1 Мар[т] 1286 година.

6 Рамазан 1286 г. Х. отговаря на **10 декември 1869 г. сл. Хр., петък.**

2 и 3 Шевал 1286 г. отговарят съответно на **5 и 6 януари 1870 г. сл. Хр., сряда и четвъртък.**

1 [Редже]б 1286 година [по Хиджра] се пада на **7 X 1869 г. сл. Хр., четвъртък.** А **1 март 1870 г.** се пада през последния вторник на единадесетия месец от мюсюлманската лунна година, на 28 зилкаде 1286 г. Х.

Върху надписа на български език от трети до шести ред четем:

ДЕВИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ

*Основаль Андреи Ранковъ и опре
делиль ежегодишенъ приходъ за под
държяніето-му Шюм. 1 Мар. 1870*

В българския текст първото е в `девическо` и двете гласни `е` в `определил` са написани с е двойно.

Благодетелят бил роден в края на XVIII в. Започнал работа като кожухарски калфа, но после станал голям търговец. Имал хан на Кошир. Починал през 1869 г. преди да бъде завършено училището. Той завещал имоти и пари за издръжката му (Пенков 1963, 79 и бел. 25).

Около това време, при преброяването от 1866 г. шуменските жители били 10,060, от тях 4,062 били българи, 5,175 мюсюлмани, 119 цигани – мюсюлмани, 481 арменци и 223 евреи (Тодоров, 1972, 327).

Макар и малко на брой, шуменските арменци създали през XVIII и XIX в. **двуезични надписи на османотурски и арменски езици**, както ще видим по-долу.

В книжката “Шуменските арменци” са преиздадени две публикувани по-рано изследвания на С. Пачаджян и А. Маргос, в които са включени и надписи на турски език с арменска азбука и двуезични и двуазбучни надписи на арменски и на османотурски език от Шумен (Пачаджян 1981, 1-15; Маргос 1981, 16-29).

След като се спира на надгробните плочи с арменски надписи от XVIII и XIX в., които се намират в двора на арменската църква Св. Богородица в града, **А. Маргос** дава кратко описание, разчетен текст на латиница и превод на български език на **надгробни паметници на турски език, изписани с арменски букви**. Липсва факсимиле на надписите (Маргос 1981, 22-23). Единият паметник № 13 от 7 реда е върху горната половина на мраморна надгробна плоча от 6 I 1844 г. Той е в памет на Хаджи Торос Ага, син на Хаджи Йох[ане]сиан, син на Торос. В превода на Маргос е изпуснато “син на” (Торос). Вторият паметник № 14 също е мраморен и върху горната му половина е издълбан седем реден турски надпис с арменски букви. Той е от 1 април 1854 г. и е в чест на Хаджи Маки Кадън, съпруга на Хаджи Юнан Ага Торосиан. И в двата текста встъпителното изречение “*Budur benim mezarisd(t)an*” е преведено “Това е моят гроб” вместо “Това е моето гробище” или “Това е мястото на моя гроб”.

Третият паметник, № 15, е без отбелязана дата, с десетреден надпис на турски език, издълбан с арменски букви. Той е в памет на Месроб, роден в Бургас и починал в Шумен. Името на баща му е Хампарцум. На р. 2 изречението “*alemde bir civan idi*” е преведено “бе на света добър човек” вместо “бе на света млад човек, младеж”.

И трите надгробни надписа са съставени в народния, говоримия стил на османотурския език, с повече турски по

произход думи и конструкции. Липсват арабски и персийски изафети и чуждите думи в текстовете са относително малко.

В прочем в османско време са писани и някои **надписи на турски език, но с кирилица**. Така например над външния вход на църквата Свети Георги в с. Баня, Разложко, има няколко надписа. Два от тях са на български език с кирилица от месец август 1835 г. и в тях са отбелязани имената на Стою, Самоковския митрополит Игнатий, Чорбаджи Стойко Бояджиев, Юван Асянчин и другите християни, живеещи в с. Баня. Но освен това на мраморна плоча, вградена в църквата Св. Георги, има и един надпис с кирилица на турски език, чийто предварителен превод на български език гласи: “[3] Аянът [,] честитият [4] наш Мехмед Бейефенди [, 3] син на [2] покойния Хаджи Исмаил [3] Бей [2] от [1] стара и благородна Неврокопска фамилия [7] е оказал влияние [6] на [5] Честитата Порта [,] до която се стига с почит [, 7] да построи нея [,] тази наша църква [. 8] За много години [!] Вина [9] ги да бъде [8] щастлив [! 9] Амин [! 10] 1251 година [.] Бане [.]”

Надписите на български език имах възможност да видя и снимам в с. Баня през септември 1991 г. А превода на надписа на турски език с кирилица направих по препис на покойната проф. Василка Герасимова през юли 1984 г. от препис на надписа, направен от баща ѝ, покойния проф. Годор Герасимов вероятно поне петнадесет години по-рано. Имам информация, че при ремонт на църквата бил разкрит и надписът на турски език, но все още не съм го виждала на място

Но да се върнем на ишиуменските надписи. По-нататък същият автор, Ара Маргос, се спира върху **арменско-турски надписи на чешми от XVIII и XIX в.** – два от Дивдядово и един от Преслав. Тук екземплярите са снабдени с не напълно четливи факсимилета (Маргос 1981, 24-25, обр. 4 и 5). Две мраморни плочи с арменски и турски надписи са били вградени в **Голямата чешма в центъра на с. Дивдядово (Ченгел), сега квартал на Шумен**. За разлика от надгробните надписи, тези два строителни са от началото на арабица с османотурска азбука на османотурски език. М. Пенков съобщава, че тези два паралелни надписа **с арабско и арменско писмо** стоели на чешмата в

Дивдядово, срещу тогавашния селкооп (Пенков 1963, 87). Надолу текстовете продължават с арменска азбука на арменски език. Тук Маргос е дал описание на паметниците и превод на български език само на арменския текст. За османотурския препраща към публикация на П. Миятев (Миятев IV 1962. 1, 71).

Миятев е дал разчетен текст, но не е включил факсимиле и транскрипция на надписа, както и превод на български език. Такива ще дам тук. Върху плочата с размери 50 x 30 см е изработен релефен надпис от два реда на османотурски език, а върху долната половина е издълбан арменски надпис с височина на буквите 3.4 см. (**Обр. 4**). Турският текст гласи:

[1] *Şāhib-ül ḥayrāt ve-l ḥasenāt ‘ācī* [2] *Kırķor oğlu ‘ācī Ağob* [.] *Sene 1198* [.]

Моят превод на български е следния:

[1] *Благодетелят и добротворецът* [e] [2] *‘аджи Ағоб* [.] *син на* [1] *‘аджи* [2] *Кирқор* [.] *1198 година* [по X. = 26 XI 1783, сряда – 14 XI 1784, неделя].

Преводът от арменски на Маргос гласи: “*За спомен е (чешмата) от хаджи Ағоб, син на хаджи Крїкор, годината в която стана това, 1198 (1783), септември.*”

От съпоставката на моя превод на турския текст с превода от арменски става ясно, че чешмата била готова през септември на 1198 г. X., следователно през **септември на 1784 г.**, а не на 1783 г.

На р. 1 началният син от *şāhib* е със збчета и над него има удължена наклонена фетха. Елиф, лам и хъ от *-ül ḥayrāt* са над бе от *şāhib*. Вав и първият елиф от *ve-l ḥasenāt* са над те от *ḥayrāt*, нун е вокализиран с отвесна фетха, а крайното те е над ҳа и син, като точките му са горе в дясно над очертанията му, а в ляво от тях има недовършен сьокун. Прави впечатление, че думата *ḥācī* (хаджъ) и на двата реда е написана с ‘айън ‘*ācī* (‘аджи), вместо с ҳа. Този ‘айън на р. 1 е вокализиран с коса фетха. На р. 2 името *Kırķor* е написано с начална буква кяф/кеф и с қаф по средата. Вместо с обичайното йе в края - *oğlu*, **oğlu** е отбелязана с вав, което се среща рядко в надписи и показва, че **лабиалната хармония на гласните** се е спазвала по това време при окончанието за притежание за 3 л. ед. ч. Над опашката на

този вав е ‘айън от ‘āsi, над ‘айън е джим и началото на крайното йе, което е заоблен ъгъл, продължаващ като плътна права хоризонтална линия надясно над крайния вав от oġlu. Благодарение на снимката, която получих от отец Николай Иванов, за която му благодаря, стана ясно, че името Ağob е написано с буквата ġайън - Ağob. (Обр. 4)

В sene син започва над бе и е без зъбчета, с наклон отдясно наляво, а крайното хе е извивка надолу наляво и после нагоре наляво, както при сюлюс. Цифрите на годината са над sene – 1198, а осмицата е над бе от Ağob. Точката за нун е разположена между двете единици.

Основните особености са на писмото **сюлюс**.

От този надпис разбираме, че Хаджи Агоб е дал средства да се построи чешмата в центъра на Дивдядово и че тя е била готова през септември на 1784 г.

Върху втората мраморна плоча с размери 52 x 28.5 см е издълбан надпис от пет реда, първият с арабско писмо на османотурски език, а останалите – на арменски, с височина на буквите от 1.8 до 5.3 см. Надписът на османотурски език гласи:

[1] Şāhib-ül ħayrāt Ĥāsi Maġirdic bin Murād [.] – [1] Благодетелят [е] Хаджи Магърдидж [.] син на Мурад [.] **1291 [= 18 II 1874, сряда – 7 II 1875, неделя.]**

На р. 1 елиф от ħayrāt е вдигнат над ре, а те – над същия елиф и над ҳа от Ĥāsi. Същата буква ҳа е вокализирана с отвесна фетха. Мим от Maġirdic е над крайното йе от Ĥāsi, връзката между ġайън и ре е удължена, ре е заоблено и дал е над него. Мим от Murād е над нун от bin.

Преводът от арменски на Маргос гласи: “Хаджи Мъгърдиджа ага, син на Мурад ага, син на Хаджи Агоп, поправи чешмата за спомен 1281 (1874).”

Този 91 години по-късен надпис е изработен по-небрежно от по-ранния. От него узнаваме, че внукът на строителя на чешмата я е възстановил. Родът на дарителите бил от арменската колония в Шумен. Имената им се споменавали в хюджети (съдебни протоколи) от 1845, 1850 и 1864 г.

По данни на Отец Николай Иванов от 29 юни и 2 юли 2010 г. споменатата чешма била на мястото, където била и

старата джамия. Била разрушена през 1913 г. Наскоро, преди месец – два (т.е. в края на април – началото на май 2010 г.) била възстановена със съвременни материали. Засега бил налице само по-ранният надпис от 1784 г., като плочата тежала около 50 кг.

Трети надпис се пазел в лапидариума на **Музея в Преслав**, прибран там от двора на общината в града. Мраморната плоча има елипсовидна форма, което не се среща често. Размерите са 53 x 34 x 7 см. Върху лицевата страна има арменски надпис в шест реда и под него – турски в три реда, отделени помежду си от релефни линии. И в двата надписа буквите са релефни. Преводът на арменския надпис е: “Година 1224 (по арменско леточисление) [=1775]. Тази чешма е за спомен от Хаджи Агоп, син на Коскос, (стопанин на) три дюкяна – вакъф чешма.” Турският текст, с изключение на първите три цифри от годината, е почти напълно нечетлив на снимка. У Маргос гласи: “Sahib ve malik Koskos oglu hacı Agop üç düken mülk çeşme vakif olmuşdur sene 1189.” (Маргос 1981, 25-27) “Стопанин и притежател Хаджи Агоп, син на Коскос, собственик на три дюкяна. Чешмата е дар с благотворителна цел. 1189 година”[= 4 III 1775, събота – 21 II 1776, сряда.]

В надгробна плоча с надпис на арменски език в двора на Арменската черква в Шумен от 1801 и 1805 г. се споменава Хаджи Закар, син на Хаджи Агоп Коскосянц (Маргос, 1982, 19, № 3).

В града и околностите му са запазени **строителни надписи, надгробни паметници и надписи върху предмети**. Голямо е разнообразието от **строителни надписи**, изработени върху всевъзможни сгради и съоръжения. Били поставяни красиви мраморни плочи с дарителски текстове на арабица с османотурска азбука на ханове, бани, хамбари, безистени, болници, училища, над чешмата в подножието на Часовниковата кула, на Търговския дом – Ташмааза, на казарми и пр. Но най-голям е броят на надписите за строеж и ремонт на чешми и на молитвени домове – джамии и месджиди. Строителните надписи обикновено имат форма на правоъгълна призма и са вградени в стената на сградата или съоръжението. Описаният малко по-горе паметник от Преслав с елипсовидна форма прави изключение.

Текстовете на османотурските надписи почти винаги са релефни и включват името, званието и професията на дарителя, името, званието и професията на баща му, а понякога и на дядо му. Ако благодетелката е жена, текстът включва нейното име и титла и личното име, титла и професия на баща ѝ. Ако е омъжена, на всяка цена се вписва и името, званието и професията на съпруга ѝ. Нерядко за дарителите има възхвали, прослави и благословии. Почти всички строителни надписи съдържат годината на строежа или ремонта, според мюсюлманското летоброене. В по-редки случаи се отбелязва и денят и месецът на завършване на строежа или ремонта.

Характерно за Шумен е, че в доста надписи се съобщава **името на поета, който е съставил текста и хронограмата**. Също така в немалко паметници може да се прочете и **името и титлата на калиграфа, изработил красивия надпис**. В по-малко надписи може да се спомене и името на майстора – строител или данни за него.

Един от интересните шуменски строителни епиграфски паметници на османотурски език, в който е увековечено името на знатен българин от Шумен, е **надписът на Ташмааза**. Това била представителна сграда на Кошмейдан (Кошир, Кошуйолу), покъсно площад “Девети септември” и площад “Освобождение”. Била построена със средствата на Анастас чорбаджи, уважаван от всички. Анастас Хаджистоянов бил изтъкнат шуменски търговец. На строежа работили поляци и унгарци – емигранти. Долният етаж служел за складове, а горният – за различни цели. Била съборена през 1930 година, при регулацията на градския площад (Пенков 1963, 78-79). По данни на Кескиоглу, този магазин бил съборен по-рано, през 1927 г., а надписът бил пренесен в музея. Това било известно голямо място за търговия (Keskioglu 1987, 91).

По времето, когато е построена сградата, както мюсюлманите, така и немюсюлманите се занимавали с търговия. Кескиоглу смята, че турският надпис на този магазин и склад е доказателство, че малцинството, сиреч предимно българите, имало “равни права във всяко отношение”. За равни права във всяко отношение надали може да се говори, но за отбелязване е,

че голям и красив надпис на арабица е посветен на български търговец.

Плочата има форма на правоъгълна призма, с размери на лицевата страна 120 x 65 см. Текстът е изписан релефно на пет хоризонтални реда в три колонки `а`, `б` и `в`. Ограден е от релефна рамка. Четири хоризонтални релефни линии отделят петте реда един от друг, а две вертикални отделят трите колонки. Още около 1960 г. паметникът е бил счупен вертикално малко преди средата на средната колонка `б`.

М. Пенков е издал снимка на надписа и превод на български език, с известни неточности, без разчетен текст в транскрипция (Пенков 1963, 78-79, обр. 5). О. Кескиоглу е дал разчетен текст на латиница, със съвременна турска азбука, също не напълно точен (Keskioglu 1987, 91).

Тук давам разчетен от мене текст от снимка (**обр. 5**) в транскрипция на латиница и превод на български език, като внасям някои корекции. Все още не съм открила плочата с надписа.

[1a] *Bü-l kerem hākān [.] şehinşāh-ı cihān ‘Abdūlmecīd*

[1b] *sāyesinde oldı(u)lar a ‘la ve ednā müstefīd [.]*

[1c] *Yeryüzün ol ā ‘lī baht adl ile ma ‘mūr eyledi [.]*

[2a] *Dergehinde cümle şāhān-ı cihān oldı(u) ‘abīd [.]*

[2b] *‘Adl [ü] dādıyle cihān ābād olunca ol şehiñ*

[2c] *Oldı(u) mesrūri be[-]kām devrinde tüccārān-ı mezīd [.]*

[3a] *İşte tüccārāndan ez cümle Anastas bendesi*

[3b] *Yapdı (yaptı) bir dilkeş binā kim şarf idüb dürr-i ferīd*

[3c] *Şumnu mi ‘mārīsi kılmış ‘ālem içre bir (haqq ?) sumā*

(sümā)

[4a] *Şad hezār taḥsīn iderler (ederler) Şumnuda güftü şinīd*

[4b] *Şak idüb hāme dehānın açdı Rasim (Rāsım) [.] söyledi*

[4c] *İki mişra ‘[i] cevherī [.] tam düşdi (düştü) tārīḥ-i ber güzīd [.]*

[5a] *Virđi her eṭrāfa revnaḳbaḥş bu kārgīr nev binā*

[5b] *Ḳıldı pek ra ‘nā [.] Anastas yapd(t)ı bir mağaza cedīd [.]*

[5c] *Ketebehu al-fakīr Hüseyn Rüşdi Badālīzāde [.] S[ene*

1]266 [= 17 XI 1849, Cumartesi – 6 XI 1850, çarşamba.]

У Кескиоглу годината на р. 5с е предадена като 1246 = 22 VI 1830, вторник – 12 VI 1831, неделя. Аз чета [1]266 г[одина X. = 17 XI 1849, събота – 6 XI 1850, сряда. У М. Пенков тя също е дадена като “Сене 1266” = 1850.

[1а] Многомилостивият владетел (император)[,] царят на царете по света ‘Абдюлмеджид [-]

[1б] благодарение на него и най-висшите (най-високопоставените) и най-низшите (най-нищожните) станаха извличащи полза (изгода; извлякоха полза) [.]

[1в] Този високо щастлив (във висша степен щастливец, голям късметлия) ощастливи (благоустрои) земята със справедливостта си [.]

[2а] На неговия праг всички шахове (царе) на света станаха покорни слуги (роби) [.]

[2б] Щом като светът стана процъфтяващ и благополучен със справедливостта и таланта (дарованието, надареността) на онзи шах

[2в] През неговото време нарастналите на брой (увеличилите се) търговци станаха весели (радостни) и преуспяващи (постигнали желаното, целенасочени) [.]

[3а] Ето особено (в това число, така например) измежду търговците неговият покорен слуга Анастас

[3б] Направи една очарователна (пленителна, радваща сърцето) сграда [.] като изразходва (употреби) уникален (безподобен) бисер [.]

[3в] Шуменската архитектура (шуменското строително изкуство, шуменското строителство) си създаде (спечелила) слава (добро име) сред света (сред хората) (*той прославил шуменското строителство подобаващо (достойно, с право) сред хората, по света*)

[4а] В Шумен които чуват мълвата (новината) одобряват (хвалят) сто хиляди пъти [.]

[4б] Като цепна перото и отвори устата си Расим каза

[4в] два полустиха [,] украсени със скъпоценни камъни [,] точно се падна отбраната (представителната, предпочетената) хронограма [:]

[5a] Тази нова каменна сграда придаде блясък и красота навсякъде

[5б] Направи [я] много приятна на вид [.] Анастас направи един нов магазин (склад, хамбар)[.]

[5в] Написа го [надписа] бедният Хюсейн Рюшди Бадализѝде [.] **1266= 17 XI 1849, събота – 6 XI 1850, сряда.**

В сравнение с М. Пенков тук съм предложила различия в превода на редовете 1б, 2в, 3б, 3в, 4а, 4б, 4в. У Кескиоглу липсва “Бадализаде” на р. 5в.

За *sumā* на р. 3в в значение на `слава, добро име` можем да се консултираме с Баранов (1976, 375).

На р. 4б и 4в в надписа се съобщава, че Расим е съставил **две хронограми**, украсени със скъпоценни камъни, т. е. такива, които се изчисляват от буквите с точки в следващите два полустиха:

[5a] *Virdi her eṭrāfa revnaḳbaḥṣ bu kārgīr nev binā*

[5b] *Ḳıldı pek ra'nā Anastas yapd(t)ı bir mağaza cedīd [.]*

М. Пенков и О. Кескиоглу не са обърнали внимание на хронограмите. Аз ги предавам тук в разгърнатата форма.

За първата хронограма се събират буквите с точки (те са `скъпоценните камъни`, които се споменават на р. 4в) от думите от единия полустих на р. 5а “Тази нова каменна сграда придаде блясък и красота навсякъде”:

Virdi: ѝе 10 + ѝе 10 = 20

her:

eṭrāfa: фе 80

revnaḳ: нун 50 + қаф 100 = 150

baḥṣ: бе 2 + хъ 600 + шин 300 = 902

bu: бе 2

kārgīr: ѝе 10

nev: нун 50

binā: бе 2 + нун 50 = 52

20 + 80 + 150 + 902 + 2 + 10 + 50 + 52 = **1266**

Сборът на числените стойности на буквите с точки от р. 5а в **първата хронограма** дава **1266 г. X. (17 XI 1849, събота – 6 XI 1850, сряда)** – същата дата, която е изписана с цифри в края на р. 5в и е прочетена от М. Пенков и от мене.

А ето и изчислението на втората хронограма на р. 5б, “Направи [я] много приятна на вид [,] Анастас направи един нов магазин (склад, хамбар)[.]”:

Қıldı: қаф 100 + йе 10 + йе 10 = 120

рек: пе 2

га‘nā: нун 50

Anaştas: нун 50

уард(t)ı: йе 10 + пе 3 + йе 10 = 23

bir: бе 2

mağaza: ғайън 1000 + зе 7 = 1007

cedıd: джим 3 + йе 10 = 13

120 + 2 + 50 + 50 + 23 + 2 + 1007 + 13 = **1267**

Втората хронограма от сбора на буквите с точки на р. 5б дава една година по-късно, **1267 г. X. (6 XI 1850, сряда – 27 X 1851, понеделник).**

Възможно е сградата да е била завършена през 1266, а да е била вътрешно оформена и годна за използване една годиина по-късно, през 1267 г. X. Напълно допустимо е строежът на солидно масивно здание да е продължил две, а и повече години.

Както виждаме, хронограмите не показват годината 1246 = 1830/1831, дадена от Кескиоглу, а дават 1266 = 1849/1850 и 1267 = 1850/1851 г., т. е. отговарят на прочетеното от М. Пенков и от мене.

От р. 4а и 4б разбираме и кой е авторът на текста на надписа и съставител на двете хронограми в него: “[4б] Като цепна перото и отвори устата си Расим каза [4в] два полустиха [,] украсени със скъпоценни камъни [,] точно се падна отбраната (представителната, предпочетената) хронограма [:]”

Оказва се, че **Расим е известен поет**, чиито кратки биографични данни са включени в многотомното издание на Мехмед Сюреййа със сведения за известни личности от османско време **Расим** Хасан Ефенди бил син на един аттар (човек, който продава парфюми, аромати, игли, конци и др. п., актар – дребен търговец, галантерист; билкар) от Шумен. (Ахтарите в Шумен се обособили като търговци на билки, лекарства, кинкалерия и други дребни предмети за нуждите на домакинството. Вж. Джумалиев 1960, 93.) После Расим станал

баталионен/дивизионен писар и доживял до към края на времето на Абдюл Меджид (1839-1861). Бил поет (Süreyya 4 1996, 1352).

Интересно е, че в района на Шумен е бил поставен още един надпис с **двойна хронограма** или с две хронограми по случай обновяването на **крепостта Стража**, един от предните фортове на града. Той е бил отнесен в Русия след Руско-турската освободителна война през 1878 г. и сега се намира в Санкт Петербург, зазидан в стената на един от коридорите на библиотеката Салтиков-Щедрин. Мраморната плоча има в средата четири релефно изсечени османски гербове, изобразяващи звезда в новолуние. Надписът е написан с релефни букви с почерк **талик**, който често се среща в шуменски надписи от това време. В началото на текста се чете:

“Истина е това, че с щедрите дарове на хан Махмуд е обновена –

Спаси я Господи – крепостта Стража.”

А в последните стихове е написано:

“С тази изкусна стихотворна хронограма,

Е превърната сега в Едем, о любопитний, крепостта Стража:

С повелението на Хан Махмуд е въздигната несравнената и стана по-могъща тази прекрасна крепост Стража.”

1253 – 1837/1838 1253 – 1837/1838

За съжаление големият руски учен В. Д. Смирнов, комуто през 1882 г. било възложено да прочете и преведе и да снеемe копия от този и от други османотурски надписи, произхождащи от България, е публикувал само кратко описание и превод на паметниците на руски език. Повечето от издадените факсимилета са частично четливи и не дават възможност за сега да възстановим текста на османотурски език (Смирнов 1884, цитиран по Въжарова 1960, 116-117).

Ако се върнем на надписа, посветен на българския търговец Анастас от 1849/1850 г. ще установим че на р. 5в пък се чете: “[5в] Написа го [надписа] бедният Хюсейн Рюшди Бадализāде [.]” Това е името на **прочут шуменски каменоделец и краснописец - Хюсейн Рюшди**. Известно е, че за да получат

право да се подписват под произведенията си шуменските краснописци били изпитвани от комисия и получавали свидетелство, удостоверяващо уменията им.

Тим Стенли (2001, 116) съобщава, че **Хюсеин Рюшди** е изпитващ № 6 на такава диплома за квалифициран калиграф от 1277 = 1860/1861 г. Но три от осемте допълнителни разрешения на същия документ били от 1282 = 1865/66 г.

Следователно Хюсеин Рюшди е работил като майстор краснописец в Шумен поне единадесет години, от 1849/50 до 1860/61 г.

Има един поет, писател и краснописец, живял по същото време. Рюшди Хюсеин Хюсни Ефенди бил роден през 1819/1820 г. През 1833/1834 г. постъпил в канцеларията по преписки (мектуби калем) на Великото везирство. През 1261/1845 г. започнал да работи в канцеларията по преписки на Меджлис-и Валя (Висшия съвет, Великото събрание). После се пенсионира. Починал на 8 Рамазан 1302 г./21 юни 1885 г. на 67 г. Бил син на Мюхюрдарзаде Исмаил Хакъ Ефенди (Süreyya 5 1996, 1404). Бащиното име на тази личност не съвпада с прозвището Бадализаде в надписа. Също така нямаме данни дали той е живял в Шумен.

Когато владетелят под някаква форма е показал лично отношение, съпричастност и съдействие за осъществяването на някой строеж, над надписа бива поставена **туграта – султанският монограм**, както и в текста се включват името и титлите му, също и възхвали и прослави за него. Такъв е случаят с надписа от 7 реда в две колонки `а` и `б` с почерк **талик**, който стоял над централния вход от изток на Турската военна болница, построена през 1936 г., с надпис от 1253 г. = 7 IV 1837, петък – 27 март 1838 г., вторник, във връзка с посещението на султан Махмуд II в Шумен. Над мраморната плоча с надписа била поставена релефната тугра на султана в елипсовидно писмено поле (Срв. Пенков 1963, 77-78, обр. 2 и 4. Сградата на болницата и надписа с туграта на Махмуд II над него може да се види в приложенията на ОКДБ 1999, и с. 76).

Надгробните паметници са представени от колони и плочи, върху които няма надписи, от саркофази, каменни

ковчези, антропоморфни колонки и антропоморфни плочи с надписи на арабица и украса.

Липсата на текст върху немалко надгробни паметници може да има различни причини. Понякога тя се свързва с неграмотността на жителите, в други случаи с липсата на средства да се поръча релефен надпис, изработен от квалифициран каменоделец и калиграф. А някои автори обръщат внимание, че това може да се тълкува като своеобразен протест срещу ислямизацията (Панайотов 2005, 176-177).

По-ранните мъжки надгробни колонки често имат антропоморфна форма. Състоят се от корпус, който може да бъде биконичен, цилиндричен, с форма на обърнат пресечен конус, на многостенна призма или на обърната пресечена многостенна пирамида. Корпусът завършва горе със заоблени, ъгловати или полегати раменца, над тях има врат с форма близка до цилиндър или пресечен конусоид, а над врата се намира главата, покрита изцяло от шапка с форма, каквато покойникът е носил приживе. В много случаи върху шапката е навит тюрбан.

Повечето мъжки надгробни плочи също са антропоморфни. Корпусът им най-често има форма на обърната неправилна пресечена четиристенна пирамида, чиято предна страна с надписа има форма на обърнат трапец. Нагоре те продължават като колонките - с раменца, врат, глава, покрита от шапката, и тюрбан, навит около нея.

Надгробните плочи на жени и моми се състоят от корпус, който, гледан отпред, има форма на обърнат трапец. Горе може да завършват дъговидно, фронтонopodobно, или над текста да е изработена релефна растителна украса, наподобяваща буйни женски коси.

Почти всички надгробни надписи, както и строителните, са изработени релефно. Те обикновено започват с встъпителна формула. Следва философски или религиозен текст. Той може да е и клише, което се открива и в други епитафи от района, или от други области. В гражданската част на епитафа са посочени името, званието и професията на покойника, същите сведения са дадени за баща му, а понякога и за дядо му. В някои случаи се характеризират качествата му, описват се накратко епизоди от

живота му. Обичайно е годината на погребението, според мюсюлманското летоброене, да е отбелязана в края на надписа, по-рядко може да се намира в началото му, или вътре в текста. По-малко са случаите, когато са уточнени и денят и месецът на погребението.

Един от важните надгробни паметници се е намирал на *гроба на Русчукли Шериф Хасан Паша* – 1791 г. М. Пенков дава снимка на антропоморфната плоча при главата с интересна шапка и, за съжаление, напълно нечетлив текст, както и на плочата при краката с фронтоподобна форма горе и с растителна украса (Пенков 1960, 115 – обр. 4; с 118 – обр. 14). Той не предоставя разчетен текст, а само превод на български език: “Той, бог е вечен! Упокоителна молитва за духа на покойника, достоен за милосърдието на всепрощаващия бог, бившия велик везир Русчукли Шериф Хасан Паша, на когото мястото е в рая. **1205 г.**” (1791) Бил обезглавен по волята на султана след неуспехите в Руско-турската война от 1787 –1791 г. (Пенков 1960, 113 и бел. 1).

Н. Панайотов съобщава, че *паметникът е бил в двора на Ески джамия в гр. Шумен* (Панайотов 2005, 189 - № 18; 206, бел. 35, 36), както и че няма описание и снимка. Данните били изгубени през годините. Свободен превод бил правил и П. Миятев, без да спазва редовете по оригинала, през 60-те години на ХХ в. Той не споменава нищо за издадения превод на М. Пенков от 1960 г.

Панайотов дава преписан текст на надписа в ръкопис на арабика и превод на български език. Аз предавам разчетен текст в транскрипция на латиница, което не е направено от двамата цитирани автори, и доуточнявам превода:

[1] *Hüve-l bâkî* [.] 2] *Cennetmekân firdevs âşiyân* [3] *merhûm ve mağfûr* [4] *el-muhtâc ilâ rahmeti* [5] *rabbihî-l ğafûr sâbîka* [6] *şadr-i âzam Rusçuklı* [7] *Şerîf Hâsan Paşanıñ* [8] *rûhiçün el-fâtiha* [.] 9] *Sene 1205* [.]

[1] Той [Господ] е всевечен (в превода на Панайотов погрешно “Велик е Бог”)[.] [8] Заупокойната молитва [e] за душата на [2] преселилия се в Рая [.] достойния за Рая [.] 3] покоен и опростен [.] 4] нуждаещ се от милостта [5] на своя

всепрощаващ Бог [.] бившият (и наказан за вината си) [6] велик везир от Русе [7] Шериф Хасан Паша [.] 9] 1205 година [по X. = 10 IX 1790, петък - 31 VIII 1791, сряда.]

Титлата на покойника “**шериф**” се е давала на преките потомци на Мохамед по линия на внука му, шиитския имам Хасан, син на първия шиитски имам Али и на дъщерята на Мохамед, Фатма. В надписа на ред 7 забелязваме и титлата ‘паша’. **Раџа** е най-високото военно и административно гражданско звание у османците. През ранните векове пашите в центъра били 4-5 на брой, но през XVI и XVII в. числото им се увеличило. Почти през всички периоди на онези, които не се справяли с работата, се отнемал пашовският сан и се давал на преуспяващите и помилваните. Това е особено характерно за XVIII в. По времето на Махмуд II (1808-1839) повече се давал на военни като съответствие на генерал, но продължили да назовават така и хора на високи административни постове. През 1834 г. званието било заменено с генерал, а титлата мюшир – с маршал (маршал).

Титлата ‘паша’ се употребява в строителни и надгробни епиграфски паметници от България от XV до XIX век, както и в надписи върху различни предмети.

На р. 5 у Панайотов *saḩıca* е изписано с елиф на края, а е правилно да се изписва с хе.

По данни на Н. Панайотов, този покойник бил велик везир при Селим III (1789-1807) от края на април до края на август 1790 г. Починал есента на 1790 г. Погребан бил в двора на джамията, вероятно като неин дарител, но не и ктитор (строител), както предполагали някои историци и краеведи (Панайотов 2005, 207, бел. 37).

На р. 4 и 5 същият автор погрешно е превел: “[4] нуждаеш се от височайшата милост [5] раб Божий, великодушния бивш” вместо” [.] 4] нуждаеш се от милостта [5] на своя всепрощаващ Бог бившият (и наказан за вината си)”.

У М. Сюрейѝа биографичните данни са по-различни. Хасан Паша (Шериф) бил син на Русенския аян Челеби Сюлейман Ага. Проявил юначество като серденгечти ага, като извършвал грабежи с Кримския Гирай. Като умрял баща му

получил голямо наследство, после станал капъджъбашъ (главен вратар, висок пост). След това получил награда за възпяване на високопоставена личност и през август септември 1773 г. с везирски чин станал мухафъз (охранител, комендант) на Русе. След сключването на мира през 1774 г. везирският чин му бил отнет. Години наред прекарал на заточение в Гюмюрджина, Русе и Солун. По молба на Силяхдар Челик Мустафа Паша през ноември 1787 г. везирският сан му бил върнат обратно и станал мухафъз на Месемврия, а после – на Видин и Оряхово. През 1204 (1789/1790) станал велик везир. Починал през 1205 (1790/1791). *Погребан бил в текето на Хюдаи*. Бил съобразителен, умен и способен. Изпаднал в немилост поради това, че протягал ръка към имуществото на хората (Süreyya 2 1996, 644-645).

В раздела за Високата порта същият автор, М. Сюрейя, отбелязва, че когато Юсуф Паша бил уволнен през юни 1789 г. велик везир станал Дженазе Хасан Паша, а в началото на 1204 г./края на 1789 г. поста садразам заел Гази Хасан Паша. Докато стигне войската, Ага Хасан Паша станал каймакам (временно изпълняващ длъжността, заместник). През Зилкаде 1203/август 1789 г. и Салих Паша бил уволнен, а рикаб каймакамъ станал Силяхдар Мустафа Паша. През *реджеб 1204/април 1790 г.* местата за велик везир и главнокомандващ се освободили и Ага Хасан Паша бил назначен на поста каймакам и **Шериф Хасан Паша** – на поста **садразам**. През 1205/1790-1791 бил уволнен и втори път велик везир (садразам) станал Юсуф Паша (Süreyya 6 1996, 1754).

От изложеното по-горе следва да заключим, че Шериф Хасан Паша може да е имал гробове на две места – в двора на Ески джамия в Шумен и в текето на Хюдаи в Цариград. Може да се предположи, че като обезглавен, тялото му било погребано на едно място, а главата – на друго. Този въпрос отчасти се доизяснява от О. Кескиоглу. Опирайки се на данни от “Хадикатюл вюзера” той пише, че Русчуклу Хасан Паша е екзекутиран в Шумен и че главата му била изпратена в Истанбул, а гробът му е при Ески джамия в Шумен (Keskioglu 1987, 78, 80).

Надгробните текстове в памет на жени и моми също започват с встъпителна формула, също могат да съдържат

философски или религиозен текст, или пък епитаф – клише. При всяко положение върху тях е изписано името и титлата на покойната и името и титлата на баща ѝ. При омъжените се добавя и името, званието и професията на съпруга.

Един **надгробен паметник, посветен на мома или на неомъжена жена, при Томбул джамия**, дава сведения за халваджийството в Шумен в края на XVIII и началото на XIX в. Мраморната надгробна плоча е отчупена в горната и в долната част така, че гледана отпред има почти правоъгълна форма. Текстът от четири реда е разположен косо и началото на всеки ред в дясно започва по-долу и се изкачва наляво нагоре. Редовете са отделени един от друг с коси релефни линии, които се спускат отляво надясно. Четирите писмени полета са вдлъбнати, а релефният текст – изпъкнал. Полето на р. 1 с встъпителната формула има форма на неправилен четириъгълник, чиято долна основа е наклонена линия; горната основа е дъга, отворена навътре към текста, а дясната страна също е дъга, но отворена навън. Полетата на р. 2 и 3 имат форма на неправилен петоъгълник. От полето на р. 4 е запазена само лявата част с горното и лявото релефни ограничения и лявата част от текста. При все че датата не е запазена, по степен на релефност на буквите и начина на изработка паметникът се отнася към първите десетилетия на XIX в. Благодаря на Павел Павлов, който осигури снимка на този паметник (**Обр. 6**). Липсва краят на текста, в който се е намирало и името на покойната:

[1] Hüve-l bākī [.] 2] Merhūme (Merhūmatu) ve (ua) mağfūre (mağfüratu) lehā [3] Helvāci ‘Osmānın kerīmesi [4] ... [rū]huna el-fātiha [.]

Преводът на български гласи:

[1] Той [Бог] е всевечният [.] 2] Покойната и опростената от Бога [3] дъщерята на Халваджията ‘Oсмān [.] 4] Заупокойната молитва (Фātiхата) [e] за душата на ...

На р. 1 началното хе в Hüve е изписано както в средна позиция при сюлюс (Срв. Ergin 1962, 104). Елиф и лам от el bākī са над крайчето на вав. Над зъбчето на бе са горе қаф и под него – началото на йе, чиято среда пресича елифа, а опашката му се извисява в ляво от него и го достига на височина (сюлюс).

На р. 2 над ре от merḥūme (merḥūmatu) има украса-птиче. Главичката за вав и за втория мим е обща, крайното хе представлява остър ъгъл, отворен нагоре, и над него са поставени две точки. Следващата буква вав е залепена за това крайно хе и главичката ѝ е обща с началния мим от maǧfūre (maǧfūrātu). Под ǧayn има мъничък ǧayn за напомняне, ре е над вав, а крайното хе – с пресечени краища и с две точки над тях – е над ре. Лям от lehā е над ре, а хе е вокализирано с отвесна фетха (сюлюс). На този ред прави впечатление, че – за разлика от много други надписи в памет на жени и моми – и двете арабски прилагателни са поставени в арабската форма за женски род: `Merḥūme (Merḥūmatu) ve (ua) maǧfūre (maǧfūrātu)`. В други случаи само първото прилагателно е изписано в женски род, а второто е оставало в мъжки род.

На р. 3 в helvāci елиф и джим са над опашката на вав. `Айън от `Osmānin е над предходното йе. Родителният падеж е изписан с нун –

-nin, вместо с нунски кяф – niñ. Над този нун са кяф, ре, йе и мим от keḡimesi. Точките за първото йе са изписани в ляво от зъбчето му. Крайното хе, както на р. 2, е остър ъгъл, отворен нагоре. Син със зъбчета и крайното йе са над ре, първото йе, мим и хе, като крайното йе е остър ъгъл, чиято долна линия завива надясно до кяф.

На р. 4 елиф и лям от el-fātiḥa са над крайното хе от [gū]ḥana. Връзката между фе и елиф е удължена. Те и ҳа са над нея; над ҳа, която пресича елифа, има отвесна фетха. Крайното хе отново е ъгъл, отворен нагоре, а над него, като буквичка за напомняне, има хе в начална позиция.

Основните белези са на писмото **сюлюс**.

Както в други области на България, така и в Шуменско, надписи на арабица са се изработвали до най-ново време – до 70-те, 80-те години на XX век. Освен това върху някои паметници от града и района могат да се открият елементи на явно или скрито християнство. **Три рози** са изрязани в сполучлив за епохата стил върху надгробния паметник на Емине, дъщеря на Осман Нури, погребана през **1344 /1925** г. в Новото гробище. (Пенков 1960, 110, 116 – обр. 7) Върху този паметник прави впечатление

богатата растителна украса, напомняща буйни женски коси. Такава украса се среща в горната част на надгробни плочи на жени и моми и в други големи градове у нас – в Пазарджик, Кюстендил, Казанлък и пр. В релефния надпис от 7 реда на р. 1 бие на очи, че във встъпителната формула “Hüve-l bākī – Той (Бог) е всевечен” вертикалната част на буквата лям в арабския определителен член al, el и хоризонталната част на крайната буква йе от bākī се пресичат, образувайки **кръст** точно в средата на реда. Същата особеност забелязваме и в първи ред от надписа на друг мъжки антропооморфен надгробен паметник от гробището при Старата джамия в Шумен от XVIII или началото на XIX в. (Вж. Пенков 1960, 115, обр. 5).

Релефните текстове върху камък – и строителни, и надгробни – били изработвани най-често върху мрамор или върху обикновен варовик. Каменарите в града се числели към дюлгерския занаят. Били 10-12 майстори – българи и турци. Изработвали каменни плочи, корита за чешми, надгробни паметници и пр. (Джумалиев 1960, 91-92).

Доста голямо разнообразие предлагат и **надписите върху предмети**, твърде често метални. Те обикновено са вдлъбнати, гравирани. Така например една малка бронзова кирка (балтия) с дължина 15 см се пази в Етнографския отдел на РИМ Шумен с инв. № 403. Върху нея има надпис на арабица от три реда. Текстът гласи: “[2] Знатният (прекият потомък на Мохамед по линия на внука му шиитския имам Хюсейн) [1] ‘Али [3] 1282” [г. Х.= 27 май 1865, събота – 16 май 1866 г. сл. Хр., сряда.] (Венедикова 2008, 424-425). В моята епиграфска практика това е единственият надпис на арабица върху металната част на земеделско сечиво. За сега единствени по рода си са и надписите върху две кръгли бронзови пластинки, прикрепени към ризница, за които става въпрос и малко по-долу (Левкова 2006, 127-132).

Относително по-често срещани са надписите върху метални плочки. Месингова плочка със сребърно покритие, с размери 45 x 35 мм и дебелина 2 мм била намерена в местността Узун табия в източната част на Шумен. Особеното в надписа ḥāṣṣa (араб. особеност, специфика; частен, личен – на владетел) върху тази плочка (Салим 2005, 244-247) е че всяка буква и знак

върху нея е изпълнен чрез връзване на две успоредни линии. Такова изписване чрез връзвания на очертанятия на буквите се среща рядко, като например във фрагмент от надгробен надпис върху мрамор от Мелник (Венедикова 1989, 200-202, обр. 24). Надписи върху метални плочки, но с различен текст, съм проучвала в музеите в Каварна и в Кърджали.

Както в други селища, така и в Шумен често надписи се изработват **върху метални съдове и оръжия**.

В края на XVIII и началото на XIX в. Шумен се превърнал във важна стратегическа крепост. Гарнизонът му се увеличил извънредно много и той станал първостепенен занаятчийски център.

Медникарството било най-жизненият занаят в града. То било изцяло в български ръце. Бакърджийската чаршия имала 50 дюкяна, които изнасяли съдове из цялата империя. Най-активни били връзките с Цариград, Одеса и Влашко. Шуменски майстори открили дюкяни във Варна, Галац, Браила, Цариград и др. След Кримската война настъпил застои в занаята, но Шумен пак си останал прочут медникарски център (Славов 1974, 21).

От това време в Шумен има съдове за хранене и оръжия с надписи на арабица. Интересен е един **надпис върху синия в РИМ Шумен**. Тя бе показана на изложбата “Идващи от вековете. Бит, култура и религия на турския етнос”, състояла се от 31 август до 30 септември 2008 г. Надписът се намира върху вътрешната част на синията, на дъното ѝ преди периферията. Проучвах го за пров път на 31 август 2008 г.

Паметникът има инв. № 3305. Благодаря на Мариана Игнатова и на Мария Левкова. С тяхно съдействие можах да получа някои данни от инвентарната книга, снимка на синията, както и да го разгледам от близо още веднаж на 3 IX 2010 г. Сравнихме още веднаж и размерите му. Съдът е изработен с изчукване от един лист медна ламарина. Основата е дебела 4 - 5 мм, а ръбът – 2 мм. Има групирани по три насечки.

В центъра на дъното има дупка, вдлъбнатина. Около нея има вдлъбната окръжност с диам. 6.5 см. Навън следват две концентрични окръжности, с диам. на външната 13 см. Диаметърът на външната от следващите две концентрични

окръжности е 15.3 см, а на вътрешната – 14.7; на следващите две – 18 см и 17.5 см; на още две концентрични окръжности съответно 20 см и 19.5 см. След известно празно пространство (поле от 8 см) следват още 4 двойки вдлъбнати концентрични окръжности, най-вътрешната с диам. 36.5 см, а най-външната – 43 см. Надписът е вместен от вътрешната страна на синията преди периферията в елипсовидно пространство с дължина 5.5 см (5.9 см, заедно с първите 2 букви извън елипсата) и височина 2 (2.4) см. В дясно от елипсовидното поле е изработена растителна украса.

Диаметърът на дъното на синията е 50 (49) см. Стената над дъното отначало се издига под широк ъгъл, следва периферията, която се издига косо и завършва с хоризонтална част. Диаметърът на целия съд, заедно с периферията, е 54 (53) см, а височината му е 2.5 (2) см. (**Обр. 7**).

Вдясно от елипсовидната рамка (медалион), в която се намира по-голямата част от надписа, на ниво средата ѝ е разположено водоравно дебело стебло на растение, което завършва с цвят, разцъфнал надясно. В ляво от цвета, над и под стеблото, има тънки клончета, вейки с листа. Още по-в ляво, под стеблото, започва първата дума от надписа. Вдясно от елипсата виждаме буквата *ṣad*; тя е свързана с висок елиф, който влиза в най-дясната част на елипсата: *ṣā-*. В дясно от елифа, но над стеблото, са изписани още две вертикални линии. Към елифа и двете вертикални линии са добавени дъговидно завити линии, така че трите приличат на трите високи букви в султанските тугри (монограми). Такова наподобяване на султанска тугра се среща и в други надписи върху метални съдове, върху саби и ятагани. Елифът е пресечен над *ṣad* от буквата *ḥa*, която се свързва надолу с *be*. Очертанията на *be* съвпадат с част от долното очертание на елипсата. Така получихме първата дума от надписа, арабска по произход – *ṣāḥib* – собственик, притежател. По подобен начин същата дума е гравирани и в други надписи върху метал. Останалата част от текста е изписана на четири нива в елипсовидната рамка. Най-горе четем “[1] *Īsmā‘īl Ṣad[ī]k[.]*” – тук по грешка е изписано *Ṣadḳ* (правда, вяроност, преданост) без буква *ḥe* между дал и каф, вместо *Ṣadīḳ*, което може да е и лично

име и означава `правдив, праведен, верен, заслужаващ доверие`. Над ѝе има украса – птиче. Под това име четем “[2] vekīlḥarc-ī Ġāzī – [2] домакин (иконом) на стария и изпитан воин (на ветерана, на бореца за вратата)”. На трето ниво пише: “[3] Ḥasan Paşa – [3] Ḥasan Paşa [.]” Буквите син и шин са без зъбчета и над син има украса – птиче. Под последните две букви шин и елиф са цифрите на годината: “[4] 1203 [.]” И така, целият текст гласи:

[5] Sāḥib [1] Īsmā‘īl Ṣad[ī]k (ṣad[ī]k) [, 2] vekīlḥarc-ī Ġāzī [3] Ḥasan Paşa [.] 4] 1203 [.] – [5] Притежател [1] Исмā‘ил Ṣад[ъ]к (или Исмā‘ил верният/довереният) [, 2] домакин на стария и изпитан воин [3] Ḥasan Paşa [.] 4] **1203 [г. X. = 2 X 1788, четвъртък – 21 IX 1789, понеделник.]**

Изглежда, че в този надпис върху синия от Шумен е отбелязано името на една твърде забележителна личност – **Хасан Паша**, с прозвища **Гази – старият и изпитан воин и Палабъйък – с дългите и гъсти мустаци**. Това е същия Хасан Паша, който бил прочут с крайната си храброст и като адмирал опитомил един лъв, пускал го отвързан в корабостроителницата и морския арсенал, заповядвал му да легне и си играел с него. Края на живота си прекарал в Шумен (Венедикова 2009, 53).

Хасан бил **роб** на търговец от Галиполи. През 1739/1740 г. станал **еничер** и още тогава проявил храброст. При пътуване с кораб за Алжир успял да се прехвърли на противников кораб, да убие 15 вражески моряци, а останалите да затвори в каюта. Валията на Алжир оценил юначеството му и му подарил кораб и кафене. От там получил прозвището **Джезаирли (Алжирският) Хасан Паша**. Станал бей на Тлемсен. После се прехвърлил в Испания, от там в Неапол и по-късно в Цариград. През май 1770 г., с чин мирмиран/бейлербей станал армейски адмирал. Добил прозвището Гази – Ветеранът - когато спасил остров Лемнос от враговете. През септември – октомври на същата година с везирски чин станал **капдан-ъ дерйа - морски министър и главнокомандващ флотата**. От февруари 1773 г. бил пазител на Проливите.

От март-април 1774 г. бил главнокомандващ на Анадола и Русе. *Изглежда че още тогава той е отсядал и в Шумен*. През същата година за втори път станал армейски адмирал (втори след

морския министър). През 1785 г. заел поста заместник велик везир. През май 1789 г. бил назначен за главнокомандващ на Йози - Узи/Очаков и разбил враговете на османците при Измаил. Повече от 50-годишната му кариера се увенчала с поста **велик везир на 19 XI 1789 г.**

На 16 XII 1789 г. пристигнал в Шумен. Той наредил да построят в този град **Бекташийското теке на Кошуйолу. Починал в Шумен на 30 март 1790 г.** Погребали го в тюрбето (гробницата) на споменатото теке (Süreyya 2 1996, 639; Keskiöglü 1987, 78). Днес обемисти монографии са посветени на тази забележителна личност.

Нашият надпис върху синия от 1203 [г. X. = 2 X 1788, четвъртък – 21

IX 1789, понеделник] доказва, че по това време, когато вече заемал поста заместник велик везир и главнокомандващ на Очаков, *Хасан Паша е имал място за отсядане в Шумен и служители*, които да поддържат дома му там, включително иконом.

Около 1960 г. М. Пенков отбелязва, че по-старите помнят тюрбето на **Джезаирли (Алжирския) Хасан Паша**, което, както пише Бокаж, се намирало при текето, построено от самия него. От великолепието на този мавзолей бил очарован и Каниц. За него пише и Хаммер: “В Шумен почива в разкошна гробница много заслужилият на Османското царство като велик адмирал и велик везир Ч(Дж)езаирли Хасан Паша.” (Пенков 1960, 107, бел. 8).

Хасан Паша осъществил извънредно много благотворителни строежи. Построил много чешми в Мидилли, Бакла, на островите Лемнос, Сакъз и Истанкъой. Изградил казарма за моряци. А близко до Виза наредил да построят джамия, баня и три чешми, и на острова – къшк и голям мраморен басейн. Твърде възможно е, освен Бекташийското теке, да е построил и други сгради и съоръжения в Шумен.

Доживял 80-годишна възраст. Във войната с Русия оказал помощ с хиляди кесии с пари. Богатството му възлизало на 70 хиляди кесии, но взимал и рушвети (Süreyya 2 1996, 639). Сюреййа посочва за негов силахдар – оръженосец Ибрахим Ага.

От надписа в Музея в Шумен научаваме и името на неговия иконом – Исмаил.

Трудно е да се определи категорично хронологичният обхват на тези писмени източници в района на Шумен. Ако говорим за **епиграфски паметници**, които са местно производство, то те са създадени през времето от към 1593/1594 г. до към 70-те години на XX в. При това надписите от XVI и XVII в. се броят на пръсти, докато – както на повечето места у нас – броят им се увеличава през XVIII, XIX и първите десетилетия на XX век. В по-малки селища около Шумен не съм срещала османотурски надписи от XVI и XVII век, а само от следващите три столетия.

Но в града и околностите са открити някои екземпляри, които не са изработени в българските земи, а са внесени от вън и могат да се датират в по-ранно време. Такъв е например надписът на арабица върху сребърен пръстен - филигран с ниело, открит при разкопки на християнски некропол при източната порта на Плиска. Намерен е в женски гроб, датиран по материали и две монети вътре през втората половина на X и XI в. Описанието му получих от Я. Димитров, комуто изказвам признателност (Венедикова 2009, 34-35).

Друг интересен и рядък надпис на арабско писмо е върху ризница, изплетена от железни халкички. На предницата и от двете страни на вратния отвор са прикрепени две кръгли бронзови пластинки, върху които е изписан вдлъбнат текст на арабско писмо. Предметът се пази в отдел Средновековна археология на Регионалния исторически музей в град Шумен (Левкова 2006, 127-132) и за сега е единствен по рода си у нас. Вероятно е от XIV-XV в.

Върху надписи от Шумен са се спрели в изследванията си Петър Миятев, Херберт Дуда, Минко Пенков, Ананиаш Заянчковски, Екрем Хаккъ Айверди, Осман Кескиоглу, Орлин Събев, Николай Панайотов, Катерина Венедикова, С. Пачаджян, Ара Маргос и др. Единични надписи издадоха в последно време М. Левкова и Мирйам Салим.

Първите публикации на специалист с филологическа квалификация на ориенталист и османист са свързани с името на

Петър Миятев, макар и в популярни издания. Той дава сведения за някои шуменски надписи в статиите си във в. Зора, бр. 5733/3 VIII 1938 г. и в. Шуменска поща, бр. 269/30 IX 1939 г.

Но първото научно издание на шуменски надпис с факсимиле, разчетен текст на арабица, превод на немски език и частичен коментар е направено от Херберт Дуда (Duda 1949, 72-73, 113-114, tafel XI, 1). То е последвано и от работи на други автори, не толкова прецизни като Дуда (Ayverdi IV 1982, 111-112; Пенков 1963, 81; Keskiöglu 1987, 90-91; Събев 2001, 615-616.) В един от разделите на своето близко до монографично изследване *Balkantürkische Studien*, предадено за печат през ноември 1947 г., Дуда се спира доста обстойно на джамията и на медресето на Шериф Халил Паша в Шумен (Duda 1949, 63-90). Във връзка с това авторът обръща внимание на надписа върху мраморна плоча над главния вход на този молитвен дом и отбелязва, че той се състои от 8 османотурски двустихия (бейта) в стихотворния размер **ремел**, че шестнадесетте стиха са разположени в шестнадесет обградени писмени полета. В същност в още две вдлъбнати писмени полета са включени съответно името на майстора, изработил надписа – Ибрахим Намък – и датата 1157 г. Х. (бел. К. В.) Авторът определя шрифта като сюлюс и ни предоставя превод на целия текст на немски език с коментар под линия на някои термини и изрази и пояснения за някои имена. Бележки по превода ще направя на друго място, при съпоставка с изследванията на тези, които по-късно са писали върху същия надпис (Ayverdi IV 1982, 111-112; Пенков 1963, 81; Keskiöglu 1987, 90-91; Събев 2001, 615-616). Тук ще обърна внимание само, че бележката му за поета Нимет, съставил текста и хронограмата на надписа “впрочем още непознат” (Duda 1949, 73, бел. 2) не отговаря напълно на истината.

Но критичният преглед на изследванията върху шуменски надписи с арабско писмо може да бъде предмет на отделно изследване в размер поне на студия. Подобни обширни теми могат да се разработят и за поетите, написали текстовете и съставили хронограмите на шуменските надписи, за каменоделците – краснописци, изработили строителните и надгробни пааметници в този град, някои от които са изработили

надписи на арабица и в Топкапъ сарай в Истанбул, за медникарите – гравьори на надписи върху различни предмети, за джамийските и извънджамийските направления на исляма, за ортодоксалните клонове и ордени и неортодоксалните братства, за обществената иерархия, за украсата върху епиграфските паметници...

ЦИТИРАНА ЛИГЕРАТУРА

Баранов 1976: Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва 1976.

Бешевлиев 1979: Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София 1979.

Венедикова 2008: К. Венедикова. Епиграфски паметници и други извори от районите на Рудозем и Смолян. – В сб. Рудозем и околностите му. Археология, етнография, история. Т. I. София 2008, 156-221.

Венедикова 1989: К. Венедикова. Епиграфски паметници на арабско писмо. – Мелник. Т. I. София 1989, 184-207.

Венедикова 2008: К. Венедикова. За жезлите и бастуните на шейховете и дервишите и няколко предмета от колекцията на д-р Васил Хараланов. – Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 - 2007). Шумен 2008, 413-432, табло XXXV и XXXVI.

Венедикова 2009: К. Венедикова. За Шумен и шуменци през османско време. – Шумен и шуменци в националната история. (Национална научна конференция 10 - 11 май 2007, посветена на 150 години музейно дело в Шумен.) Велико Търново 2009, 34-57. Тук стр. 34-35, 53.

Венедикова 2010: К. Венедикова. Надписи, свързани с просветата, образованието и културата. – Просвета – промяна. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на Р. Радкова и 150-годишнината на Болградската гимназия. София 2010, с. 107-128.

Въжарова 1960: Живка Въжарова. Руските учени и българските старини. Изследване, материали и документи. София 1960. БАН. Археологически институт. Стр. 114-121.

- Георгиева, Пенков 1996:** Доротея Георгиева, Минко Пенков. Шумен и Шуменско XV-XIX в. (Документи и материали). Съставителство и редакция Д. Георгиева, М. Пенков. Шумен 1996.
- Гълъбов 1975:** Иван Гълъбов. Средновековната кирилска епиграфика през последните 30 години. – Археология. София, 1975, № 4, 15-16.
- Джумалиев 1960:** Г. С. Джумалиев. Икономическото развитие на гр. Шумен (Коларовград) през епохата на турското владичество. (Кратък исторически очерк). – Известия на Народния музей Коларовград. Кн. I. Варна 1960. 83 - 100. С. 87 - Икономическото развитие на Шумен през Възраждането.
- Лалева 2003:** Т. Лалева. Старобългарска граматика. София 2003.
- Левкова 2006:** М. Левкова. Ризница с арабографичен надпис. – Известия на Историческия музей Шумен. Книга XIII. Шумен 2006, 127-132.
- Маргос 1981:** Ара Маргос. Арменската колония в Шумен през XVII-XIX в. – Шуменските арменци. 1981, 16-29.(б. м. и.)
- Миятев IV 1962, 1:** Петър Миятев. Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България. – Археология. Год. IV. София, 1962, кн. 1, с. 68-73.
- Миятев 1939:** П. Миятев. Паметни плочи, надгробни надписи, чешми. - Шуменска поща, бр. 269/30 IX 1939 г.
- Миятев IV 1962 3:** П. Миятев. Паметници на материалната култура в нашите земи от турско време. – Археология. Год. IV. София, 1962, кн. 3, с. 61-66.
- Миятев 1969:** П. Миятев. Турецкие епиграфические памятники как источники по истории культуры болгарских земель XIV-XIX вв. – Восточные источники по истории народов Юговосточной и Центральной Европы. Том II. Москва 1969, 180-193.
- Миятев 1938:** П. Миятев. Турски паметници в Шумен. - В. Зора, бр. 5733/3 VIII 1938.
- ОКДБ 1999:** От Карпатите до Балкана. Дневници и мемоари на унгарската емиграция (1849/1850). Издателска къща Огледало. Унгарски културен център. София, 1999.
- Панайотов 2005:** Н. Панайотов. Корпус. Османотурски епиграфски паметници от Североизточна България XV-XX век. Том 2. Варна 2005.
- Пачаджян 1981:** С. Пачаджян. Шуменските арменци. – Шуменските арменци 1981, 1-15.(б. м. и.)

Пенков 1963: Минко Пенков. Турски каменни надписи от Коларовград. – Известия на Народния музей Коларовград. Том II. Варна 1963, 75-90.

Пенков 1960: М. Пенков. Турски надгробни паметници от Коларовград. – Известия на Народния музей Коларовград. Кн. I. Варна 1960, 105- 119.

Салим 2005: М. Салим. Метална плочка с надпис “хасса” на арабица. – Междуетнически контакти Изток – Запад – интеркултурна комуникация. Шумен 2005, 244-247.

Смирнов 1884: В. Д. Смирнов. Надписи, бившие на турецких крепостях, ныне находящиеся в Императорской публичной библиотеке. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1882 год. С. Петербург 1884. Приложение III, стр. 1-9.

Стенли 2001: Тим Стенли. Шумен като център за изработка на корани през XIX век. – История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите 7. София 2001, 100-133: 102-103.

Събев 2001: О. Събев. Джамията на Шериф Халил Паша (Томбул джамия) в Шумен. Следи от диалога между Запада и Ориента. – *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. (17-19 Mayıs 2000, Şumnu – Bulgaristan.) Cilt 2.* Ankara 2001, 611-620. Тук с. 615-616.

Тодоров 1972: Николай Тодоров. Балканският град XV-XIX век. София 1972.

Хаджиев 2009: Коста Хаджиев. За надписа на Граматик Андрея от Осмарски боаз, Шуменско. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 5. София 2009, 363-376, табла XXXIX-XL.

Хаджиев 1987: К. Хаджиев. Средновековните кирилски епиграфски паметници – извор за историята и културата на България през XIII-XIV в. – Личните документи като исторически извор. София 1987, 216-226.

Ayverdi IV 1982: E. N. Ayverdi. *Avrupa'da Mimariî Eserleri.* C. IV. İstanbul, 1982.

Develliöglu 1970: F. Develliöglu. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* Ankara 1970.

Duda 1949: H. W. Duda. *Balkantürkische Studien.* Wien 1949.

Ergin 1962: M. Ergin. *Osmanlıca Dersleri.* İstanbul 1962.

KA 1968: Hayat. *Küçük Ansiklopedi.* İstanbul 1968.

Keskioglu 1987: Osman Keskioglu. Bulgaristan`da Müslümanlar Ve İslâm Eserleri. Ankara 1987.

Miyatev 1959: Petar Mijatev. Les monuments Osmanlis en Bulgarie. – Rocznik orientalistyczny. Tom XXIII, zeszyt 1. Warszawa 1959. 56 p.

Süreyya 1 1996: Mehmet Süreyya. Sicill-i Osmanî. C. 1. İstanbul. Nisan 1996.

Süreyya 2 1996: M. Süreyya. Sicill-i Osmanî. C. 2. İstanbul. Mayıs 1996.

Süreyya 4 1996: M. Süreyya. Sicill-i Osmanî. C. 4. İstanbul. Haziran 1996.

Süreyya 5 1996: M. Süreyya. Sicill-i Osmanî. C. 5. İstanbul. Ağustos 1996.

Süreyya 6 1996: M. Süreyya. Sicill-i Osmanî. C. 6. İstanbul. Kasım 1996.

Zajaczkowski 1963: Ananiasz Zajaczkowski. Materiały do epigrafiki osmańsko-tureckiej z Bulgarii. Inskryptje nad studnja casma. – Rocznik Orientalistyczny XXVI, z. 2. Warszawa 1963, 7-17.

Илюстрации:

Обр. 1. Двуетичен надпис на османотурски и на български език на Старата баня в с. Баня, Разложко, от 1735 г.

Обр.2. Двуетичен надпис от Геренена чешма в Шумен на османотурски език и на български език, посветен на Иван Василев Кърджиев, от 1854 г.

Обр. 3. Двуетичен надпис на Андрейковото училище в Шумен от 1869/1870 г.

Обр. 4. Двуетичен надпис на османотурски и на български език от чешма в Дивдядово, завършена през септември 1784 г.

Обр. 5. Надпис на османотурски език в чест на българския търговец Анастас Хаджистоянов от 1849/1850 и 1850/1851 г..

Обр. 6. Средна част от надгробна плоча на османотурски език, посветена на дъщерята на халваджията Осман.

Обр. 7. Османотурски надпис върху синия на иконома на Гази (Джезаирли) Хасан паша от 1788/1789 г.

**УПОТРЕБА И ФОНЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА
ТУРСКИТЕ ПАДЕЖНИ ОКОНЧАНИЯ ПРЕЗ XIX В. И
НАЧАЛОТО НА XX ВЕК
(ПРОБЛЕМИ НА СИНХАРМОНИЗМА)**

гл. ас. д-р Мерйем Салим
Шуменски университет
Катедра по турски език и литература
e-mail: meryemslm@abv.bg

**USE AND PHONETIC CHARACTERISTIC OF TURKISH
INFLECTIONS IN 19. CENTURY AND THE BEGINNING OF
THE 20. CENTURY
(THE PROBLEMS OF THE SYNHARMONISM)**

Head Assit. Dr. Meryem Salim
Shumen University
Department of Turkish Language and Literature
e-mail: meryemslm@abv.bg

Abstract

The article investigates the use of Turkish inflections and their development in diachronic aspect, taking into account their purport to sound harmonies. The main trends in the use of their variants have been noted.

Keywords: *Turkish language inflections, vowel harmony, sonority, voiceless.*

В турския език съществителните имена и субстантивираниите части на речта приемат различни окончания в зависимост от различните им падежни отношения към другите думи в изречението. Падежните форми отразяват синтактичните връзки на думите в словосъчетанито и изречението, поради което морфемите, които са носители на тези връзки се определят като словоизменителни (Боев 1971: 92). Като се разглежда въпроса за

употребата на падежните окончания и се има предвид тяхното подчиняване на вокалните хармонии, в настоящото изследване ще направим опит да проследим развитието им в диахронен аспект и отбележим основните тенденции в употребата на вариантите им.

При разкриването на звуковите особености на турските падежните окончания в изследвания период, за основа на хронологично определящия изворов материал са използвани писмени източници от сферата на лексикалната и граматичната система на езика (речници, граматика и ръководства), издадени в столицата и в други градове на Османската империя и в чужбина. С оглед правописа и произношението на лексичния материал и тяхната организация по словообразователните и формообразователните правила на граматичната норма се проследява и процесът на развитието на фонетичната система на турския език. Разбира се, за установяване на звуковите особености и явления в езика като цяло не биха били от полза текстове, написани с правилата на клиширания правопис на османска арабика. Изследваните транскрибирани и вокализирани трудове ни предоставят възможност за отчитане на спецификата на произношението и формирането на правоговорната норма. Изворовата база включва следните писмени източници:

Двутомен речник на Кифер и Бианки “Dictionnaire turc-français”, Paris (Турско-френски речник), том I от 1835 г. и том II от 1837 г. Материалът, който този труд съдържа, ни предоставя уникална възможност за разглеждане на езика както от лексикологична, така и от фонетична и морфологична гледна точка.

Двутомен речник на Р. Юсуф “Dictionnaire turc-français”, t. I, II, Constantinople (Турско-френски речник с латински и турски букви) от 1888 г. Заглавните думи в него са дадени на латиница и след това на арабика. Подредбата на лексикалния материал е направена по френски азбучен ред, както отбелязва авторът “според истинското им произношение”. Ползата на речника за настоящето изследване се изразява и в стремежа на автора да предаде думите (изразите) според “най-

правилното произношение от столицата” и желанието му да покаже точния правопис на турските думи (РЮ: XIV).

Речник на Шемсетин Сами Фрашери “Kamus-i Türki” Derisaadet, 1317 (Камус-и тюрки) от 1899 г. Авторът, очевидно сериозно е осъзнавал актуалността на проблема за разликата между писмената традиция и говоримия език, тъй като за означаване на някои звукове е използвал допълнителни знаци към буквите, а също е вокализирал частично някои заглавни думи. Така се създава възможност за възприемане на лексемите с тяхното произношение в говоримия език, с което трудът става ценен като източник за настоящото изследване.

“Османска граматика” на П. Сарафов, първо издание, София, 1906 г. Преподавателят по турски език във военното училище Сарафов, оставя на *“бъдещите турцисти един макар и суров, но от твърде богати и сериозни извори черпен материал, от който те ще могат да се ползват”* (Сарафов 1906: 5). Граматиката е разделена на три части (три книги) Турска, Персийска и Арабска граматика, като в първата са изложени фонетичните закономерности, правилата на писане, особености на словообразуването и частите на речта в турския език, а втора и трета част (книга) включва персийските и арабските заемки в турския език. Примерите в целия учебник са написани на арабица, транскрибирани на кирилица и в скоби преведени на български език.

Османотурски разговорник - граматика “Ottoman-turkish conversation-grammar” на В. Х. Хагопян от 1907 г. Учебникът съчетава в себе си теоретични и практически елементи и е адресиран към англичаните, желаещи да изучават езика. Хагопян прилага разговорния метод, който е практикувал когато е преподавал турски език. Материалът, засягащ основните особености на турския език в граматиката, е изложен на английски език, упражненията и текстовете са написани на арабица, примерите са транскрибирани на латиница и преведени на английски език.

Двутомен тълковен речник на турския език “Türkçe Sözlük” TDK, 1998. Речникът, издаден от Турския езиков

институт и съдържащ лексиката на съвременния турски език, служи като сравнителна база.

Поради различния характер на източниците (арабска азбука, латинска азбука, кирилица и различни системи на транскрибиране) при обработване на материала и транскрибиране на думите от арабско на латинско писмо, се наложи да използваме транскрипционна система за да уеднаквим данните. Избрахме опростена латинска система на транскрибиране, която намираме за подходяща за отразяване на турското произношение на всички думи в писмените източници, с които работим.

- **Именителен падеж (yalın durum).**

Както отбелязва и Кононов [Кононов 1956], именителният падеж се приема като “основен”, тъй като няма морфологичен белег: masa, kapı, çiçekler.

- **Винителен падеж (yükleme durumu).**

В съвременния турски език окончанието за винителен падеж е -ı, -i, -u, -ü за думи, завършващи на съгласен, и -уı, -уı, -уı, -уı, когато думата завършва на гласен звук: ev-i, ağac-ı, oda-уı, pencere-уı.

В османотурския език морфологичният белег за образуване на винителен падеж на арабска се предава с ی و ی [Девели 2000: 90]. М. Ергин дава и форма с n نى [-ni, -ni, -nu, -nü], която се добавя към показателните местоимения: bu-nu, şu-nu, a-nı.

Гузев в своя труд “Староосманский язык” отбелязва функциите на падежните окончания –n, -ni с употребата им след афикс за принадлежност за трето лице [Гузев 1979: 43].

При употребата на окончанията и изразяване на винителен падеж в писмените източници забелязваме следните особености: в речника на Бианки (1837 г.) винителен падеж се показва с окончанието ی, показващо форми с незакръглени гласни –ı, -i: كوزنى چىقارار [gözini çıkarar], دوستمى [dostumuzi], كمىلىرى [gemileri], سوزى قىبارتماق [sözi kabartmaq] (КБ I: 49, 81, 113; II: 433).

Според Ергин, продължителната употреба на незакръглените форми на окончанието се дължи на влиянието на окончанието за притежание за трето лице, което също дълго време се употребява с незакръглени гласни. Езиковедът твърди,

че нормално би било падежното окончание да има и закръглени варианти, тъй като такива са регистрирани в старотюркския период, а също така закръглеността може да се предизвика и от изпадането на твърдо ğ и меко g в афиксите в старотурския период (например –lıĝ, -lig > -lu, -lü) [Ергин 1992: 230-233].

Появата на варианти със закръглени гласни на окончанието за винителен падеж се забелязва към края на османския период, когато вече е налице и подчинението на хармонията на гласните по признак закръгленост – незакръгленост. В началото на XX в. П. Сарафов в “Турска граматика” регистрира два графични варианта на падежното окончание (ی بی), като пояснява, че произношението им е съгласно “хармоническото отношение”. В таблицата на падежните окончания виждаме, че с графичен белег ی се предават гласните i, î, u, ü а с буквите بی се означават окончанията, които се добавят след гласни –uı, -yî, -uü, -yü: قاری [qarı], تازی [tozu], الی [eli], کولی [külü], قاپوی [qayı] [Сарафов 1907: 47-55]. Както се вижда и от произношението на примерите, в началото на XX в. окончанието влиза в подчинение на хармонията на гласните по признак закръгленост-незакръгленост, особеност, която не се отразява при писане.

Вторият начин, който прави впечатление при изразяването на винителен падеж в речника от началото на XIX в., е употребата на окончанието ن [n]:

يوللرين بصدیلر [yolların bastılar], وحشلرين توفیر اتدیلر [vahşetlerin tevfir ittiler], اكلوپ صقالن اپدی [eylüp saqalın öpti] (КБ I: 216; II: 113).

Позволихме си да назовем този звук - окончание, тъй като по мнение на М. Ергин, съгласната n е окончание за винителен падеж след афикс за принадлежност, което е в употреба в старотурския и османски периоди от развитието на езика. Езиковедът отбелязва, че въпросната форма е често срещано явление в народния стил на турския език до XIX в. [Ергин 1992: 231-233].

Както се вижда, в изброените примери от речника съгласната ن [-n] е добавена след окончание за притежание за трето лице, което се изразява с гласен звук. Вече отразихме становища на изследователите относно изразяването на

винителен падеж със съгласна **-n**, регистрирани в старотурския етап. Предаването на винителен падеж със съгласна ن [-n] е форма, наречена пресечен винителен падеж, който също е характерен за споменатия период. Така например, в анонимния ръкопис “Газават-ъ султан Мурад бин Мехеммед” от XV в. изобилстват примери, които илюстрират употребата на тази форма: *şarqasın çıkağub, babasının elin öpüb, qasabasın ve qurasın* [ГСМурад: 2а, 2б, 9а, 31б].

Следва да отбележим, че винителен падеж в речника на Бианки е предаден и с арабския знак хемзе ۶: *لقردى ۶ كسك* [laqirdii kesmek] [КБ II: 712]. В процеса на развитието на турския език са регистрирани случаи, при които в думи, завършващи на гласна, отразена с буква ۶ [he], което се чете е винителен падеж се изразява с хемзе (۶). К. Венедикова смята, че вероятно изразяването на винителен падеж с хемзе е станало по подобие на персийския изафет, след е и і (ى ۶): *ماهى ۶ دريا*: [māhi-i deryā], *ء نو* ۶ *نامه* [nāme-i nev] [Венедикова К: Лекции].

• Дателен падеж (yönelme durumu).

По отношение на изписване и произношение на окончанието за дателен падеж изворовият материал от XIX в. и началото на XX в. показва някои отклонения от нормализуваните форми. Окончанието за образуване на дателен падеж в съвременния турски език е с варианти **-а, -е /-ya, -ye**: *top-a, ev-e, kapı-ya, tepe-ye*. В периода преди приемането на латинската азбука падежното окончание се предава с два графични варианта на арабица - [а, е], -یه [-ya, -ye].

Прави впечатление, че в речника на Бианки (1837 г.) окончанието за дателен падеж, добавено към чужди думи, се транскрибира винаги с мека гласна е:

كلا ملرينه, *شرابه* [şarabe], *اللہ اصمردلق* [Allahe ismarladuq], *قانتہ واردی* [qatine vardı], *نکحه* [nikahe], *وجودمه* [vücutume], *مرادنه* [muradine] [КБ I: 92; II: 25, 32, 33, 112, 412, 1090].

За разлика от заемките, при турските думи произношението на окончанието в транскрипция се предава със звук, хармониращ с гласните на корена: *صويه بوغمق* [suya boğmaq], *طاغه كتمك* [dağa gitmek] [КБ II: 125, 158].

Следва да отбележим, че правилата за вокална хармония в турския език се отнасят само за строежа на турските думи с техните наставки и окончания. Чуждите думи в турския език невинаги се подчиняват на тези правила. Следователно звуковете в афиксите, добавени към заемки в турския, също невинаги хармонират с фонемите в думата. Например *dikkat – dikkat-li, dikkatsiz, emsal – emsal-i, harf – harf-ler, hal – hal-siz, saat – saat-çi* и др.

Становището на Г. Гълъбов по този въпрос е, че когато към чуждите думи се добавят наставки или окончания, те се подчиняват на звуковете на последната сричка на заемката: *saadet-ler, müsavat-a* (дат. п.), *protesto-nun* (род. п.) [Гълъбов 1949: 41].

Нашето мнение за една от причините за употребата на окончания с меки гласни в горепосочените примери се изразява в същността на съгласната в краесловието. За разлика от турските, арабските съгласни звукове се делят на меки и твърди. Съгласните с меко произношение (*huruf-ı hafife*) в арабския език са *ث , ج , د , ذ , ز , س , ش , ك*, а твърди съгласни (*huruf-ı sakile*) се считат - *ح , خ , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ق* [Тимурташ 1962: 24]. Именно тази особеност на съгласните в арабската фонетична система може да окаже влияние при употребата на афикси в периода на османотурския език и се налага като правило в съвременния. При направена справка в правописния речник на турския език “*İmlâ Kılavuzu*” се уверихме, че действително причината за употребата на наставки и окончания с меки гласни в заемките се дължи на меките съгласни в краесловието им. Към някои заемки с твърда гласна в последната сричка се добавят афикси с меки гласни: *alkol – alkölü, emlak – emlakçılık, hakikat – hakikati, kabul – kabulü, saat – saate, sadakat – sadakatten* [ИК 1996: 10].

Гласната на падежното окончание хармонира по палаталност~непалаталност с гласните в думите в писмени трудове от края на XIX в. и началото на XX век. В речника на Р. Юсуф (1888 г.) се натъкваме на следните примери: *beraberine varmağ, buña ne derler, gel buraya, daneye (taneye), Allaha, çuma düşmek, eñsesine, ardına, arçasına, meydana gelmek, ocağa düşmek,*

sadaqaya, boynuna ayağına sarılmağ, başına, selama, silâha, zındana (РЮ 92, 114, 119, 182, 219, 223, 732, 902, 1001, 1023, 1023, 1042, 1066, 1305); پدره [pedere], طاشه [taşa], مومه [muma], سوده [süde], بالغه [balığa] [Хагопян 1907: 40-42].

• **Местен падеж (kalma durumu).**

В съвременния турски език местен падеж се изразява с окончанията **-da, -de**, добавени към думи, завършващи на звучна съгласна или гласна **-ta, -te** за думи, окончващи на беззвучна. Звучните и беззвучните форми са били характерни още за периода преди формирането на книжовния турски език (преди XIII в.), с единствената разлика, че не са били в подчинение на закона за хармония на съгласните по признак звучност~беззвучност в думите. В старотурския етап падежното окончание започва да се предава само със звучна съгласна **ﺩ** [d], форма, която според М. Ергин продължава да е в употреба до края на новотурския период [Ергин 1992: 235].

Действително, във всички произведения от началото на XIX век до изоставянето на арабското писмо се забелязва употребата на клишираната форма на падежното окончание (ﺩ-). Друг е въпросът, касаещ произношението на въпросното окончание, тъй като в транскрибирани източници констатираме и беззвучни варианти на окончанието в говоримия език, които не се отразяват в писмения. Казано по друг начин, в транскрибираните текстове е налице дублетност при четенето на окончанието. В окончващи на беззвучен звук турски и чужди думи, и изписани със звучна съгласна на арабица, афиксът се предава със звучна **d** или беззвучна съгласна **t** на латинска транскрипция: خدمتده [hizmette] ар., كتابده [kitabde] ар., دوستلڭده [dostlıkte] перс., صورتده [surette] ар., طاشلڭده [taşlıkte] тур. (КБ II: 113, 483); gökde ararken (тур.), oracığa (тур.), pabuçda (перс.), üçde bir (тур.), vilayetde (ар.) bulunmağ, başda (тур.), akıl yaşda değil başdadır (тур.) [РЮ: 327, 908, 928, 1209, 1239, 1253, 1244].

По отношение на хармонията на гласните в думи в местен падеж, отклонения се забелязват в началото на XIX век, което говори за колебание в подчиняването на закона за хармония на гласните по признак твърдост – мекост в думите:

قراردہ [evde ve kırdе], اوده و قرده [qatınde], قاتنده [dünyade], دنياه
بو [bu kararde], اول قربة اولان [ol qurbte olan], دوستلوقده [dostlıkte] [КБ II:
92, 412, 452, 454, 458, 483]

• **Отделителен падеж (çikma durumu).**

Аналогично на окончанието за местен падеж в периода преди формирането турския език морфологичният белег за отделителен падеж е имал варианти със начална звучна и беззвучна съгласна *-tin, -tin, -din, -din*, които не хармонизирали със съгласните в думата. В езиците от западнотюркския клон, най-вероятно под влияние на окончанията за дателен и местен падеж, окончанието се употребява с широка гласна (Ергин 1992: 236). В съвременния турски език формите за отделителен падеж са **-dan, -den / -tan, -ten** и се използват в зависимост от звуковите закономерности на турския език.

При проследяването на развитието на окончанието в трудовете, които лежат в основата на изворовия ни материал от XIX век, се установява, че до изоставяне на арабското писмо има един графичен вариант на арабица (ن -), правописът на който не се изменя до смяната на азбуката.

По отношение на гласната на падежното окончание, отново като се вземат под внимание транскрибираните писмени източници, се наблюдават колебания в подчиняването ѝ на закона за хармония на гласните: taşten, taştan, her taraftен, firsatten, kissaden, korkusinden [КБ 157, 174, 402, 521]; gümrükden [ПЮ: 328].

Родителен падеж (iyelik durumu).

В османотурския език окончанието за родителен падеж се отразява с два графични варианта ك - [-iñ, -iñ, -uñ, -üñ] и نك - [-niñ, -niñ, -niñ, -niñ]. Прави впечатление, че в речника от втората четвърт на XIX в. окончанието е в употреба със закръглена гласна. Разбира се, както се вижда от графичните форми, правописната традиция и тук не позволява тази особеност на окончанието да се отрази на писмо, тъй като гласният звук писмено не е отбелязан:

الماسك [incinüñ], انجونك [vücutinüñ selbine], وجودينك سلبنه [elmasuñ],
تختك قده مه سندن [kimesnenüñ], كمسندنك [tahtuñ]

kademesinden], فوشك [kuşuñ], عسكرك [‘askerüñ], سڪكلرك [sineklerüñ], سنك ايله بن [senüñ ile ben], اتك [atuñ] (КБ II: 117-527). По отношение на характера на гласната на падежното окончание, от старотурския етап до към края на новотурския тя винаги е закръглена.

В началото на XX в., Сарафов в своята граматика (1906 г.) отбелязва, че двете графични форми на окончанието се употребяват “според хармоническото отношение” на палатални и непалатални срички в думата: قار - قارك [qariñ], توز - توزك [tozuñ], ال - الك [eliñ], تپه - تپهنك [tepeniñ], كدى - كدينك [kediniñ] [Сарафов 1906: 31-55].

Друга особеност, която не може да бъде пренебрегната, е изписването на окончанието с нунски къф, предаващ звука назално ñ в краесловието (-نك). Употребата му се забелязва във всички произведения и пособия по османски език на арабско писмо. В истанбулския диалект назално н се заменя с нормалния звук н в турския език и окончанието придобива формите, които са характерни за съвременния език.

В заключение може да се каже, че за разглежданите трудове, съставени през XIX в. и първата четвърт на XX в., са характерни падежни окончания, правописът на част от които е в клиширан вид (окончания за местен и отделителен падеж). Наблюдава се непоследователна проява на гласните на падежните окончания и началната съгласна на окончанията за местен и отделителен падеж при предаване на произношение на думи. Може да се говори за наличие на установени варианти и подчинение на звуковете закономерности на гласните и съгласните в разговорния турски език .

БИБЛИОГРАФИЯ

На кирилица:

Боев 1971: Е. П. Б о е в. Изследвания и материали по татарска диалектология в България. Годишник на Софийския университет. София

Венедикова К., Лекции по история и историческа граматика на турския език. ШУ “Еп. Константин Преславски”, 1999 – 2006 г.

Гълъбов 1949: Г. Г ъ л ъ б о в. Турска граматика, София.

Гузев 1979: В. Г. Г у з е в. Староосманский язык, Москва.

Кононов 1956: А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва.

Сарафов 1906: П. С а р а ф о в. Османска граматика, Първо издание, София.

На латиница:

Девели 1995: H a y a t i D e v e l i. Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar. TDK. Ankara.

Девели 2000: H a y a t i D e v e l i. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, İstanbul.

Ergin 1992: M u h a r r e m E r g i n. Türk Dil Bilgisi. İstanbul.

ГСМурад 1978: Н. İ n a l c ı k, М. О ğ u z. Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han. İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavatname. Ankara.

Хагопян 1907: V. H. H a g o p i a n. Ottoman–turkish conversation – grammar. London.

ИК 1996: İmla Kılavuzu. TDK. Ankara.

КБ I, II: J. D. K i e f f e r, T. X. B i a n c h i. Dictionnaire turc–français, t. I (1835), t. II (1837) Paris.

ШС 1899: Ş e m s e d d i n S a m i. Kamûs-i Türkî. Derisaadet (1317/1899), İstanbul 2004.

TS 1988: Türkçe Sözlük. TDK, Ankara.

РЮ: R. Y o u s s o u f. Dictionnaire turc – français, t.I, II, Constantinople, 1888.

ТЮРКСКИТЕ ЛЕКСЕМИ В ОСМАНОТУРСКИ ТЕКСТ ОТ XV ВЕК

гл. ас. д-р Мерйем Салим

Шуменски университет

Катедра по турски език и литература

e-mail: meryemslm@abv.bg

Abstract

In the present study is an attempt to present the words of Turcic origin in the Ottoman language manuscript from the XV century that are archaic in terms of the modern Turkish language, but existed in old Turkish language and are registered in other works of perida XIII - XV century.

Keywords: Gazavatname, Turcic vocabulary, archaic words, Turkish

Основната историческа предпоставка, която обуславя и благоприятства появата и развитието на османската историографска книжнина е създаването на самостоятелна османска държава и нейното териториално разширение. Образуването на Османската държава стимулира появата на официален писмен език, чийто процес на формиране на основата на арабската графика е твърде дълъг и мъчителен, главно поради състоянието на говоримата реч. Може да се каже, че почти до XV в. турският език не е оформен като единно цяло. При сливането на различните турски говори с местни езикови субстрати се създават множество твърде различни един от друг териториални диалекти [Еремеев 1971: 150-156; Кононов 1978]. Липсата на единен турски език възпрепятства естественото прерастване на говоримия език в писмен и това обстоятелство обуславя изкуствения до голяма степен характер на развиващата се книжовност. Общата тенденция на това развитие е към все по-масово навлизане в писмените паметници на арабска и персийска лексика, граматични форми и конструкции за сметка на тюркските.

Турският литературен писмен език минава през различни етапи на развитие, които носят свои специфични белези. Най-ранният от тях, староосманският етап¹, до известна степен отразява състоянието на староанадолския език, поради което турските езиковеди го наричат *стар анадолски турски* и го ограничават в периода XIII – XV век [Тимурташ 1964: 1, 319]. Авторът на труда „Староосманският език“ – В. Гузев също отбелязва, че изследвачите на историята на турския език разглеждат староосманския, в качеството на език, съставляващ първия етап в развитието на езика на тюрките в Анадола. По такъв начин, староосманския език се смята за най-ранен предшественик на турския език в границите на неговото разпространение [Гузев 1979: 14].

Твърде показателен пример за това представлява един от ранните образци на османската историографска литература – анонимно газаватнаме (писание, възхваляващо мюсюлманска битка) Газават-и Султан Мурад бин Мехеммед Хан (Газаватнаме), посветено на Златишката и Варненската битки (1443 – 1444 г.). Единственият ръкопис на това съчинение е открит през 1949 г. от турския професор Расих Гювен в околия Йешил Ова, Турция. През 1978 г. професорите Х. Иналджък и М. Огуз осъществяват цялостното издание на извора в отделна книга [Иналджък 1978]. В тази публикация текстът на ръкописа е представен четливо и с удобно за работа факсимиле и латинска транскрипция².

Цялостният анализ на използваната в “Газаватнаме” лексика предполага самостоятелно изследване и е задача, с която не бихме могли да се справим в рамките на настоящата работа. Тук ще се ограничим само с представяне на тази част от нея, която по наше мнение характеризира лексическите особености на езика в староанадолския период по отношение на наличие на тюркски лексеми.

В съчинението са зафиксирани думи от тюркски произход, които са архаични от гледна точка на съвременния турски език, но са съществували в старотурски и са регистрирани в съчинения от XIII, XIV и XV век. В настоящото изследване се постаряхме да ги представим в съпоставителен план, без обаче да

анализираме промените в структурата и да проследяваме пътя им на развитие.

Най-широко застъпени между тюркските думи са глаголните форми:

Agridub (46б)³ от глагола *agir*mak - “рева с дебел глас като магаре”. В съвременния турски език с подобно значение се употребяват глаголите *anir*mak и *haykirmak*. Тази дума е зафиксирана в поемата на Мехмед (1398 г.); в превода на една арабска история, направен през 1438 г. от Хазър бин Джелялюддин и известна със заглавието “Тарих-и ибни кесир”; Персийско-турския речник на Накшибендския шейх Софял Ниметуллах Ефенди “Люгат-и Ниметуллах” (1540 г.) и пр. [TS 1963: 42].

Ayırlayüb (48б) от глагола *ayirt*lamak. Тази дума има различни значения, но в контекста на паметника е употребена в смисъл “чистя”, “почиствам” (в съвременния турски език е *ayıklamak*, *temizlemek*). Лексемата е зафиксирана в Дивана на Юнус Емре (XIII – XIV в.); в медицинското съчинение на Ядигяр Ибн-и Шериф (XIV в.); в поетичното съчинение на Бояджюглу “Анасьр-ъ ербаа” (първата половина на XV в.) и в др. (TS 1963: 320)

Bolay kim (7б и следващи) – в смисъл “дай боже”, “дано” от глагола *bol*mak (архаична форма на глагола *ol*mak). Думата *bol*mak със значение на “битие”, “съществуване” е регистрирана в препис, направен на уйгурско писмо, на поемата “Кутадгу Билиг” на Юсуф Баласагунски от 1439 г. [Древнетюркский словарь 1969: 112]. Също така лексемата се среща в “Диван” на Кадъ Бурханеддин (XIV в.); в “Диван” на принц Джем (XV в.); в “Диван” на Рушени (XV в.); в един превод на Корана, направен от Ебуллей Насър бин Ибрахим (XV в.) и пр. [TS 1963 :637]. Изразът *bolay kim* се среща често както в старите литературни паметници (XIII, XIV и XV в.), така и в образците на класическата османска литература. Тук бихме искали да споменем само някои от тях – поемата на Шейят Хамза “Юсуф ве Зелиха” (XIII в.), която се счита за най-ранният образец на западнотюркската литература; “Диван” на Юнус Емре (XIII – XIV в.); героичната поема “Хамзанама” (XIV – XV в.); един

ръкопис от XIV в. на единствения писмен паметник на огузкия героичен епос “Дедем Коркут Китабъ” и др. [Пак там : 635].

Danışarak (2a, 49a) от глагола *danışık etmek* – “съвещавам се”, “обсъждам”. В текстове от XIII в. до XVIII в. се среща с вариантите *danış etmek*, *tanişık etmek*, *taniş kalmak*. Най-ранните от тях са “Юсуф ве Зелиха” (XIII в.); Диванът на Юнус Емре (XIII – XIV в.); преводът от арабски език – “Фютх-юш-Шам Терджумеси”, направен от Мустафа Дарир между 1388 г. и 1392 г. и др. [TS 1963: 997-999].

Deprenmiyeler (19a, 55a) от глагола *deprenmek* – “движа се”, “раздвижвам се”, “мърдам”, както и формата *depredüb* (3 a), образувана от основата на причинителния залог на същия глагол *deprenmek* – “раздвижвам”, “помърдвам”, “подкарвам”. Употребата и на двата глагола е зафиксирана както в ранните паметници от XIV – XV в., така и в по-късни османски съчинения до XVIII – XIX век. Между най-ранните ще споменем съчиненията на Мустафа Дарир “Юз Хадис Тержумеси” (XIV в.) и “Сийер-и Дарир” (1388 г.); анонимната поема “Дестан-и Ахмед Харами” (XIV в.), което е особено ценено от специалистите заради своя език [TS: XVIII]; един превод от персийски език на поемата на Саади “Ферхенгнаме-и Саади”, направен на староанадолски турски език от Ходжа Месуд – “Сюхейл-ю невбахар” (XIV в.); едно тълкуване на Корана на турски език, направено от Анкаралъ Мустафа – “Тебаректе тефсири” (1330 г.) и в др. [TS 1963: 1095-1098].

Eğlenüb (31a) от глагола *eğlenmek* – “чакам”, “убивам време”, “губя време”, който в съвременния турски език се употребява с по-различно значение – “забавлявам се”, “веселя се”. В горепосочения смисъл глаголът е употребен например в турския превод на индийското съчинение “Келиле ве Димне”, направен от Кул Месут през XIV в.; в Дивана на Кадъ Бурханеддин от XIV в.; в “Дедем Коркут Китабъ” (XIV в.); в превод от персийски език на една история на селджуците “Тарих-и Ал-и Селчук Терджумеси” (XV в.) [TS 1963: 1399].

Eyitgil, eyiti (2б, 4a) от глагола *eyitmek*, който по смисъл отговаря на съвременните турски глаголи *demek*, *söylemek*, *anlatmak* – “казвам”, “говоря”, “обяснявам”. В паметниците от

XIV в. до XIX в. се среща още с вариантите *aytmaq*, *aytmak*, *eytmek*, *etmek*, *itmek*. Най-ранните съчинения, в които е открит са: “Юсуф ве Зелиха” (XIII в.); Диванът на Юнус Емре (XIII – XIV в.); Диванът на Султан Велед (XIII – XIV в.); в един от първите образци на анадолския турски език “Дедем Коркут Китабъ” (XIV в.) [TS 1963: 323-326].

За разлика от глаголните форми, архаичните съществителни и другите части на речта са много по-слабо застъпени, поради което ще ги разгледаме общо.

На първо място в тази група следва да споменем древнотюркската дума *tuğ*. Тя е регистрирана в един паметник с епическо съдържание – легендата за Огузкаган, както и в споменатия вече ръкопис на Кутатку Билиг, със значение на “знаме”, а в речника “Диван-и люгат-ит Тюрк” на Махмуд Кашгари, като “барабан” [Древнотюркский словарь: 584]. Според Осmano-английският речник на Редхауз, *tuğ* е употребяван през целия османски период исторически термин за означаване на снобче от конски косми, закрепяно на прът или закачено на султанската чалма като символ на властта [Редхауз 1968]. Общото между тези на пръв поглед различни значения е, че и знамето, и барабанът, и тугът са били символи на властта и в османски език се е запазил именно този смисъл на думата. В “Газаватнаме” тя се среща в израза *tuğ ve sancak* – туг и знаме, от което може да се заключи, че авторът му е разграничавал двете понятия.

Същата тенденция се забелязва и в употребата на тюркската дума *yarak* (436). В най-стария тюркски паметник от VIII в. – Орхонския надпис, думата е спомената в значение на “щит”, “броня”, “ризница” [Древнотюркский словарь: 584]. В османски език значението и е “въоразение”, в съвременния турски език я срещаме като “оръжие” [ТС 1988 :1597]. Ако проследим значението на тази дума в контекста на “Газаватнаме”, ще се убедим, че тя е употребена тъкмо в смисъл на оръжие:

... *gemilerin yarağına görüb içine tüfenkçiler doldurub* ...
(436) – „ ... пригответе оръдията на корабите, напълниха ги със стрелци”

Интерес от гледна точка на съвременния турски език представлява употребата на други две съществителни в изследвания паметник:

Dolu – „чаша, пълна с питие”. В този смисъл думата се среща и в други образци на османската книжнина от XIV в. до XVIII век [TS 1963:1205-1206]. В съвременния език същата дума има сходно, но по-общо значение и е преминала от категорията на съществителните в категорията на прилагателните – *dolu* “пълнен, пълна ...”.

Güc/güç – “мъка”, “притеснение”, “несправедливост”, “беззаконие”. В съвременния турски език същата форма на думата има по-различно значение – “работа”, “труд”, а със словообразователната наставка *-lük* (*güçlük*) придобива сходен смисъл – “мъчнотия”, “трудност” [ТС 1988: 578-579].

Без да се впускаме в подробни обяснения, които имат по-скоро отношение към фонетичните особености на езика на паметника, ще отбележим и употребата на някои по-архаични форми на съвременни турски думи като *aḥşam* вместо *aḳşam*, *urmak* вместо *vurmak*, *döğmek* вместо *dövmek*, *kulaguz* вместо *kılavuz*.

Въз основа на анализа може да се направи следния извод: Тюркската лексика заема важно място в “Газаватнаме”, като най-широко застъпени са глаголите и в много по-малка степен другите части на речта. Използваните от анонимния автор архаични от гледна точка на съвременния турски език думи, са зафиксирани в много разнообразни по жанр образци на старата турска литература от XIII, XIV и XV в., а някои от тях остават да съществуват и през класическия стадий от развитието на османския език. Присъствието им в ръкописа от XV в. показва силно влияние на тюркската и старотурска традиция.

БЕЛЕЖКИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

¹ В тюркологията са установени следните основни етапи в развитието на турския език: период на *староосмански* (Eski Osmanlıca) или период на *староанадолски* турски (Eski Anadolu Türkçesi) с хронологични граници XIII – XV в.; *среднотурски* или *средноосмански* период (Orta Türkçe) – периода на разцвет и развитие на високия литературен стил на османския език, наричан още период на *класическия* османски език – XV – XIX в.; *новотурски* или *новоосмански* период (Yeni Türkçe), който започва от средата на XIX в. и продължава до началото на XX в.

² За база на изследването служи факсимилето на оригинала, публикувано от Х. Иналджък и М. Огуз. С цел да бъдат избегнати допълнителни технически трудности за транскрибиране на примерите, се използва латинската транскрипция към същото издание.

³ Цифрата и малката буква показват номера на листа и страницата на ръкописа.

Гузев 1979: В. Г. Гузев. Староосманский язык, Москва.

Древнетюркский словарь 1969: Древнетюркский словарь, Ленинград.

Еремеев 1971: Еремеев, Д. Е. Этногенез турок. Москва.

Кононов 1978: Кононов, А. Н. К истории формирования турецкого письменно-литературного языка. Тюркологический сборник. Москва.

Иналджък 1978: İnalçık, H., M. Oğuz. Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han. İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavatname. Ankara.

Редхауз 1968: Redhouse James W. A. Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul.

ТС 1988: Türkçe Sözlük. TDK, Ankara.

TS 1963: Tarama Sözlüğü, Ankara.

Тимурташ 1964: Timurtaş, F. K. Osmanlıca Grameri. İstanbul.

ПРИНЦИПИ НА ОПИСАНИЕТО НА ГРАМАТИЧНИТЕ КАТЕГОРИИ НАКЛОНЕНИЕ И ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА В СЪВРЕМЕННИЯ ТУРСКИ ЕЗИК

гл. ас. Бюлент Кърджалъ
ШУ ”Епископ Константин Преславски”
Катедра по турски език и литература
byulentt@abv.bg

PRINCIPLES OF DESCRIPTION OF THE GRAMMATICAL CATEGORIES TENSE AND MOOD OF THE VERB IN MODERN TURKISH

Head assist. Byulent Kardzhala
Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”
Department of Turkish Language and Literature
byulentt@abv.bg

Abstract. The purpose of this article are the principles of study and description of the grammatical categories mood and tense of the verb in the modern Turkish language . At the beginning it discloses the structural-typological traits and characteristics of the Turkish language of morphological level as an pronunciation-agglutinative language with its exclusively rich and varied word-formative and inflexion structure.

On the second place it pays attention to the essence and the most common structure of the mood as a solecism category of the Turkish verb. An attention is paid to the modality as regards the speaker of the action, the modality varieties as the main oppositions at the frame of the mood as a system. An attempt for classification of the Turkish verb mood is made on this basis.

Finally, it has been investigated the nature and the most common structure of the tense as a grammatical category of the Turkish verb. An attention is paid to the orientation moments determining the temporality and the types orientation to them. A common look at the main meanings of the verb tenses of the group of

the indicative mood and the temporal system, formed by them, is made.

Key words: semantically-functional approach and method, grammatical category mood, modality, subjective modality, objective modality, grammatical category tense, orientation moments

Уводни бележки

Съществуващите граматика на тюркските езици са изградени като цяло на принципа от формата към значението. Най-често и дори предимно прилаганият засега подход и метод при описанието на граматичните категории наклонение и време е формално-структурният. Анализът на съществуващите тюркски граматика обаче показва, че резултатите при неговото прилагане са непълни, противоречиви, не обхващат и не описват и представят достатъчно пълно, цялостно, надълбоко и последователно семантичната структура на тези две категории.

И преди сме споделяли впечатлението, че в тюркската граматична терминология се допуска смесване на граматичните термини наклонение и време [Кърджалъ 2010: 16], т. е. тези две понятия не се разграничават достатъчно категорично и ясно едно от друго, като много често са случаите на съвместна употреба на тези две понятия. Това мнение впрочем се споделя под една или друга форма от повечето лингвисти, засегнати в една или друга степен тези две граматични категории на тюркския глагол.

Всъщност съществуващите в тюркските граматика определения, свързани с термина наклонение са твърде неясни и объркани [Korkmaz 2003: 567]. Не се различават добре време и наклонение [Добрев 1981: 115].

Прегледът на някои от досегашните описания на граматичната категория наклонение на глагола в съвременния тюркски език показва също, че тюркските граматика нямат пълна и последователна класификация на наклоненията [Кърджалъ 2010: 17-26]. По-нататък ще се опитаме да предложим такава, на базата на ясно определяне на същността и най-общата структура на наклонението на глагола, като изграждащо се на основата на

семантичният признак модалност като главен и водещ семантичен признак на модално-темпоралните суфикси на глагола.

Предвид връзката им с категорията наклонение е налице и необходимост от една по-пълна и последователна класификация и на времената, която да бъде основана на определянето същността и структура на времето на глагола, като изграждащо се на основата на семантичния признак / семата темпоралност, образуваща се на основата на семата ориентационен момент, спрямо който означаваното чрез глагола действие се очертава и представя като едновременно, предходно, следходно.

Всичко това налага използването на един друг подход и метод на описание на граматичните категории наклонение и време - семантико-функционален подход и метод на описание, чрез който да се обхване и опише достатъчно пълно, цялостно, надълбоко и последователно семантичната структура на тези две категории на турския глагол. Определящ елемент при описанието на граматичните категории наклонение и време от гледна точка на семантико-функционалния подход и метод на описание се явява тяхното значение, а не граматичното оформяне.

Впрочем този подход и метод като семантико-функционален има аналог и дори общи черти с описанията на българските времена и наклонения от българските българисти. Смятаме, че той може удачно да бъде приложен и при описанието и класификацията на турските времена и наклонения. В тази връзка по-нататък в изложението заимстваме теория и терминология от разработки на водещи езиковеди в сферата на българистиката.

И така, принципите на изследване и описание на граматичните категории наклонение и време се състоят от разкриването на основните структурнотипологически черти и особености на турския език на морфологично равнище като изгласноаглутинативен език с неговата изключително богата и разнообразна словообразователна и словоизменителна структура, в рамките на която простите/едносъставните и сложните/двусъставните словоизменителни суфикси на глагола съдържат и носят повече от един семантичен признак (напр. простият суфикс -уог съдържа модален и темпорален семантичен

признак или само сема едновременно и съвместно, докато двусъставният суфикс -mişsa ги носи и съдържа тези признаци разпределени в отделните му съставки); от определянето същността и най-общата структура на наклонението на глагола, като изграждащо се на основата на семантичния признак модалност като главен и водещ семантичен признак на модално-темпоралните суфикси на глагола; от определянето същността и структура на времето на глагола, като изграждащо се на основата на семантичния признак/семата темпоралност, образуваща се на основата на семата ориентационен момент, спрямо който означаваното чрез глагола действие се очертава и представя като едновременно, предходно, следходно и т.н.

Предмет на настоящата статия са принципите на изследване и описание на граматичните категории наклонение и време на глагола в съвременния турски език (СТЕз). Този несъмнено интересен, твърде важен и безспорно актуален въпрос ще се опита да разгледаме в следния ред:

I. Най-общи морфологични черти и особености на СТЕз.

II. Същност и най-обща структура на наклонението като граматична категория на турския глагол от гледна точка на семантико-функционалния подход и метод на изследване и описание.

III. Същност и най-обща структура на времето като граматична категория на турския глагол от гледна точка на семантико-функционалния подход и метод на изследване и описание.

I. Най-общи морфологични черти и особености на СТЕз

1. *Изгласна аглутинативност.* Езикът на населението в Република Турция спада към огузката група на тюркското езиково семейство. Историческото му развитие започва от средата на XI в., когато огузките племена навлизат в Мала Азия и основават редица феодални държавици, чак докато се стигне до създаването и шествековното съществуване на Османската империя. През това време самият език преминава през следните периоди на развитие: анадолскотюрски – XIII – XIV в.,

раннотурски – XV – XVI в., среднотурски – XVII – XIX в., новотурски – XIX – XX в. и най-нов турски език – от трийсетте години насам, в резултат на което той се изгражда като език с напълно определен ареал и лексико-граматична структура. Морфолого-типологически турският език, както и останалите тюркски езици, е изгласно-аглутинативен – словообразуването и словоизменението се осъществяват с помощта на афикси, присъединявани към отделните корени, които не претърпяват никакви промени [Добрев 1981: 110].

Известно е, че цялата морфология на турския език е свързана и се основава на изследването на афиксите. В тази връзка работата по представянето на правилата на този език е свързана само и единствено с едно склонение на имената, с едно спрежение на глагола и с едно склонение за принадлежност, извън които няма нищо друго.

2. *Елементи на морфологичния строеж на думата.* Както и при индоевропейските езици, така и в турския език могат да бъдат разграничени следните елементи на морфологичния строеж на думата: *корен + един или няколко словообразователни суфикси + един или няколко словоизменителни суфикси (окончания)* [Дену 1995: 5, 154].

По принцип като задължителен от всички тези елементи се явява коренът.

2.1. *Корен.* Той е носител на основния елемент на лексическото значение или, с други думи, той е центърът на смисловата структура на думата, т.е. коренът е основен елемент изразяващ значение. Той изразява идеята, която иска да изрази думата, освен това, вторичните понятия на които носители са останалите два елемента също се прибавят към корена [Георгиев, Дуриданов: 184].

2.2. *Наставка (суфикс).* Според мястото, което заемат спрямо корена, афиксите биват: префикси, суфикси и инфикси. Суфиксите (наставките) стоят след корена или след друга наставка. *Окончанието (флексията)* стои в края на думата и изразява граматични значения. В тюркските езици се откриват само суфикси, а префикси изобщо липсват. Афиксите при тях са еднозначни и еднотипни, т. е. всяко граматично значение се

изразява само с един афикс (в различни звукови варианти). Тук е мястото да отбележим, че при разглеждане на афиксалните морфемни откъм функцията им някои езиковеди употребяват като по-общ термина *постфикси* (следставки) за означаване на всички морфемни, които стоят след корена, и по-нататък поделят постфиксите на *суфикси* (със словообразуваща или по-обща граматическа функция) и *флексия* (изключително със словоизменителна функция). Езиковите факти действително дават основание за подобно по-точно разграничение на афиксалните морфемни откъм функция. Съществуват афикси типични за цяла система от форми и се различават от обикновената флексия по това, че тяхното значение не е свързано със синтактичната роля на съответните форми, т. е. те са синтактично необосновани. Може да се допълни, че такива афикси служат за образуване на специална, *граматическа основа*, от която чрез прибавяне на различни флексии се произвеждат конкретните форми на думите. В турския език повечето от глаголните времена се характеризират със специална основа към която се прибавят окончанията; например от основата със суфикс -уог- се образуват сегашно време, минало несвършено време I (минало несвършено време – б. а.) и др., от основа със суфикс -ду- (-di-, -di- и пр.) се образуват минало свършено, минало предварително I (свидетелско предварително минало време – б. а.) и т. н. [пак там:188-189].

По-нататък в изложението за назоваване на афиксите за образуване на специална граматическа основа и на афиксите с изключително словоизменителна функция ще използваме термина *словоизменителни суфикси*.

2.2.1. *Словообразувателен суфикс*. Предизвиква промяна в значението на корена. Служи за образуване на производни думи и по този начин се явява като втория елемент отнасящ се до значението. Този афикс е свързан повече с лексикалното богатство отколкото с граматиката.

2.2.2. *Словоизменителен суфикс (включват: суфиксите образуващи специалната граматическа основа и окончанието)*. Изцяло е свързан с формата елемент. Изразява отношението

между думите на едно и също изречение или връзката на дадена дума с определена граматична категория.

Колкото и да си приличат, елементите образувачи думата в турския език не съществуват под същата форма под каквато съществуват тези например във френски език: В езиците от индоевропейската група, коренът обикновено не съществува самостоятелно, дори ако не броим наставките, почти винаги той се използва заедно със словообразователен суфикс или пък словоизменителен такъв или едновременно и двата. Обратно на това всички корени в турския език (с изключение на останалия в наследство от отименния глагол елемент – звукът *i*-) могат да съществуват самостоятелно и да изпълняват морфологична роля без да прибягват за това до помощта на нито един словообразователен или словоизменителен суфикс. Напр.: *Ver! Дай!* глаголет *vermek* *давам*, повелително наклонение, 2 л. ед. ч. *er* - е коренът на този глагол.

3. Схематично представяне на думата

3.1. Схема 1 на думата: корен

Състоящите се само от корен думи се приемат за прости думи (*primitif kelime*). Всички корени в турския език могат да образуват думи без за тази цел да имат нужда от каквото и да е било суфикс.

Корените се срещат под формата на имена или глаголи. За тяхното назоваване се използват термините *именен корен* (*ötn. iş*) и *глаголен корен* (*ötn. -ver*).

По принцип, в съвременния турски език един корен не може едновременно да бъде и именен и глаголен корен. Между *at кон* (в значение на ездитно животно) и *at- хвърли* (в значение на глагол) приликата е само привидна и случайна и както става ясно значенията им са коренно различни.

3.2. Схема 2 на думата: корен + един или няколко словообразователни афикси.

Дума образувана посредством един или няколко словообразователни афикса се нарича *производна дума*. Напр.: *iş-çi работа* > *работник* и др. [Deny 1995: 154-155].

Турският език притежава богато силно развито словообразуване. Той притежава един постоянен и траен белег,

състоящ се в типичното му словообразуване, което се извършва чрез прилепване на наставки (срички или отделни гласни или съгласни) към дадена дума със самостоятелно значение, взета за основа. Така образуваната производна дума добива друго самостоятелно значение. От своя страна, чрез прилепване на нова наставка към тази производна дума, тя може да образува нова производна дума със самостоятелно значение. В много думи това може да се повтори няколко пъти.

С тази особеност в словообразуването си чрез прилепване на наставки към дадена дума (в турски език представки няма), турският език принадлежи, както вече знаем, към тъй наречените прилепващи (аглутинативни) езици. Все пак, думите в турския език се образуват не само с помощта на наставки, а по два основни начина: 1. или чрез прилепване на една или няколко наставки към дадена дума, за образуване на производни думи; 2. или чрез съединение на две (твърде рядко на повече) думи за образуване на сложни думи.

От казаното се вижда, че думите в турски език по своя строеж са три вида: прости, производни и сложни.

Прости са думите, които не съдържат никаква наставка. Те имат самостоятелно значение и служат за корен или основа на производните думи; те могат да бъдат и глаголни корени: *dur* `стой` `спри` и пр.

Простите думи могат да бъдат едносрични, двусрични, трисрични и извънредно рядко четирисрични.

Производни са думите, образувани чрез наставки от простите или от други производни думи; сложни са думите образувани от съединението на две думи, безразлично дали са прости или производни, които в повечето случаи загубват самостоятелното си значение и добиват ново [Гълъбов 1949: 62-64].

3.3. Схема 3 на думата:

корен + един или повече словоизменителни суфикси

или

*корен + един или повече словообразователни суфикси +
един или повече словоизменителни суфикси*

Дума (производна или не) към която е прибавен един или няколко словоизменителни суфикси е спрегната или склонена дума.

Противоположно на спрегнатите думи, думите от *схема 1* и *схема 2* могат да бъдат назовани като неспрегнати или несклонени или като думи основи.

В зависимост от това една основа може да бъде непроизводна или производна.

4. *Изменяеми или неизменяеми думи.* Ако една дума е спрегната или склонена тази дума е изменяема, ако не е спрегната или склонена е неизменяема.

В турския език (или като цяло в тюркските езици) всяка изменяема дума може да остане неспрегната или несклонена, т.е. в някои случаи може да се срещне без към нея да е прибавен словоизменителен суфикс (окончание). Това може да се установи в посочените по-долу случаи:

4.1. Когато имената са в единствено число (или изпълняват службата на подлог в изречението, или по-правилно са в именителен падеж) несклонените имена могат да се назоват с термина *именна основа*.

4.2. Когато глаголите са в повелително наклонение 2 л. ед. ч. В този случай неспрегнатите глаголи пък могат да се нарекат *глаголни основи*.

Това са всъщност двете *основи*, които стоят в основата на склонението на имената и спрежението на глагола – формата за именителен падеж при имената и формата за 2 л. ед. ч. в повелително наклонение за глаголите.

Изменяемите думи могат да бъдат включени и в трите посочени по-горе схеми, докато *неизменяемите* такива могат да се разглеждат само в рамките на първите две. [Deny 1995: 156-157].

Като най-характерна особеност на турския глагол в семантично отношение се посочва това, че глаголната основа винаги има самостоятелно значение и означава глаголното действие в 2 л. ед. ч. от повелителното наклонение:

sil-mek *бърша, избърсвам* (инф.) *sil* *избърши* (пов. наклонение)

giyin-di-ler облякоха се
dolaş-acak-lar ще обиколят
gez-e-lim да се разходим
boya-mak боядисвам
tat-mak вкусвам
aci-mak съжалявам

giyin облечи се
dolaş обиколи
gez разходи се
boya боядисай
tat вкуси
aci съжали

[Гълъбов 1949: 190-191].

5. *Голям брой наставки и окончания в подчиненост на звуковата хармония*

От звукова гледна точка афиксите в турския език са уподобяеми с корена на думите. Поради това, от фонетична гледна точка, всеки един афикс притежава повече от една форма (звукови варианти – б. а.), за разлика от корена на думата, който не се изменя по форма [Ediskun 2003: 101].

Образуването и изменението в турския език се осъществява чрез наставки и окончания, които се прибавят към корена или основата на думите. Повечето от наставките и окончанията имат по няколко звукови разновидности, прибавянето на които не става безразборно, а се подчинява на една строга фонетична закономерност, известна под името хармония.

Хармонията на звуковете в турския език е представена от:

1. Хармония на гласните (*ünlü uyumu*) и
2. Хармония на съгласните (*ünsüz uyumu*).

Според хармонията на гласните, гласните в турските думи се подчиняват на гласните в първата сричка по два признака – мекост-твърдост и закръгленост-незакръгленост. Тоест гласните в една и съща турска дума, била тя проста или производна, в качествено отношение се приспособяват към гласната в първата сричка, като този основен закон се дели на следните два по-специални закона: закон за палаталната асимилация и закон за лабиалната асимилация.

Хармонията на гласните по признака мекост-твърдост се нарича *büyük ünlü uyumu* – *голяма звукова хармония*, защото обхваща почти всички турски по произход думи.

Според него, ако гласната в първата сричка на думата е твърда (а, ı, о, u), то гласните във всички останали срички са твърди и обратно, ако гласната в първата сричка е мека (е, і, ö, ü), то гласните във всички останали срички са меки:

bulutlar *облаци*, ***pencerelerden*** *от прозорците*, ***nöbetçileriniz*** *вашиите дежурни*

От това правило обикновено правят изключение чуждиците и по-малък брой от собствено турските думи.

В нашия случай ще се ограничим с това да отбележим, че са много малко чисто турските думи и афиксите, които не се подчиняват на голямата вокална хармония. Това са основно няколко думи от книжовния език добили особен изговор по истанбулското наречие като ***elma*** (=alma) *ябълка*, ***anne*** (=ana) *майка* и др.; афиксите *-yor* (афикс за сегашно време), *-ken* (афикс за образуване на деепричастия от глаголни времена), *-ki* (афикс за образуване на относителни прилагателни), *-leyin* (афикс за образуване на наречия за време), *-(i)mtirak* (афикс за умалителност) [Ediskun 2003: 79].

Нарушение на закона за хармонията на гласните се наблюдава и в сложните думи, които съдържат два или повече различни корени.

Според хармонията на гласните по признака закръгленост-незакръгленост, ако гласната в първата сричка е незакръглена (а, е, ı, і), то гласните в останалите срички също трябва да бъдат незакръглени, а ако гласната в първата сричка е закръглена (о, u, ö, ü), гласните в останалите срички биват или тесни закръглени u, ü или широки незакръглени а, е:

karaltı *силует*, ***çiçekler*** *цветя*; ***bulutlar*** *облаци*, ***gözler*** *очи*, ***borudan*** *от тръбата*

Докато хармонията на гласните по първия признак /мекост-твърдост/ действа без особено големи изключения, то уподобяването на гласните по закръгленост-незакръгленост се ограничава само върху тесните закръглени u, ü тъй като широките закръглени гласни о, ö се срещат по правило само в първите срички на турските думи.

Поради тези ограничения, хармонията по признака закръгленост-незакръгленост в турската граматика е позната като *küçük ünlü uyumu* – малка вокална хармония.

Трябва да подчертаем, че правилата за вокална хармония се отнасят само до строежа на чисто турски думи с техните наставки и окончания. Тоест те не са валидни за думи от чужд произход, употребявани в турския език, както не се отнасят и за сложните по строеж думи. Прибавените наставки и окончания към чужди думи се подчиняват, обаче, на последната сричка на чуждата дума [Гълъбов 1949: 41].

Съгласните в турския език, които се намират в съседство, се съгласуват по признака звучност-беззвучност. Тази особеност се нарича хармония на съгласните. Според хармонията на съгласните, когато коренът или основата на дадена дума завършва на звучна съгласна или на гласна, прибавя се наставка или окончание, започващо със звучна съгласна и съответно, когато коренът или основата завършва на беззвучна съгласна, прибавя се наставка или окончание, започващо с беззвучна съгласна:

demir желязо > *demir-ci* железар, *deve* камила > *deve-ci* камилар; *balık* риба > *balık-çı* рибар

В турския език словообразуването се осъществява единствено и само посредством словообразователни суфикси. Понеже в турския език никога не е имало представки, елемента намиращ се в началото на думата, поради липса на друга алтернатива, задължително се явява нейния корен. Тази форма на структуриране осигурява важно предимство на тюрколозите при групиране на думите според тяхната етимология в съставяните от тях речници.

По своята служба наставките биват два вида: словообразователни наставки (*uyum ekleri*) и наставки, които не изменят значението на думата, а я изменят само по число, падеж, лице, време (за глаголите), наречени окончания (*takı*). Огромното число думи в турски език вземат по няколко словообразователни наставки и по няколко окончания. Винаги обаче първи идват наставките, а след тях – окончанията. Не са редки случаите на думи, които съдържат до седем и повече наставки и окончания.

Друга особеност на наставките и окончанията в турски език е, че те се прилепват направо към основната дума, без да изменят крайните й звукове. Нека отбележим, че и чуждите думи вземат наставки също като турските думи.

Думата, която служи за образуване на други думи чрез наставки, се нарича **kök-kelime** дума-корен или само **kök** корен. Ако този корен е име, той се нарича **именен корен**, *isim kökü*: **yol** път > **yol-cu** пътник; ако коренът означава глаголно действие, той се нарича **глаголен корен**, *fiil kökü*: **yaz** пиши > **yaz-ar** писател.

5.1. **Словообразователни наставки (суфикси)**. В турски език обикновено производните думи образуват други производни. В такъв случай първата производна дума се нарича **основа**, *gövde* или *taban*. Когато основата е име, нарича се **именна основа**, *isim gövdesi*: **su** вода (проста дума) > **su-la-mak** поливам (производна) > **su-la-t-mak** карам да полива (производна от производна); когато основата означава глаголно действие, нарича се **глаголна основа**, *fiil gövdesi*: **bil** знай (проста дума) > **bil-gi** знание (производна дума) > **bil-gi-li** учен / начетен (производна от производна).

Именните и глаголни основи вземат на общо основание наставки и окончания, като да са именни или глаголни корени.

От именни корени или основи могат да се образуват както имена така и глаголи: **iş** работа, **iş-çi** работник, **iş-le-mek** работя (инф.).

От глаголни корени или основи също могат да се образуват имена и глаголи: **geç** мини, **geç-it** проход, **geç-ir-mek** прекарвам.

Следователно, словообразователните наставки в турски език са четири вида: наставки за образуване на имена от именни основи или корени, наставки за образуване на глаголи от именни основи или корени, наставки за образуване на именна от глаголни основи или корени, наставки за образуване на глаголи от глаголни основи или корени.

На същото основание и производните думи са четири вида: производни имена от именни корени или основи, производни глаголи от именни корени или основи, производни

имена от глаголни корени или основи, производни глаголи от глаголни корени или основи.

По своя звуков състав наставките биват най-разнообразни. Те могат да съдържат: една гласна (**koş** тичай > **koş-u** надбягване); една съгласна (**yika** измий > **yika-n** измий се); гласна и съгласна (**sat** продай > **sat-ış** продажба); съгласна и гласна (**kapı** врата > **kapı-cı** портиер); съгласна, гласна и съгласна (**tuz** сол > **tuz-luk** солница); гласна, съгласна и гласна (**bin** качи се > **bin-ici** ездач), гласна и две съгласни (**gül** смей се > **gül-ünç** смешен), гласна, две съгласни и гласна (**gez** разходи се > **gez-inti** разходка); гласна, съгласна, гласна и съгласна (**al** вземи > **al-acak** вземане) [Гълъбов 1949: 64-70].

5.2. Словоизменителните наставки (суфикси).

5.2.1. Типове лични окончания характерни за спрежението на турския глагол

Турският глагол има едно спрежение, и то е правилно. Неправилни глаголи в турския език няма. Състои от *прости* и *сложни* форми. Всяка проста глаголна форма (без повелително наклонение) се състои от три елемента: глаголна основа, наставка за глаголно време или за наклонение и лично окончание за глаголно лице, с изключение на 3 л. ед. ч.:

...**ne yapmayı düşünüyorsun** ? (R. N. Güntekin) ...*какво мислиш да правиш ? (düşün - (ü)yor - sun)*.

Сложната глаголна форма се състои от четири елемента: глаголна основа; наставка за глаголно време или за наклонение; съответна наставка за сказуемност (или осем вариантната наставка за минало свършено *-(y)di*, или четиривариантната такава за несвидетелско минало време *-(y)miş*, или за условно наклонение *-sa /-se*); лично окончание за глаголно лице.

Hiçbir **şeye** **karar** **vermeyerek**
bekliyordum...Şaşırmıştım...(S. Ali) **Çаках** без да се реша на нищо...**Бях се объркал...** (*bekle>bekli-yor-du-m; şaşır-mak: şaşır-mış-tı-m*).

Спрежението на турския глагол се отличава поради това с изключителна стройност. От трите или четири момента по-горе, първият (глаголната основа) остава един и същ за цялото спрежение; вторият елемент (наставката за глаголно време или

наклонение) е неизменен за даденото глаголно време; само третият елемент (личните окончания) се изменя по лице и число, но по строго установените фонетични правила на вокалната хармония. Личните форми на всички времена и наклонения на глагола в съвременния турски език се образуват с помощта на три типа лични окончания [пак там: 226-228].

5.2.2. Окончания за мн. число

Имената, турски и чужди, както и глаголните форми, образуват множествено число с ударното окончание *-lar* след твърди гласни и *-ler* след меки гласни според законите на звуковата хармония (арабските и други чужди думи, чиято крайна гласна се изговаря меко, вземат меката наставка за мн. ч. *-ler*, въпреки че крайната сричка на думата е с твърда съгласна).

5.2.3. Глагол-наставка (*ek-eylem*)

Спомагателният глагол съм в турския език се представя във вид на наставки, известни под името наставки за сказуемност.

Наставките за сказуемност се отнасят до следните времена: 1. сегашно; 2. минало свършено; 3. несвидетелско минало време; условно наклонение.

Те са глаголни форми в пълен или съкратен вид на непълния спомагателен глагол *imek* съм, чиято инфинитивна форма днес не се употребява. Смята се, че старинната ѝ форма е била *ig-/eg-mek*.

Понеже формите *-im*, *-siniz*, *-idiniz*, и пр. съм, сте, бяхте и пр. на глаголните времена на глагола *imek* съм в турски език, употребени сами, не означават нищо, а добиват смисъл само когато са прибавени като наставки-окончания, *taki*, към имената и глаголните форми, в турските граматика се наричат *taki-fiil* (*ek-fiil*, *ek-eylem*), наставки-глаголи. Но те са и глаголни форми, защото все пак изразяват състояние, свързано с някакво лице (предмет) и с дадено време.

Всички наставки за сказуемност са безударни и се подчиняват на вокалната (звукова) хармония [пак там: 80].

Ще споменем само и за наличието в турския език на окончания за принадлежност (*iyelik takıları*), които изразяват граматичната категория принадлежност. Имената, получили окончание за принадлежност, съдържат в себе си и притежавания

предмет и притежателя, чието граматическо лице се определя от лицето на окончанието за принадлежност.

В турския език съществителните имена приемат различни окончания в зависимост от различните им падежни отношения към другите думи в изречението; така се получават падежните форми. В турски език имената имат шест падежни форми. Падежните окончания в турския език имат две особености:

1. За даден падеж те са еднообразни за всички имена, с фонетични разлики, които произтичат от закона за вокалната хармония. Поради това в турския език има един тип склонение.

2. Падежното окончание за даден падеж е еднакво и за единствено, и за множествено число, а не различно, както в някои индоевропейски езици:

	Им. п.	Дат. п.	Им. п.	Дат. п.
Ед. ч.	<i>at</i>	кон > <i>at-a</i>	<i>ev</i>	къща > <i>ev-e</i>
Мн. ч.	<i>atlar</i>	коне > <i>atlar-a</i>	<i>evler</i>	къщи > <i>evler-e</i>

Последователното редуване/наслагането на словообразователни и словоизменителни суфикси се явява най-забележителната особеност като цяло на аглутинативните и в частност на турския език. В резултат на което понякога в турския език се образуват прекалено дълги думи: *il-iş-tir-il-e-me-miş-ti* *не беше възможно да бъде прикрепен/закрепен*, *şöhret-le-n-dir-me-dik-ler-iniz-den-dir* *той е един от тези, които не можяхме да направим известен/прочут*.

II. Наклонението като граматична категория на турския глагол

I. Същност

Наклонението е морфологична, т.е. граматична категория, която притежава собствено-специфичен морфологичен израз. Притежава морфологични средства за изразяване или обозначаване на модалността (комплексни или сложно-съставни суфикси, които имат и други, темпорални значения). Изгражда на основата на семантичния признак модалност като главен и водещ семантичен признак на модално-темпоралните суфикси на глагола.

Наклонението (*inclinatio*; *modus*; *mood*, *mode*; *kip*) на глагола е морфологична категория, която изразява някои отношения на говорещото лице (субекта на изказването) към действието, при което се посочва дали то се предава като реално или в някакъв смисъл като недействително според твърдението на говорещия; дали той е свидетел на действието и го представя като автентично, или го предава по думите на друго лице; дали действието зависи от волята на говорещия и от някакви обстоятелства.

2. Модалността като отношение на говорещия към действието

Едно по-пълно определение за наклонението трябва да включва два елемента – говорещо лице и реалност на действието. Отношението на говорещото лице към действието се разглежда с оглед на действителността на неговото извършване. Това отношение е модално. Наклонението е морфологична категория която изразява модалност.

Модалността се свежда до изразеното присъствие на субекта на изказването, на съобщението, чиято оценка, начин на възприемане и тълкуване са неделими от фактичната му основа. Всяко изречение има диктум и модус, т. е. то съчетава *даден факт с неговата оценка, начин на възприемане и представяне*. По този начин говорещото лице се включва в смислово-синтактичното съдържание наред със субстанциалната, действителната или признакова фактичност (реалност) на предмета на изказването. Целта на изказването, която включва субективния замисъл, придава различно модално осмисляне на съдържащия се факт и в зависимост от това – различна модално-волева насоченост на съдържанието. Модалността на действието бива два вида: *обективна* и *субективна*.

3. Разновидности на модалността

Обективната модалност се свързва с представянето на съобщението като фактично, реално, като действие в процеса на осъществяване или изобщо като осъществимо, като налично и пр. И тук има субективна преценка, но тя съвпада с утвърждаването на диктума, наличен във всяко изречение. Затова обективната

модалност е основна в модалното противопоставяне, а субективната е деривация от нея.

При обективната модалност се разкрива връзката на съдържанието на изречението с действителността. Тази връзка може да бъде действителна или недействителна.

Субективната модалност се свързва със субективно-волевата преценка на говорещия за съобщението и поставянето му изключително в плана на неговата сигурна или противоречива недействителност, нереалност, нефактичност, каквито са необходимостта, вероятността, възможността, предположението, желателността и др.

При субективната модалност се разкрива отношението на говорещия към съдържанието на изречението.

Модалност и емоционалност не се покриват. Модалността е логически и семантически елемент, произтичащ от присъствието на субекта на изказването. Наклонението е формален израз на модалните отношения. Модусът се носи от този елемент, който става изразител на тълкуващото начало, на субективното представяне на съобщението от неговия автор в двата изгледа – на неговото тълкуване като нефактично, в някакъв смисъл нереално, или като фактично. В най-общи линии противопоставянето обективна / субективна модалност отговаря на противопоставянето реалност / иреалност на съобщението. Обективно-модални са съобщителните изречения, а останалите – въпросителни, възклицателни, побудителни, са субективно-модални. Модалността намира граматичен, лексико-синтактичен и интонационен израз. Тук ни интересува нейният граматичен, морфологичен израз чрез наклонението [Георгиев 1996: 338-340].

В системата на глагола граматическата категория наклонение означава становището (позицията) на говорещото лице към изказването от него действие, т. е.: дали то го представя, съобщава за него чрез глаголната форма като реално при което говорещото лице изразява своето собствено отношение като свидетел на действието, или пък го представя, съобщава за него чрез глаголната форма пак като реално, но изразява своето собствено отношение не като свидетел на действието, а по думите на друго лице; дали представя действието като такава

изразяващо някаква подбуда – желателност, пожелателност – условност, повелителност или наложителност; дали го представя като действие от чието изпълнение зависи изпълнението на друго действие. Според това в системата на турския глагол могат да се различат три групи наклонения: *съобщителни наклонения* като реални наклонения, представени от *изявителното наклонение* с неговите пряко-изявителни форми и *преизказното наклонение* с неговите косвено-изявителни форми; *подбудителни наклонения* като иреални наклонения – представени от *иреално-подбудително-пожелателните* (желателно-условно наклонение и желателно наклонение) и *иреално-подбудително-наложителните (задължителните)* наклонения (наложително наклонение и повелително наклонение); *условно наклонение*.

4. Опозиции в рамките на наклонението като система

В рамките на наклонението като система основна се явява опозицията – съобщителност – прескриптивност, а също и опозицията съобщителност – условност, т. е. на съобщителните наклонения се противопоставят всички останали. От едната страна на двете опозиции са съобщителните наклонения, т. е. изявителното и преизказното наклонение, които съобщават за действието като реално, при което говорещото лице изразява своето собствено отношение съответно като свидетел на действието или пък не като свидетел, а по думите на друго лице. От другата им страна са разположени – в първата опозиция, т. нар. подбудителни наклонения в турския език, представени от желателно-условно, желателно, наложително и повелително наклонение; и условно наклонение – във втората, които както е известно представят действието не като реално извършило се, извършващо се или предстоящо да се извърши, а като зависещо от волята на говорещото лице изразена чрез заповед, желание, необходимост или пък като зависещо от някакви условия.

Следователно основната семантична опозиция в категорията наклонение е противопоставянето реалност-иреалност, което ще разбирате в смисъл на обективна модалност-субективна модалност.

Друга опозиция вече в рамките на съобщителните наклонения се наблюдава между значенията на изявителното и

преизказното наклонение от рода на пряка съобщителност (изявително наклонение) – косвена съобщителност (преизказно наклонение).

Когато глаголното действие се мисли и се представя от говорещото лице като реално, т. е. съобщава се за действието такова, каквото е било, е или ще бъде, без да има допълнителни значения или оттенъци на значения, тогава се приема, че наклонението е изявително. Изявителното наклонение е основно, то съществува във всички езици, то е най-богато на форми. Изявителното наклонение би могло да се нарече и реално наклонение в смисъл, че представя действието като реално.

С отрицателните форми на глаголите в изявително наклонение се отрича наличието на действие. Това обаче не променя значението на изявително наклонение, понеже и в такъв случай формата изразява отсъствието на действие, което от гледището на говорещото лице се представя като реално.

Характерна особеност на изявителното наклонение е това, че то е винаги свързано с категорията *време*.

Изявителното наклонение на турския глагол се представя чрез формите на глаголните времена представени по-долу, в частта свързана с категорията време на глагола.

Докато изявителното наклонение изразява пряка съобщителност, то преизказното наклонение означава, че говорещото лице *съобщава* за действието по думите на друго лице, т. е. чрез преизказните глаголни форми се посочва, че говорещото лице не съобщава за действието като свидетел, а по думите на друго лице. В съвременния турски език могат да се преизказват и реални действия, и нереални действия, напр. ако това, че *Ahmet babasına mektup yazıyor* *Ахмед пише писмо на баща си*, не е мое твърдение, а са думи на друг човек (в това число и на самия Ахмед), и ако аз искам да подчертая това, да го отбележа чрез формата на глагола, аз ще кажа *Ahmet babasına mektup yazarmış* *Ахмед написал писмо на баща си*. От преизказването действието не става нереално, по същество тази преизказна форма продължава да бъде изявителна, но вече с указание, че изявителното отношение, представянето на действието като реално не е на говорещото лице, а на друго лице.

В турския език е възможно преизказването и на нереални действия. Ако съпоставим глаголните форми в изреченията *Ahmet babasına mektup yazmalı* Ахмед трябва да напише писмо на баща си и *Ahmet babasına mektup yazmalıymış* Ахмед трябвало да напише писмо на баща си, ще установим че и в двата случая действието написване на писмо е представено не като реално, а като действие, което според говорещия трябва да се извърши, което е необходимо да се извърши т. е. като наложително. Само че в първия израз действието зависи от волята на говорещото лице, а във втория израз преизказната глаголна форма показва, че говорещото лице само предава думите на друго лице, а с това и волята на друго лице. Това следователно е преизказна наложителна форма.

На всяка изявителна глаголна форма (с изключение на минало свършено време, компенсира се евентуално с едно от значенията на несвидетелско минало време) съответства преизказна глаголна форма, напр. *Ahmet gülüyor* Ахмед се смее (действието реално се извършва и говорещото лице е свидетел – твърдението е негово) – *Ahmet gülüyormuş* Ахмед се смеел (действието също реално се извършва, но говорещото лице не е било свидетел, а съобщава за него по чуждо твърдение). Формата *gülüyor* смее се в сегашно вр. е в изявително наклонение, а за формата *gülüyormüş* смеел се може да се каже, че е от преизказно наклонение.

Вече споменахме, че на изявителното наклонение като основно и изходно се противопоставят останалите наклонения – подбудителните наклонения, за назоваването на които можем да използваме и термина *прескриптивни наклонения* и условното наклонение. Те не представят действието като реално извършило се, извършващо се или предстоящо да се извърши. Да вземем един конкретен промер: Действието *писане* в изречението *Ahmet babasına mektup yazıyor*. Ахмед пише писмо на баща си е представено като реално извършващо се в момента на говоренето, следователно глаголната форма *yazıyor* пише е в изявително наклонение и това е очевидно. Но и в изречението *Ahmet babasına mektup yazar* Ахмед пише писма на баща си, където същата глаголна форма *пише* не означава, че действието

реално се извършва в момента, т. е., че Ахмед в момента пише, пак имаме изявително наклонение, защото е реално това, че Ахмед си кореспондира с баща си, че той му пише (и му изпраща) редовно писма.

Приема се също така, че поначало формите за бъдеще време на глагола представят действието като реално, макар и още неизвършено – значи бъдещите времена са също в изявително наклонение. Това е така, защото чрез бъдещите времена се представя действието като реално предстоящо, без да зависи от никакви условия или от волята на говорещото лице – с други думи, действието не се е извършило само защото все още не му е дошло времето, а в един бъдещ момент се очаква то да бъде реалност. Иначе, разбира се, всяко бъдещо действие, логически погледнато не може да се смята за абсолютно сигурно, но това не се изразява чрез формата на глагола. Така че в изречението **Ahmet büyüyecek, babasına mektup yazacak** Ахмед ще порасне, ще пише писма на баща си глаголните форми са в изявително наклонение.

Формите **gelse** да дойде и **tutsa** да хване в изреченията **Ah bir yaz gelse!.. Dikilen bütün fidanlar tutsa bahçe ormana dönecek.** Ах, веднъж лятото да дойде!.. Да прихванат всички засадени млади дръвчета градината ще се превърне в гора; **davet edeyim** да поканя в изречението **Onları da davet edeyim** Да ги поканя и тях; **yazmalısın** трябва да напишеш в изречението **Mektup yazmalısın** Трябва да напишеш писмо вече не са в изявително наклонение, тъй като с посочените глаголни форми в първото изречение се изказва желание, искане лятото да дойде; във второто с глаголната форма **да прихванат** се сочи условието, при което градината би могла да се превърне в гора, както и желанието това да стане; в третото изречение съответно желание за извършване на действие; а в петото наложителност, необходимост, задълженост за извършване на действие. Следователно тук става въпрос за субективна-модалност изразена чрез наклоненията желателно-условно (при първите два примера), желателно (при третия) и наложително наклонение (при петия пример).

Формата **yaz** напиши / пиши в изречението **Babama mektup yaz** Напиши писмо на баща си също не е в изявително

наклонение, тъй като действието писане освен като бъдещо се представя и като зависещо от волята на говорещото лице. Този, който казва на съответното лице **Babana mektup yaz** *Напиши писмо на баща си*, му заповядва или го моли да извърши действието писане на писма. **Yaz** *напиши / пиши* е в повелително наклонение. В турския език и форма за бъдеще време може да се употреби вместо повелително наклонение: **Oturacaksın ve babana mektup yazacaksın** *Ще седнеш и ще напишеш писмо на баща си* – подразбира се *аз искам това, аз ти нареждам да направиш това*. Вижда се, че значението на израза **Oturacaksın ve babana mektup yazacaksın** *Ще седнеш и ще напишеш писмо на баща си* е приблизително равно на **Otur ve babana mektup yaz** *Седни и напиши писмо на баща си*.

В турския език простите по строеж и ориентация глаголни времена от групата на изявително наклонение посредством прибавяне към основата на всяко едно от тях на наставката за условно наклонение *-sa / -se* образуват сложни условни форми. С условна форма се изказват действия, чието изпълнение стои в зависимост от изпълнението на друго действие. В изречението **Okursan başarılı olacaksın** *Ако учиш ще бъдеш успешен* осъществяването на действието **başarılı olacaksın** *ще бъдеш успешен* стои в зависимост от друго действие изразено чрез друга глаголна форма – **okursan** *ако учиш*. Сложната глаголна форма **okursan** *ако учиш* е в условно наклонение (условно сегашно-бъдеще време).

Както беше изтъкнато вече, изявителното наклонение е основно наклонение в турския език. То е най-неутрално и затова има най-развито формообразуване и най-широка употреба. Би било полезно да подчертаем, че всички форми, съставляващи изявителното наклонение, представят съответните глаголни действия като реални и че говорещото лице изразява своето собствено отношение като свидетел на действието.

Всички споменати до тук наклонения притежават темпорални форми.

В заключение можем да обобщим, че предвид основните им значения, опозиции и образуване в турския език можем да

различим следните наклонения и времена обединени в групи и подгрупи:

I. Съобщителни наклонения

1. *Изявително наклонение* [с дванайсет времена: 1. Сегашно време (Şimdiki Zaman), 2. Продължително сегашно време (Sürekli Şimdiki Zaman), 3. Сегашно-бъдеще време (Geniş Zaman), 4. Минало свършено време (Görülen Geçmiş Zaman), 5. Несвидетелско минало време (Öğrenilen Geçmiş Zaman), 6. Бъдеще време (Gelecek Zaman), 7. Минало несвършено време (Şimdiki Zaman Hikâyesi), 8. Свидетелско продължително минало време (Sürekli Şimdiki Zaman Hikâyesi), 9. Постоянно минало несвършено време (Geniş Zaman Hikâyesi), 10. Свидетелско предварително минало време (Görülen Geçmiş Zaman Hikâyesi), 11. Несвидетелско предварително минало време (Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi), 12. Бъдеще време в миналото (Gelecek Zaman Hikâyesi)]

2. *Преизказно наклонение* [с пет времена: 1. Преизказно сегашно време (Rivayet Şimdiki Zamanı), 2. Преизказно продължително минало време (Rivayet Sürekli Şimdiki Zamanı), 3. Преизказно сегашно-бъдеще време (Rivayet Geniş Zamanı), 4. Преизказно несвидетелско минало време (Rivayet Öğrenilen Geçmiş Zamanı), 5. Преизказно бъдеще време (Rivayet Gelecek Zamanı)]

II. Подбудителни // прескриптивни наклонения

1. Подбудително-пожелателни наклонения

а) *Желателно-условно наклонение* [с три времена: 1. Желателно-Условно сегашно време (Dilek-Şart Şimdiki Zamanı), 2. Желателно-Условно свидетелско минало (Dilek-Şart Görülen Geçmiş Zamanı), 3. Желателно-Условно несвидетелско минало време (Dilek-Şart Öğrenilen Geçmiş Zamanı)]

б) *Желателно наклонение* [с три времена: 1. Желателно сегашно време (İstek Şimdiki Zamanı), 2. Желателно свидетелско минало време (İstek Görülen Geçmiş Zamanı), 3. Желателно несвидетелско минало време (İstek Öğrenilen Geçmiş Zamanı)]

2. Подбудително-наложителни (задължителни) наклонения

а) Наложително наклонение [с три времена: 1. Наложително сегашно време (Gereklilik Şimdiki Zamanı), 2. Наложително свидетелско минало време (Gereklilik Görülen Geçmiş Zamanı), 3. Наложително несвидетелско минало време (Gereklilik Öğrenilen Geçmiş Zamanı)]

б) Повелително наклонение [с едно време: 1. Повелително сегашно време (Emir Şimdiki Zamanı)]

III. Условно наклонение [с шест времена: 1. Условно сегашно време (Şart Şimdiki Zamanı), 2. Условно продължително сегашно време (Şart sürekli şimdiki zamanı), 3. Условно сегашно-бъдеще време (Şart Geniş Zamanı), 4. Условно свидетелско минало време (Şart Görülen Geçmiş Zamanı), 5. Условно несвидетелско минало време (Şart Öğrenilen Geçmiş Zamanı), 6. Условно бъдеще време (Şart Gelecek Zamanı)]

III. Времето като граматична категория на турския глагол

1. Същност

Времето, както и наклонението е морфологична категория, т.е. граматична категория, която има собствено-специфичен морфологичен израз.

Известно е, че турският език притежава богата система от глаголни времена. Многочленната темпорална система на турския език, сложните взаимоотношения между различните времена, както и многозначността на някои темпорални форми са причина въпросът за значенията на турските глаголни времена да стане един от най-актуалните в турската граматика.

Представената по-долу теория за определящите за темпоралността ориентационни моменти и типовете ориентация се отнася до голяма степен и за турския език, поради което ще се опитаме да я приложим и за турските глаголни времена. Смятаме, че подходът и методът е приложим и за темпоралната система на турския език, защото както в българския така и в турския език, системата на глаголните времена е много богата и освен *сегашен* момент, и в турския език могат да се различат и други

допълнителни ориентационни моменти, напр. *минал* момент [вж. Banguoğlu 2004: 443-444]. Дадено глаголно действие може да бъде ориентирано не спрямо сегашния момент, а по отношение на един от тези допълнителни моменти.

И така времето е граматична категория на глагола, която се свързва с протичането на действието, с неговото извършване, с представянето му като процес или резултат. Времето изразява отнесеност на протичането спрямо някакъв момент, означен от друго ориентирано действие или обстоятелство. Следователно времето е функция на протичането като цялостен процес на извършване на действието, на осъществяване в определени хронологични рамки и последователност. То се свежда до отношение на процеси, които заемат положение един спрямо друг на основна (ориентационна) и променлива (отнесена) величина. Семантични признаци на значението за време са предходност и следходност, успоредност и последователност, близост и отдалеченост, периодичност и моменталност [Георгиев 1999: 307].

Чрез времето като морфологична категория се определя положението на глаголното действие спрямо момента на говоренето или, с други думи, отношението на действието към момента на говоренето. Това отношение може да бъде три вида: действието е съвременно на момента на говоренето, действието е протекло преди момента на говоренето и действието ще настъпи след момента на говоренето. Времената, които изразяват действия, ориентирани направо към момента на говоренето, се наричат времена с проста ориентация (абсолютни времена). Съществуват обаче и времена, които изразяват действия, ориентирани не непосредствено към момента на говоренето, а към минал ориентационен момент. Това са така наречените времена със сложна (двойна) ориентация на действието (относителни времена) [Станков 1969: 4].

2. Ориентационни моменти и типове ориентация към тях

Определящи за темпоралността са ориентационните моменти и типовете ориентация към тях.

Моментът на говорене е този, в който се съобщава за действието, той съвпада със съобщението. Фиксира се с друг глагол, с обстоятелствено пояснение или произтича от цялостното положение на текста, но параметрите му се определят в крайна сметка от позицията на съобщението. Времената на ориентираните към него действия непосредствено, пряко са времена с проста ориентация, която е троична: на съвпадение с момента на говорене, на предходност и следходност. *Миналият момент*, за който се говори, е второстепенен и се осъзнава като минал спрямо момента на говорене. Чрез него действието се опосредява в изгледа на миналото спрямо настоящето. Повтаря се същата троична ориентация – на успоредност, предходност и следходност към миналия момент [Георгиев 1999: 307].

Във факта, че за основна темпорална база в езика служи един обществен акт – говоренето (съотв. писането или мисленето), няма нищо неестествено. Езикът е обществено явление и намира изява в процеса на общуването между хората, а когато човек говори, когато споделя свои мисли, той става център в общуването и отмерва хронологично всички свои или чужди действия, изразени чрез казуеми, именно спрямо момента, в който говори (съотв. пише, мисли) [Станков 1969: 4].

Времената, които изразяват действия, ориентирани направо към момента на говоренето, т.е. тези с проста ориентация за турски език са сегашно време, когато действието протича в момента на говорене: *okuyorum чета*; продължително сегашно време, когато действието протича в момента на говорене и е представено като продължителен процес в рамките на сегашно време: *okumaktayım чета* (като продължителен процес); минало свършено време: *okudum четох* и несвидетелско минало време: *okumuşum чел съм*, когато действието е извършено преди момента на говорене; бъдеще време, когато действието протича след момента на говорене, предстои да се извърши след този момент: *okuyacağım ще чета / прочета*; сегашно-бъдеще време, когато действието съвпада с момента на говорене: *okurum чета* или когато действието протича след момента на говорене: *okurum ще чета / прочета*.

В турския език обаче съществуват и времена, които изразяват действия, ориентирани не непосредствено към момента на говоренето, а към минал ориентационен момент. Времената, които изразяват действия, ориентирани не непосредствено към момента на говоренето, а към минал ориентационен момент, т. е. времената със сложна (двойна) ориентация на действието за турски език са минало несвършено с форми **okuyordum** четях, постоянно минало несвършено време с форми **okurdum** четях, свидетелско продължително минало време с форми **okumaktaydim** четях, когато действието протича в границите на миналия момент; свидетелско предварително минало време с форми **okuduydum** бях чел / прочел и несвидетелско предварително минало време с форми **okumuştum** бях чел / прочел, когато действието се извършва преди миналия момент; бъдеще в миналото, когато действието е предстоящо спрямо миналия момент: **okuyacaktım** щях да чета / прочета.

Времената с ориентация към миналия момент, който е второстепенен момент, са времена със *сложна ориентация* (двойна) поради непосредствена отнесеност към него и чрез него към момента на говорене. При относителните времена действията са поставени в положение на едновременност, предходност или съответно следходност спрямо допълнителния ориентационен момент, който от своя страна е минал по отношение на момента на говоренето.

Необходимо е да отбележим, че ориентационният момент при някои времена (напр. при минало несвършено време) по своята продължителност може да надхвърля един миг или момента от времето. В такъв смисъл названието *момент* в случая е до известна степен условно.

3. Темпорална система на СТЕз.

Известно е, че глаголните времена не съществуват изолирано едно от друго, а образуват система – темпоралната система на езика. Това налага при проучване на значението на дадено глаголно време да се държи сметка и за значенията на другите времена, т.е. ясно да се вижда мястото на глаголното време в темпоралната система на турския език. Ето защо, преди да се пристъпи към конкретното разглеждане на значенията и

употребата на различните глаголни времена, е необходимо да се хвърли един общ поглед върху техните основни значения и върху системата, която те образуват.

I. *Абсолютни времена (salt zamanlar)*. При тях действието е ориентирано непосредствено, пряко към момента на говоренето.

1. *Сегашно време (şimdiki zaman)* – действието е сегашно спрямо момента на говоренето (***Ben kitap okuyorum*** *Аз чета книга*).

Означава действие, което се върши в момента на говоренето.

2. *Продължително сегашно време (sürekli şimdiki zaman)* – действието е сегашно спрямо момента на говоренето, като това време предоставя действията като продължителен процес в рамките на сегашно време (***Ben kitap okumaktayım*** *Аз чета книга*).

3. *Минало свършено време (görülen geçmiş zaman)* – действието е минало спрямо момента на говоренето (***Ben kitap okudum*** *Аз четох книга*).

Означава действие, което е извършено преди момента на говоренето. Нарича се още *категорично*, защото говорещото лице е свидетел на действието. Съответства на минало свършено време в българския език.

4. *Несвидетелско минало време (öğrenilen geçmiş zaman)* – действието е минало спрямо момента на говоренето (***Ben kitap okumuşum*** *Аз съм чел книга*).

Използва се главно в следните случаи:

а) Когато говорещото лице не е наблюдавало или извършвало лично действието, а го предава по думите на друго лице.

Bugün Ankara'dan Moskova'ya uçakla bir Türk heyeti gelmiş. *Днес със самолет от Анкара в Москва дошла една турска делегация.*

В случая с това си значение свидетелско минало време съвпада със значението на преизказно наклонение в българския език.

б) Изразява действия, които са се извършили в миналото, но резултатът от извършването на действието е на лице в момента на говоренето, т.е. при него действието протича в миналото, но без фиксиране на момента на извършване, а се възприема като резултат в настоящето. Затова се нарича още и *неопределено*.

Sen çok uyumuşsun. *Ти си спал много.*

Küçük çocuğunuz çok büyümüş. *Малкото ви дете много порастнало.*

в) Самото говорещо лице може да използва това време, когато извършва действието несъзнателно.

Ben senin sigaralarını da almışım. *Аз съм взел и твоите цигари.*

г) Особено широко се използва това време в приказките.

Важното за нас в случая, е че несвидетелско минало време означава действие, което има място в миналото и логически погледнато действията изразени чрез него предхождат по своето протичане момента на говорене.

5. *Бъдеще време (gelecek zaman)* – действието е бъдещо спрямо момента на говоренето (***Ben kitap okuyacağım*** *Аз ще чета книга*).

Изразява:

а) Действие, което ще се извърши след момента на говорене.

б) Рязко изразено желание и в това си значение се приближава до повелително наклонение.

Buradan kimse çıkmayacak. *Никой няма да излиза от тук.*

6. *Сегашно-бъдеще време (geniş zaman)* – действието може да е или сегашно или бъдещо спрямо момента на говоренето (***Kitap okurum*** *Чета книга / Ще чета книга*)

Сегашно-бъдеще време, каквото в български език няма, означава, че действието се върши както в сегашно, така и в бъдеще време, тоест, че действието изобщо се върши във всяко време, като например: ***земята се върти dünya döner, рибите плуват balıklar yüzer*** и други подобни изрази, при които в турски език не може да се употреби обикновеното сегашно време:

Bu yol istanbul'a gider (a ne gidiyor). Tози път води към Истанбул.

Güneş bu taraftan doğar (a ne doğuyor). Слънцето от тази страна изгрява.

Накратко значенията на сегашно-бъдеще време могат да бъдат обобщени по следния начин, а именно това време изразява:

а) Постоянно извършващи се действия, т. е. такива действия, които не могат да се отнесат към строго определено време (момент). Тези постоянно извършващи се действия могат да бъдат предизвикани не само по силата на природни закономерности, но така също и такива, които са установени от определени порядки, правила, норми и традиции:

İkbaharda her şey yeşillenir. През пролетта всичко се раззеленява.

Çocuklar umumiyetle tatlıyı severler. Децата изобщо обичат сладкишите.

Kurtlar sisli havayı severler. Вълците обичат мъгливо време.

б) Бъдещи, постоянни действия, с тази разлика от бъдеще-категорично време, че се употребява в случай, когато става въпрос за желания, обещания или намерение за извършването на дадени действия:

Öğleden sonra sinemaya gideriz. След обед ще отидем (имаме намерение да отидем) на кино.

Kitabı getir, ben onu iki günde okurum. Донеси книгата, аз ще я (имам намерение да я) прочета за два дни.

Тука е налице една от опозициите характерни за темпоралната система, а именно тази по линията категоричност - некатегоричност съответно между бъдеще време и сегашно бъдеще време.

в) Сегашно-бъдеще време се използва широко в поговорки и пословици:

Ağaçtan maşa, abdaldan paşa olmaz. От дърво маша и от глупавия паша не става.

Kötü demirden kılıç olmaz. От лошо желязо не става меч.

Davul tozu ilaç olur. Прахът от тъпан става лекарство.

Allah kardeşi kardeş yaratır, ama kesesini ayrı yaratır.
Господ създава братята, но им създава отделни кесии.

г) Особено често се употребява това време с думите *daima* – винаги, *sık sık* – често, *umumiyetle* – общо взето, *ekseriya* – в повечето случаи или с думи изразяващи понятия за време, предшествани от *her* – всеки: *her gün* всеки ден, *her sabah* всяка сутрин, *her hafta* всяка седмица, *her yaz* всяко лято, *her zaman* винаги, *her yıl* всяка година.

Тези думи предават обичайност и повторение на действието:

Her akşam saat 21'de yatarım. Всяка вечер лягам в 21 часа.

Her zaman böyle konuşur. Винаги говори така.

Her yaz denize gideriz. Всяко лято отиваме на море.

II. *Относителни времена (görelî zamanlar).* При тях действието е ориентирано към момент, предхождащ момента на говоренето.

1. *Минало несвършено време (şimdiki zamanın hikâyesi)* – действието е сегашно (съвременно) спрямо минал ориентационен момент (*O girdiğinde ben mektup yazıyordum* Когато той влезе, аз пишех писмо).

Означава минало действие, което не е било завършено до момента, в който се говори за него.

Минало свършено вр. и минало несв. вр. се противопоставят, са в опозиция по линията еднократност-многократност на действието.

2. *Постоянно минало несвършено време (geniş zamanın hikâyesi)* – действието е сегашно (съвременно) спрямо минал ориентационен момент (*O girdiğinde ben ayağa kalkardım* Когато той влезеше, аз ставах на крака).

Означава незавършени обикновено повтарящи се действия в миналото.

Annem sık sık hasta olurdu. Майка ми често се разболяваше.

Това време се използва още за изразяване на предполагаеми или възможни действия, действия, за които е съществувала вероятност да се извършат в миналото.

O da bizimle gelirdi. И той би дошъл с нас.

Ben böyle yapmazdım. Аз не бих направил така.

Разликата между минало несвършено и постоянно минало несвършено време се състои в това: второто време има отсянка на повторемост, продължителност.

3. ***Свидетелско продължително минало време (sürekli şimdiki zamanın hikâyesi)*** действието е сегашно (съвременно) спрямо минал ориентационен момент (***O girdiğinde ben ayağa kalkmaktaydım*** *Когато той влезе, аз се изправях*).

Означава продължително действие, извършено в миналото, представено от очевидец, от запознато с него лице.

4. ***Свидетелско предварително минало време (görülen geçmiş zamanın hikâyesi)*** – действието е минало спрямо минал ориентационен момент (***O girdiğinde ben mektubu yazdım*** *Когато той влезе аз бях написал писмото*).

В сравнение с несвидетелско предварително минало време това време се употребява много по-рядко. Разлика в значението почти не се чувства.

5. ***Несвидетелско предварително минало време (öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi)*** – действието е минало спрямо минал ориентационен момент (***O girdiğinde ben mektubu yazmışım*** *Когато той влезе аз бях написал писмото*).

6. ***Бъдеще време в миналото (gelecek zamanın hikâyesi)*** – действието е бъдещо спрямо минал ориентационен момент (***Dün mektup yazacaktım*** *Вчера щях да пиша писмо*).

Бъдеще в миналото означава действие, което е било предстоящо спрямо минал момент, за който се говори. То изразява:

а) Действие, което щяло да се извърши, но не се е извършило. То е останало неосъществено намерение в миналото.

Onu açtım ve sevinçten haykıracaktım. *Отворих го и от радост щях да извикам.*

б) Действие, което се е извършило по-рано или по-късно от очаквания момент на извършване.

Beşte gelecekti, ikide geldi. *Щеше да дойде в 5 часа, но дойде в два.*

в) Глаголът olmak в съчетание на минало причастие на -miş изразява предположение.

Artık üniversiteyi bitirmiş olacaktım. Вече щях да съм завършил университета.

г) Глаголи в това време, в съчетание с az kaldı, az daha означават действия, които без малко са щели да се извършат. Превеждат се с едва ли не, без малко, за малко.

Beni görünce az kaldı ağlayacaktı. Като ме видя, без малко щеше да се разплаче.

Treni az daha kaçıracaktım. За малко щях да изтърва влака.

Bu kalabalıkta az kaldı kaybolacaktım. Без малко щях да се загубя в тази навалища.

Споделяме мнението на В. Станков [1969], че при всички относителни времена е налице темпорално свързване на действието само с един ориентационен момент, а вече чрез него – и с момента на говоренето. Действието напр. в минало несвършено време е ориентирано непосредствено само към миналия момент. С момента на говоренето то е свързано косвено – посредством отношението на миналия ориентационен момент към момента на говоренето. Това се потвърждава от факта, че глаголната форма за минало несвършено време не съобщава дали действието, което се е вършило в миналия момент, е престанало да се извършва преди момента на говоренето. Напр. *Sinemanın önünde işçiler çalışıyorlar mı? Biraz önce, ben oradan geçerken çalışıyorlardı. Şu anda çalışıp çalışmadıklarını bilmiyorum. Работят ли работниците пред киното? Преди малко като минавах от там работеха. Дали сега работят още, не зная* (пример мой – б. а.).

Важна особеност на значенията на времената е изразената от глаголните форми прекратеност, непрекратеност или неуказване на такава прекратеност – непрекратеност на действието. Времената, при които действието е съвременно спрямо ориентационния момент, винаги изразяват действието като непрекратено в този момент, времената, предаващи действия, които предхождат ориентационния момент, винаги изразяват и прекратеност на действието спрямо съответния ориентационен момент, а времената, при които действието следва след ориентационния момент, не посочват дали то е прекратено или не след него. Напр. минало несвършено време винаги

предава действието като непрекратено в ориентационния момент, срв.: *Когато той влезе, аз пишех писмо* *O girdiğinde ben mektup yazıyordum* (прев. мой – б. а.) – действието не е завършило в миналия ориентационен момент. Минало свършено време представя действието като прекратено преди съответния ориентационен момент (момента на говоренето), срв.: *Аз писах писмо* *Ben mektup yazdım* (прев. мой – б. а.). А бъдеще време не дава сведения за прекратеност или непрекратеност на действието след ориентационния момент, срв.: *Утре ще пиша писмо* *Yarın mektup yazacağıım* (прев. мой – б. а.) [6-7].

Системата на турските глаголни времена, която беше очертана по-горе, е изградена върху техните *общи значения*, които може да наричаме и *основни*.

Според В. Станков [1969] общо (основно) е значението, което е налице във всички употреби на темпоралната форма, т.е. при всякакъв контекст. Общото (основното) значение на всяко време може да се проявява в няколко разновидности, които се наричат *частни значения*. Едно от тези частни значения, което обикновено минимално зависи от контекста, е *главно значение* на формата. Напр. общо (основно) значение на формата за сегашно време е изразяване на действия съвременни (в най-общ смисъл) по отношение на момента на говоренето. Частни значения на сегашната форма са напр. значението на конкретно (актуално) сегашно време, при което действието се извършва в момента на говоренето (напр. *В момента пиша писмо*. *Şu anda mektup yazıyorum*), значението на обобщено (неактуално) сегашно време, при което действието се извършва не конкретно в момента на говоренето, а в по-голям период от време, включващ момента на говоренето в рамките си (*Писателят Х пише нов роман*. *Yazar X henı roman yazıyor*), и др. *Главно* от тези *частни значения* е значението на конкретното сегашно време, което се среща най-често и е най-специфично за дадената форма.

Обикновено значенията на темпоралните форми се съгласуват с контекста, който само ги конкретизира и доуточнява. В такива случаи те са *преки, непреносни значения*. Всяка темпорална форма в турския език обаче може да има *преносна употреба*, при която се наблюдава логическо противоречие между основното темпорално значение на

глаголната форма и контекста. В резултат на това противоречие към значението на темпоралната форма се прибавят елементи от контекста, вследствие на което то се оцветява стилистично и фактически се изравнява с прякото значение на друга темпорална форма.

Много често при своята преносна употреба времената изразяват и различни модални отсенки, напр. на скромност, желание, предположение и др., които излизат извън рамките на нормалната изявителна модалност на времената. Преносните значения не противоречат на основните значения на темпоралните форми, тъй като се обясняват именно на базата на основните значения [7-8].

Заклучение

От гореизложеното проличава, че съвременният турски език притежава специфично-характерна синтетична и изгласноаглутинативна типологична структура. В тази връзка по-горе направихме опит да разкрием основните структурнотипологически черти и особености на турския език на морфологично равнище като изгласноаглутинативен език с неговата изключително богата и разнообразна словообразователна и словоизменителна структура.

Отделихме внимание на същността и най-общата структура на наклонението като граматична категория на турския глагол. Обърнахме внимание на модалността като отношение на говорещия към действието, на разновидностите на модалността и на основните опозиции в рамките на наклонението като система. На базата на всичко това направихме опит за класификация на наклоненията на турския глагол

Накрая разгледахме същността и най-общата структура на времето като граматична категория на турския глагол. Обърнахме внимание на определящите за темпоралността ориентационните моменти и типовете ориентация към тях. Хвърлихме един общ поглед върху основните значения на глаголните времена от групата на изявителното наклонение и върху темпоралната системата, която те образуват. Ограничихме се със значенията само на времената от групата на изявителното наклонение, които

подредихме в система предвид ориентационните моменти и типовете ориентация към тях.

Безспорно турският език притежава изключително богата система от наклонения и времена. Съществуват обаче противоречия и непълноти в наличните граматични описания. Липсва последователна и цялостна класификация на тези две категории на турския глагол. За съжаление и самият проблем за тяхната класификация в съвременния турски език не е достатъчно изследван в българската и чуждестранна граматична наука и поради това продължава да бъде все така актуален.

Библиография

Георгиев, Дуриданов 1978: Георгиев, Вл., Ив. Дуриданов. Езикознание. София: Наука и изкуство.

Георгиев 1999: Георгиев, Ст. Морфология на българския език. Велико Търново: Абагар.

Гълъбов 1949: Гълъбов, Г. Турска граматика. София: Наука и изкуство.

Добрев 1981: Добрев, Ив. Морфологията на съвременния турски език в някои турски граматика. – Съпоставително езикознание, 1, 110-115.

Кърджалъ 2010: Кърджалъ, Б. Граматичната категория наклонение в някои турски граматика. – В: Сборник с доклади от научната конференция на докторантите от Шуменския университет 30 октомври 2009 г. Шумен: Епископ Константин Преславски.

Станков 1969: Станков, В. Българските глаголни времена. София: Наука и изкуство.

Banguoğlu 2004: Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Deny 1995: Deny, J. Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ediskun 2003: Ediskun, H. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Korkmaz 2003: Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu.

BAZI BULGARCA VE RUŞÇA YAYINLARDA TÜRKÇE DİLBİLGİSİNDE EYLEMLERİN KİP VE ZAMAN ULAMLARI ÜZERİNE GÖRÜŞ VE SINIFLANDIRMALAR

Öğr. Gör. Bülent Kırçalı

Şumen Episkop Konstantin Preslavski Üniversitesi
byulentt@abv.bg

VIEWS AND CLASSIFICATIONS REGARDING THE GRAMMATICAL CATEGORIES MOOD AND TIME OF THE VERB IN MODERN TURKISH LANGUAGE REPRESENTED IN SOME BULGARIAN AND RUSSIAN PUBLICATIONS

Head assist. Byulent Kardzhala

Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”
Department of Turkish Language and Literature
byulentt@abv.bg

Abstract. *The present article makes a short review of the directions and results of the former descriptions of the grammatical categories mood and tense of the modern Turkish verb in some Bulgarian and Russian publications.*

As a result of this is gives an idea of the views of some Bulgarian and Russian authors for these two граматични categories of Turkish verb and submit their classifications relating to them. At the same time some findings and conclusions about the unresolved issues, prior outline of which undoubtedly is necessary a step toward their further adequate placing and resolve.

Key words: *mood, tense, indicative mood, desirable moods, Present Progressive tense*

I. Giriş

Bütün söz bölükleri arasında eylem denilen sözcükler özel yer alır. Sözcüklerin ve söz bölüklerinin çoğu ad ya da ad soylu sözcüklerdir. Varlıklarla ilgili söz bölükleri dört tanedir – *ad, sıfat, sayı* ve onların yerini alabilen *adıl*. Filolojide onlara *adlıklar*

(nomina), Bulgarcada ise *imena* adı verilir. Söz bÖlÖklerinin üçü ise yardımcı sözcüklerden oluşur. Biçimbilgisinde *ilgeç*, *bağlaç* ve *koşak* adları altında okutulur. Bir başkası da senkretik (biçimce ve anlamca ayrılmaz) anlamlı olup çekimlenmez, türetilmez ve konkre varlık, iş – oluş, kılış bildirmez. Bu başka tipten olan söz bölüğünün adı *ünlem*dir. Eylem her üçüne de benzemez, çünkü var olan ya da var olduğu sayılan varlıkların durumunu, hareketlerini, gelişmelerini gösterir. Eylemlerin bu özelliklerine dilbilgisinde *iş* denir. Bu türden sözcüklerin temel anlamını açıklarken, iş bildirdiklerini belirtiriz. Fakat işlerin, hareketlerin ve gelişmelerin bazıları uzun süre içinde olur, gözle görülmez, farkına zor varılır veya hiç varılmaz. Bu yüzden de eylemlerin gösterdikleri bazı işlere oluş deriz. Bu açıklamalardan sonra eylem kısaca şu şekilde tanımlanabilir: İş – oluş, kılış bildiren sözcüklere *eylem* denir.

Eylem, yargının, hükmün, dolayısıyla tümcenin temelidir. Bundan dolayı eylemler olmazsa, insanlar konuşamaz, meramlarını, düşüncelerini anlatamaz. Dillerdeki eylemler daha az, fakat biçim ve çekimleri bakımından onlar bütün söz bÖlÖklerinden üstündür. Özellikle Türkçede eylem, çatıları, kipleri, zamanları ve görünüşleri yönünden son derece gelişmiştir. Ayrıca çekimlenmeyen eylem çeşitlerinden eylemsiler – eylemlik, ortaç ve ulaçlar, sayılarıyla, çeşitlerinin anlam nüanslarıyla ifade imkânlarını kat kat artırırılar.

Sözcük olarak eylemin yalın, türemiş ve bileşik biçimleri olabilir. Dilbilgisel anlamları açısından Türkçe eylemin çekimlenmeyen ve çekimlenen ya da çekimli biçimleri vardır. Bu açıdan Türkçe eylemin iki büyük grubu var. Birincisi çekimlenmeyen eylem biçimleri ki, bunlara daha eylemsi denir. İkincisi ise çekimli eylem biçimleri ki, onlar belli kurallara göre çekimlenir: kipler, zamanlar vb.

Özgüllükleri ve söz bölüğü olarak özgünlükleri bakımından eylemin kavram ve dilbilgisel ulamları *birinci derecede nitelik* (anlam), *ikinci derecede nitelik* (çatı, kip, zaman, görünüş) ve *üçüncü derecede nitelik* (oluş, kişi, sayı) diye üçe ayrılabilir.

Türkçe eylem, şüphesiz ki, zengin kip ve zaman dizgesine sahiptir. Türkiye Türkçesinde ve genel olarak Türk lehçelerinde kip ve zaman dilbilgisi ulamları, gramerin en mühim bahislerinden birini teşkil etmektedirler. Fakat araştırmalarında bu konuya değinmiş çok

sayıda dil uzmanına rağmen yine de Çağdaş Türkçede eylem kip ve zaman dilbilgisi kategorilerinin araştırılması ve tasviri sorunu, Bulgar ve yabancı gramer biliminde yeterince araştırılmış bir konu olduğu söylenemez. Dolayısıyla eylemin *kip* ve *zaman* kavramları, Türkçe dilbilgisi üzerinde araştırma yapan dil uzmanlarınca tartışılan bir konu olmaya devam etmekte ve güncelliğini korumaktadır. Bu durum yıllardır yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çekmekte ve eylemin bu iki önemli dilbilgisi ulamı üzerinde daha fazla odaklanmalarına yol açmakta, ayrıntılı araştırma, tasvir ve inceleme yapma konusunda kendilerini teşvik etmektedir.

Herkesçe bilinen bir gerçek vardır ki, dilciler arasında kip ve zaman sayısının tespit edilmesi, bu iki dilbilgisi ulamının tanımlanması gibi, önemli konularda görüş birliği sağlanamamıştır. Gerçekten de gramer terminolojisinde kip ve zaman terimlerinin birbirine karıştırıldığı, çok defa da birlikte kullanıldığı görülmektedir [Yaman 1999: 8]. Bu ve buna benzer sonuçlandırmalar, dil uzmanları tarafından sık sık dile getirilip vurgulanmaktadır.

Örneğin, Türkçenin gramer kitaplarında, çeşitli araştırmalarda *kip* için verilen tanımların, yapılan açıklamaların oldukça bulanık ve karışık olduğunun [Korkmaz 2003: 567], eylemlerde zaman ve kip terimlerinin birbirinden anlaşılır bir şekilde ayırt edilmediğinin [Добрев 1981: 115], Türkçeye ilişkin betimlemelerde kip kavramının zaman kavramıyla çoğu kez karışığının, kip terimi yerine tarz terimini kullanıp zaman yerine kipi kullananlara bile rastlandığının, kiplerle ilgili pek çok sınıflandırmanın olduğunun [Vardar, Güz, Huber, Senemoğlu, Öztokat 2007: 135], *zamanla*, hatta *kıınışla* karıştırılmış kip terimlerine de rastlandığının [Dilâçar 1989: 107], Türkiye Türkçesiyle ilgili dilbilgisi kitaplarında kip konusu ve kavramının, genel olarak *zamandan* pek ayrılmış olmadığının [Aksan, Atabay, Özel, Kutluk 2003: 207] altı çizilmektedir.

Bildirimizin asıl amacı, Bulgar ve Rus araştırmacıardan bazılarının, Türkçe dilbilgisinde eylemin kip ve zaman ulamları ile ilgili görüş ve sınıflandırmalarını ele alıp genel bir bakışla gözden geçirmek, kısaca tanıtmak ve karşılaştırarak incelemektir. Ayrıca bu anlayış ve sınıflandırmaların, bir de Türkiyeli Türkologların görüş ve tasnifleri arasındaki yerini belirtmektir.

Ele alıp incelemeye tabi tuttuğumuz başlıca yazar ve eserleri şunlardır: **Беров, Боев 1971:** Беров, Руси, Емил Боев. Учебник по турски език. София: (?). – 607 с. [**Berov, Boyev 1971:** Berov, Rusi, Emil Boyev. Uçebnik po turski ezik (Türk Dili Kitabı). Sofya: (?). – 607 s.]; **Гьльбов 1949:** Гьльбов, Г. Д. Турска граматика. София: Наука и изкуство. – 399 с. [**Gilibov 1949:** Gilibov, Gılib D. Turska gramatika (Türk Grameri). Sofya: Dırjavno izdatelstvo “Nauka i izkustvo”. – 399 s.]; **Дмитриев 1960:** Дмитриев, Н. К. Турецкий язык. Москва: Издательство восточной литературы. – 95 с. [**Dmitriev 1960:** Dmitriev, N. K. Turetskiy yazuk (Türk Dili). Moskva: İzdatelstvo vostoçnoy literatury. – 95 s.]; **Кононов 1956:** Кононов, Андрей Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва – Ленинград: Издательство академии наук СССР. – 569 с. [**Kononov 1956:** Kononov, Andrey N. Grammatika sovremennogo turtskogo literaturnogo yazuka (Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri). Moskva-Leningrad: İzdatelstvo akademii nauk SSSR. – 569 s.]; **Мавров 1954:** Мавров, Благой. Учебник по турски език. София: Държавно военно издателство. – 467 с. [**Mavrov 1954:** Mavrov, Blagoy. Uçebnik po turski ezik (Türk Dili Kitabı). Sofya: Dırjavno voenno izdatelstvo. – 467 s.]; **Стършенов 1933:** Стършенов, С. Ръководство за изучаване турски езикъ с новата турска азбука: Пълна граматика съ турско-български речникъ. София: (?). – 239 с. [**Stırşenov 1933:** Stırşenov, S. Rıkovodstvo za izuçavane turski ezik s novata turska azbuka: Pılna gramatika s tursko-bılğarski reçnik (Yeni Türk Harfleriyle Türk Dilini Öğrenmeye Mahsus Rehber Kitabı: Türkçe-Bulgarca Sözlüklü Tamamlanmış Gramer). Sofya: (?). – 239 s.]; **Boyev 1996:** Boyev, Emil. Modern Türk Dili Ders Notları. Şumen: (basılmamış notlar) – 14 с.; **Kirilova, Dimitrova 2005:** Kirilova, Y., M. Dimitrova. Türk Dilinin Uygulamalı Dilbilgisi. Sofya: Avangard Prima. – 199 s.; **Kononov 2006:** Kononov, Andrey N. Türk Dili Grameri: Ruslar İçin Türkçe. İstanbul: Milenyum Yayınları. – 312 s.; **Şişmanov, Demirov, Ceraev 1963:** Şişmanof, Beytullah A., Sabri Demirof, M. Ceraef. Türk dili Grameri: I. Kısım: Fonetika, Leksika ve Morfoloji: V. – VI. Sınıf. Sofya: Narodna Prosveta. – 167 s.

II. İnceleme

1. Kip ve zaman dilbilgisi ulamlarına dair görüşler

İnceleme konusu yaptığımız kaynakların çoğu uygulama ağırlıklı ve Türkiye Türkçesini genellikle ana dilleri Türkçe olmayan üniversite öğrencilerine öğretmeyi hedeflemiş kitaplardır. Elbette, bunlar bilim adamları için de değeri yüksek olan birer kılavuz niteliğindedir.

Burada, araştırmacıların kip ve zaman kavramlarıyla ilgili görüşlerini sunmaya çalışacağız. Yapılan tanım sayısının az olması, araştırmacıların bu iki kavram ile ilgili görüşlerinin yansıtılmasına da engel olmayacağına inanıyoruz. Devamında, dil uzmanlarının yapmış oldukları sınıflandırmalara da değineceğiz.

A. N. Kononov'a göre kip, hareketin konuşan tarafından gösterilen gerçekle münasebetini gösterir [КОНОНОВ 1956: 218].

Başka bir dil uzmanına göre her eylemin değişmeyen, esas olan kök ve bir de kişi, sayı, zaman ve kip bakımından değişen ek olmak üzere iki kısmı vardır. Demek ki eylem, kişi, sayı, kip, zaman ve çatı bakımından değişikliğe uğruyor.

Bu yazara göre kip, eylemin bildirdiği oluş veya kılışın ne şekilde gösterildiğini bildirmek amacıyla ek alan özel biçimdir [СТЪРШЕНОВ 1933: 80-81].

Bulgar Türkologlardan R. Berov ve E. Boyev, kipleri konuşucunun kılışa karşı münasebetini gösteren eylem şekilleri olarak tanımlamaktadırlar.

Konuşucu, kılışı bir haber, buyruk, istek, gereklilik olarak mı bildiriyor ya da kılışın gerçekleşmesi bazı koşulların yerine getirilmesine mi bağlıdır, buna göre bildirme (izyavitelno), buyruk [zapovedno (povelitelno)], istek (jelatelno), dilek-şart (jelatelno-uslovno), ve şart (uslovno) olmak üzere Türkçede altı kip vardır. [Беров, Боев 1971: 104].

Üniversite öğrenciliği yıllarımızda, Çağdaş Türkçe kuramsal çalışmalarımızda elde ettiğimiz notlardan yararlanarak hocalarımızdan E. Boyev'in bu iki dilbilgisi ulamı ile ilgili görüşünü daha ayrıntılı olarak sunmaya çalışacağız.

Öteki söz bölüklerinden çekimiyle de ayrılan eylemler, kip ve zaman dilbilgisel anlamlarını anlatmak için morfolojik değişikliklere

uğrarak çekimlerinin biçimlerini oluştururlar. Kipler, ayrı ayrı zamanlarla ifade edilir. Ayrı ayrı zamanlar, anlamı tamamen başka olan kiplerin gerçekleşmesidir.

Örneğin, bildirme kipinin şimdiki zaman, geniş zaman, belirli ve belirsiz geçmiş zaman gibi çekimleri vardır. Bu iki kavramdan biri daha geniş, diğeri de daha dar anlamlarıyla ortaya çıkar. Dilbilgisel açıdan daha geniş anlamlısı kiptir, daha konkre anlamlısı ise zamandır. İçlerinden biri çekimli, diğeri de o çekimli zaman biçimlerinin genel adı durumundadır.

Eylemin çekiminden söz ederken akla zamanlar ve onların genelleşmiş grupları olan kipler gelir. Kipin tanımı dile göre değişebilir.

Adı geçen dilciye göre kip, özel biçimlere bürünmesiyle konuşucunun iş – oluş, kılışa karşı tutumunu, onunla ilişkisini yani konuşucunun işin olmasını tarafsızca anlatması, işin olmasını istemesi, olmasını bir koşula bağlaması ya da tanığı olmuş ya da olmamış gibi anlatmasıdır.

Gramerci, Türkçede eylem kipinin anlam ayırtılarının şu üç noktada toplanabileceğini ifade eder: Eylemin gösterdiği iş – oluş, kılışın, konuşucunun tutum, ilgi ve yaklaşımını içeren anlatılışına kip denir.

Konuşucunun tutumu, iş – oluş, kılışı koşula bağlaması, olması için şart koşması: *gelirse, getirirseniz, bulduysa* vb.

Konuşucunun ilgisi, iş – oluş, kılışı dolaysız veya dolaylı bildirmesi, başka bir deyimle – bildiklerini doğrudan doğruya anlatması ya da bir başkasından öğrenilmiş bilgi şeklinde aktarması: *geliyordu, yaşıyorduk, kalmalıydı, söyleseydi* vb.; *geliyormuş, yaşıyormuşuz, kalmalymış, söyleseymiş* vb.

Konuşucunun yaklaşımı, konuşucunun iş – oluş, kılışı tarafsızca anlatması ya da olmasını istemesi: *yazıyor, yazacak, yazdı; yaz, yazmalıyım, yazayım, yazsam* vb.

Bu bakımdan Türkçedeki kipler bildirme kipi, isteme kipleri, aktarma kipleri ve koşul kipi olmak üzere dörde ayrılır [Boyev 1996: 1].

R. Berov ve E. Boyev, yetmişli yıllarda yazmış oldukları ders kitabında kiplerin sayısını altı olarak gösterirken daha sonraları E.

Boyev, yeniden gruplandırmaya giderek bu sayıyı dörde indirmiş, aktarma kiplerini de dahil etmiştir.

Zaman dilbilgisi ulamına gelince adı geçen dilci bu kavramı, “Özel biçimlere bürünmesiyle konuşucunun, doğal süreyi (zaman akışını) duraklamalara ayırıp, kendisinin içinde bulunduğu süre bakımından iş – oluş, kılışı o zaman kesitlerine bağlamasıdır.” [Boyev 1996: 4] şeklinde tanımlamıştır.

Y. Kirilova ve M. Dimitrova'ya göre eylemin zamanı, işlevin gerçekleştirildiği zamana göre belirlenir. Kip ise eylem ulamlarından biridir. Kip ulamı, konuşan kişinin işleve karşı ilgisini gösterir [Kirilova, Dimitrova 2005: 44].

Sıradaki yazarlar kipi adlandırmada *fiilin şekilleri* terimini kullanmıştır. Onlara göre, “Fiilin muhtelif şekilde zamanlara göre değişmesine fiilin şekilleri denir.” [Şişmanof, Demirof, Ceraef 1963: 113].

Zaman konusuna gelince fiilin, varlıkların hal ve hareketini bildirdiği gibi, bu hal ve hareketin hangi zamanda olduğunu ve hangi şahıs tarafından yapıldığını da gösterdiği belirtilmiştir. Ayrıca fiilin zaman, şahıs ve kemiyete göre değişmesine çekim denildiği, fiilin muhtelif zamanlara ve şahıslara ait ayrı ayrı şekillerinin olduğu, fiillerin zaman ve şahıs anlamını hususi takılar yardımıyla verdiği ifade edilmiştir [Şişmanof, Demirof, Ceraef 1963: 107-108].

2. Kip ve zamanların sınıflandırılması

Ele alıp genel bir bakışla gözden geçirdiğimiz kaynak kitaplarda kip ve zamanların tasnifine fazlaca yer ayrılmış, sınıflandırmalarla birlikte araştırmaların birçoğunda kip ve zamanların çeşitli biçimleri, anlam ile işlevleri hakkında bir de örnek destekli bilgiler verilmiştir. Bildirimizin bu kısmında, Bulgar ve Rus araştırmacıların, Türkçe dilbilgisinde eylemin kip ve zaman ulamları ile ilgili sınıflandırmaları ele alınacak ve kısaca tanıtılacaktır.

Farklı sınıflandırmalarla birlikte, kip ve zamanları adlandırmada kullanılan terimler konusunda da yazarlar arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Bulgar Türkologlarından S. Stırşenov, Türkçede sigalar (nakloneniya) adı altında ve *mastar* (neopredelitno), *sigai şartıye* (izyavitelno), *fiili iltizami* [jelatelno (podçinitelno)], *sigai ihbarıye*

(uslovno), *emr sigası* (povelitelno), *fer'i fiil* (priçastie) olmak üzere altı kip ayırt etmiş, bir kısmı hakkında bilgi vermiştir [Стършенов 1933: 81]. Kipleri adlandırırken bildirme kipinin Bulgarcadaki karşılığı olan *izyavitelno naklonenie* terimini *sigai şartiye* ile karşılmasını, şart kipi anlamına gelen *uslovno naklonenie* için ise *sigai ihbariye*yi kullanmasını gayriihtiyari olarak yapılan bir hata olarak kabul edebiliriz.

Eylemin temel zamanlarını *hal* (segaşno), *mazi* [geçmiş zaman (minalo)] ve *istikbal* [gelecek zaman (bideşte)] olmak üzere üç olarak açıklamış olan S. Stırşenov, bunları tanımlayıp incelemeye tabi tutmuş, kendi içlerinde biçimlere sahip olduklarını belirtmiştir.

Örneğin, şimdiki zamanın iki biçiminin olduğunu söyleyen dilci, bunları *hal* (segaşno) ve *muzari* (segaşno-bideşte) olarak açıklar. Geçmiş zamana gelince biçimlerinin sayısı *şuhudî mazi* (minalo svırşeno), *naklî mazi* (minalo neopredeleno) ve *hikâyeyi hal* (minalo nesvırşeno) olmak üzere üçe yükselir. Gelecek zamanın biçimleri yine ikiye iner. Bunlar, *gelecek* (bideşte) ve *fiili vücutbi* [blizko bideşte (nadlejno)] olarak gösterilir [Стършенов 1933: 83-85]. Anlaşılan, Türkçede temel zamanlar ile çeşitlerinin toplam sayısı yedidir.

Gramerci, *İmek veya Olmak Fiilinin Tasrifî, "Var" Eylemi ve Bildirme Kipi* (izyavitelno naklonenie) başlıkları altında, sırasıyla *imekin* ve *olmak* eyleminin, *var* eyleminin ve *malik olmak* eyleminin çekimlerini göstermiştir [Стършенов 1933: 85-101].

Dil uzmanı, *imekin yim* (sım) şimdiki zamanında çekimlenen eylemlere *besita* [pırvonaçalni (prosti)], *idim* (byah) görülen geçmiş zamanında çekimlenenlere *hikâye* (minali), *imişim* (bil sim) duyulan geçmiş zamanında çekimlenenlere *rivayet* (povestvovatelni), *isem* (ako sim) koşul kipinde çekimlenen eylemlere ise *şartiye* (uslovni) dendiğini bildirir [Стършенов 1933: 101-102].

Yazar, eylem çekimini *Tasrif* (Sprejenie) adı altında vermiş, sırayla zaman ve kip biçimlerini gösterip açıklamış. Yukarıda, eylemin temel zamanları bahsinde vermiş olduğumuz zaman biçimlerinin sayısını, başka hikâye ve rivayet, bir de bileşik şart biçimleri ilâve ederek daha da çoğaltmış, bazı kiplerin zaman şekillerini de göstermiştir.

Örneğin, geçmiş zamana yukarıda açıklananlardan başka *rivayeti hal* (segaşno povestvovatelni) ve *hikâyeyi mazi nakli*

(otdavna minalo) ilâve edilmiş, *hikâyeyi hal* (minalo nesvirşeno) ise *yordi* ve *hikâyeyi muzari* biçimleri olmak üzere belirtilen çeşitlere ayrılmıştır. Gelecek zamana eklenen zaman biçimleri ise *hikâyeyi müstakbel* (bideşte minalo), *rivayeti müstakbel* (bideşte povestvuvatelno), *müstakbel şarti* (bideşte uslovno) ve *hikâyeyi fiili vüubi* (bideşte nadlejno minalo)dir. Ayrıca istek kipi *hali iltizami* [jelatelno (podçinitelno)], *hal* (segaşno), *hikâyeyi hali iltizami* (minalo nesvirşeno) ve *hikâyeyi mazi nakli* zaman biçimleriyle tanımlanıp açıklanmıştır. Son olarak da *emir kipi* (povelitelno naklonenie) çekim biçimleri gösterilmiştir. Dilci, bu kipin *emri hazır* (2.k.t. ve 2.k.ç.) ve *emri gaip* [povelitelno III litse (3.k.t. ve 3.k.ç.)] çekimlerini vermiş, biçimlerinin oluşmaları konusuna açıklık getirmiş, ancak 1.k.t. ve 1.k.ç. şekillerinin var olup olmadığı konusunda bir şey söylememiştir [Стършенов 1933: 102-133]. Fikrimizce, bu şekillerin var olmadığını düşündüğünden olacaktır.

Sıradaki dil uzmanı Bulgar Türkolog G. Gılıbov, Türkçede eylemlerin basit ve bileşik zaman şekillerinden söz eder. Fiil çekimine ait basit zaman şekillerinin sayısını dokuz olarak belirtir ve bunların şu kip ve zamanlara ait olduklarını ifade eder: I) *Haber kipi* (izyavitelno naklonenie, indicatif), 1) *Şimdiki zaman* (segaşno vreme, présent duratif), 2) *Geniş zaman* (segaşno-bideşte vreme, présent aoristé), 3) *-Di'li geçmiş zaman* (minalo svirşeno vreme, passé déterminé), 4) *-Miş'li geçmiş zaman* (minalo neopredeleno vreme, passé indéterminé), 5) *Gelecek zaman* (bideşte vreme, futur intentionnel); II) *Emir kipi* (povelitelno naklonenie, impératif), 6) *Şimdiki zaman ve geniş zaman* (segaşno vreme i seg.-bideşte); III) *İstek kipi* (podçinitelno naklonenie, optatif-subjonctif présent), 7) *Şimdiki zaman ve geniş zaman* (segaşno vreme i seg.-bideşte); IV) *Gereklik kipi* (nalojitelno naklonenie, nécessitatif), 8) *Şimdiki zaman ve geniş zaman* (segaşno vreme i seg.-bideşte); V) *Dilek-şart kipi* (conditionnel présent), 9) *Şimdiki zaman ve geniş zaman* (segaşno vreme i seg.-bideşte) [Гълъбов 1949: 229].

Bileşik zaman şekillerinin *hikâye şekli* (slojni minali formi), *rivayet şekli* (slojni preizkazani formi) ve *şart şekli* (slojni uslovni formi) olmak üzere üç çeşit oldukları belirtilir. Bunların genel olarak anlam ve oluşumlarıyla ilgili kısa bilgilerden sonra Türkçe eylemin tüm çekimini cetvel üzerinde görselleştirir. Basit ve bileşik zaman

şekillerinin toplamı yirmi dokuz olarak ortaya çıkar. Bunların hepsi, beş kip içerisinde yani haber kipi ile istek kipleri içerisinde yer alır [a.g.e. 1949: 260-265].

Bulgar Türkologlarından B. Mavrov [1954], Türkçede kipleri *bildirme kipi* [50], *emir kipi* [53], *gereklik kipi* [53], *şart kipi* veya *dilek-şart kipi* [204], *istek kipi* [213] olmak üzere beşe ayırır. Gramercinin tabiri ile *şart* veya *dilek-şart kipi*, dokuz biçimli tek bir kip olarak incelenmektedir.

Dilci, *şimdiki zaman* düzleminde üç (şimdiki zaman, daimî veya geniş zaman, devamlı şimdiki zaman) [74], *gelecek zaman* düzleminde iki [gelecek zaman, sürekli gelecek zaman (yürümekte olacağım)] [157-158], *geçmiş zaman* düzleminde ise üç [-miş'li geçmiş zaman, sürekli -miş'li geçmiş zaman (almakta imişim), -di'li geçmiş zaman] [168, 170, 175] olmak üzere toplam sekiz zamanın varlığını açıklamıştır. Bildirme kipi zamanları olarak belirtilmemelerine rağmen bu kipe ait olduklarını göstermiş.

Dil uzmanı, emir kipinde çekimlenen eyleme getirilen takıları verirken aynı zamanda 1.k.t. ve 1.k.ç. biçimlerinin bulunmadığını da ifade etmiştir [53].

Yazar, gereklik kipinin anlamını açıklarken hikâye ve rivayet bileşik çekimlerini vermemektedir [86]. Bunlara daha ileride, yani *hikâye ve rivayet bileşik şekiller* bahsinde, yalnız örneklerini vererek değinmektedir [187].

Önce *dilek-şart* olarak adlandırdığı kipi üç şeklini [dilek şart kipi (yazsam), dilek şart kipi bileşik hikâye şekli (yazsaydım), dilek şart kipi bileşik rivayet şekli (yazsaymışım)] veren gramerci [201], daha sonra *gramer anları* kısmında bileşik şart şekillerini adlandırmaz, sadece *yazıyorsam, yazarsam, yazdıysam, yazmışsam, yazacaksam, yazmış olsaydım* örnekleri olmak üzere bürünmüş oldukları görünüşlerini gösterir. Açıklamasında, sıralamış olduğu bu dokuz eylem biçiminden üçünün oluşması için *-sa/-se* ekinin doğrudan eylem köküne getirildiğini, diğer beş biçiminin meydana gelmesi için ise *-sa/-se* ekinin basit zaman tabanına eklendiğini belirtir [204].

İstek kipini de ele alan gramerci, bu kipi *istek kipi*, *istek kipi bileşik hikâye şekli* ve *istek kipi bileşik rivayet şekli* olmak üzere üç biçiminin olduğunu bildirir [213].

Hikâye ve rivayet şekillerine de değinir, bunları *şimdiki ve geniş zamanlardan bileşik hikâye şekli* (1. yor-du, 2. er-di), *şimdiki ve geniş zamanlardan rivayet şekli* (1. yor-muş, 2. er-miş) [186], *-miş'li ve -di'li geçmiş zamanınların bileşik hikâye şekli* (bilmiştim; bildiydim), *-miş'li geçmiş zamanın bileşik rivayet şekli* (bilmişmişim), *gelecek zamanın bileşik hikâye ve rivayet şekilleri* (bilecektim; bilecekmişim) olmak üzere beş grupta, toplam dokuz zaman biçimi olarak göstermektedir [224].

Emir kipi hariç, geri kalan dört kipin zaman biçimlerinin bulunduğunu tespit edip sıraladık, böylece bu dil uzmanının, Türkçede otuz zaman biçimini ele alıp incelediğini görebildik.

A. N. Kononov [1956], eylemin kişi, sayı, zaman ve kiplere göre değiştiğini ifade eder. Ünlü Rus Türkolog, *emir* (povelitelnoe), *bildirme* (izyavitelnoe), *şart* (uslovnoe), *gereklilik* (doljenstvovatelnoe) ve *istek* (jelatelnoe) olmak üzere Türkçede beş kipin varlığından söz eder ve emir kipi dışında sıralamış olduğu her birinin zaman biçimlerine, yani hareketin belirli zaman zarfında meydana geldiğini gösteren şekillere sahip olduğunu belirtir. Sırasıyla kipleri ve bunlara özgü biçimleri, önce sözcük yapımı sonra da anlam olmak üzere, ele alıp incelemeye tabi tutmaktadır. Bu kipler içerisinde ele alıp incelediği zaman sayısı ise yirmi biri bulmaktadır. Bildirme kipi sınırları içinde, sekizi basit [*şimdiki zaman*, *geniş zaman*, *sürekli şimdiki zaman* (nastoyaşçee-dlitelnoe vremya), *görülen geçmiş zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman*, *-Dir'lı öğrenilen geçmiş zaman* (proşedşee-nastoyaşçee vremya, *yazmış-ım-dir*), *gelecek zaman*, *yakın gelecek zaman*: *-mak + üzere + 1. tip kişi takısı* (blijayşee buduşçee vremya, *yaz-mak üzere-y-im*)], yedisi bileşik şekiller [*şimdiki zaman hikâyesi*, *geniş zaman hikâyesi*, *sürekli şimdiki zaman hikâyesi*, *görülen geçmiş zaman hikâyesi*, *öğrenilen geçmiş zaman hikâyesi*, *gelecek zaman hikâyesi*, *gerçekleşmemiş gelecek zaman*: *-mak + üzere + idi + 2. tip kişi takısı* (=gelecek zaman hikâyesi, *yaz-mak üzere idi-m*)] olmak üzere on beş eylem zamanına yer veren dilci, görüldüğü gibi eylemlerin *hikâye biçimlerini* bildirme kipi içerisinde *Bileşik Şekiller* adı altında gösterip incelemektedir. Şart kipi içerisinde iki (dilek-şart şimdiki zamanı, dilek-şart görülen geçmiş zamanı), gereklilik kipi bünyesinde de iki (gereklilik şimdiki zamanı, gereklilik görülen geçmiş zamanı) ve istek kipi kapsamında yine iki (istek

şimdiki zamanı, istek görülen geçmiş zamanı) olmak üzere toplam altı zamanı daha tahlile tabi tutmuştur. Böylece dört kip içerisinde ele alıp incelediği zaman sayısı yirmi biri bulur [218-248].

Rivayet, şart ve -Dir bileşik çekimleri ise *Eylemlerin Kiplik Biçimleri* ya da *Kiplikler* adı altında tahlil edilmiştir. Dil uzmanına göre, bildirme kipi, gereklilik kipi, istek kipi ve şart kipi biçimlerine özel eklerin getirilmesiyle temel anlamlarına ek olarak başka ayırtılar kazandırılır ve temel anlamlarında mürekkepleşme meydana gelir. Yazara göre Türkçede üç kiplik biçimi söz konusudur. Bunlar: 1) bildirme kipinin şimdiki, sürekli şimdiki, öğrenilen geçmiş (yazar bu zamanın -dır'lı biçiminin bildirme kipi içerisinde yer alması gerektiğini belirtiyor ve oraya dahil ediyor), gelecek zamanlarına ve gereklilik ile istek kiplerinin gereklilik şimdiki zamanına ve istek şimdiki zamanına getirilen *olumlu kiplik* (dış göstergesine göre *-dir kipliği*); 2) basit bildirme kipi zamanlarına ve gereklilik kipinin gereklilik şimdiki zamanına getirilen *şart kipliği* (dış göstergesine göre *-ise kipliği*); 3) bildirme kipi biçimlerine (görülen geçmiş zaman hariç), gereklilik kipinin gereklilik şimdiki zamanına ve istek kipinin istek şimdiki zamanına getirilen *sübjektif kiplik* (dış göstergesine göre *-miş kipliği*)tir [248-251].

A. N. Kononov'un "Türk Dili Grameri: Ruslar İçin Türkçe" eserine baktığımızda ise bildirme kipi sınırları içerisinde, basit zamanların sayısı *yakın gelecek zamanının* çıkartılması sonucu yediye indirilmiş [şimdiki zaman, geniş zaman, sürekli şimdiki (nastoyaşeedlitelnoe vremya), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, -Dir'lı öğrenilen geçmiş zaman (proşedşee-nastoyaşşee vremya, *yazmış-ım-dir*), gelecek zaman]. Bildirme kipi kapsamındaki bileşik şekillerde (şimdiki zaman hikâyesi, geniş zaman hikâyesi, sürekli şimdiki zaman hikâyesi, görülen geçmiş zaman hikâyesi, öğrenilen geçmiş zaman hikâyesi, gelecek zaman hikâyesi) de azalma söz konusudur. Bunlara *gerçekleşmemiş gelecek zaman* dahil edilmeyince sayıları yediden altıya düşmüştür. Böylece bildirme kipi içerisinde basit ve bileşik zaman şekillerinin sayısı on beşten on üçe inmiştir [Kononov 2005: 128-141].

Ünlü Rus Türkolog N. K. Dmitriev, Türkçede eylem çekimini incelemiş, bazı özellikleri üzerinde durmuştur. Bildirme kipi biçimlerinin şimdiki, gelecek veya geçmiş zaman şekillerinden

meydana geldiğini ifade etmiştir. Zaman biçimlerinin oluşumları, bunları meydana getiren takıların etimolojileri üzerinde ayrıntılı bilgi veren dilci, zaman biçimlerinin işlevleri ve anlamları konusuna da değinmiştir. Zamanları basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayırmış, bildirme kipinin yapıları bakımından basit zamanlarından *şimdiki zamanına*, *geniş*, *görülen geçmiş*, *görülmeyen geçmiş* ve *gelecek zamanlarına* da yer vermiştir.

N. K. Dmitriev'e göre Türkçede *bildirme kipi*, *gereklilik kipi* (necessitativus), *istek kipi* (optativus), *şart kipi* (conditionalis; onun verdiği örneklerle *dilek-şart kipi*), emir kipi (imperativus) olmak üzere beş kip mevcuttur.

N. K. Dmitriev de tıpkı A. N. Kononov gibi Türkçede dış göstergelerine göre de adlandırılabilen iki kiplikten yani *-miş kipliği* ile *-ise kipliğinden* söz etmiştir. Birincisinin bildirme kipinin herhangi bir basit zamanının tabanına veya bir ortaca getirildiğinde yeni bir kategori, bir nevi yeni bir kip meydana getirdiğini ifade etmiştir. Bu biçimlere artık kiplik dendiğini de eklemiştir. *Şimdiki zaman rivayeti*, *geniş zaman rivayeti* ve *görülmeyen geçmiş zaman rivayeti* örneklerini vermiştir.

İkincisinin, yani *-isenin* de bildirme kipinin herhangi bir basit zamanının tabanına getirildiğinde bir kipliği yani meydana *şart kipliğini* veya diğer adıyla *-ise kipliğini* getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca *-ise kipliğinin*, *şart kipine* nazaran, *koşul hareketinin* niteliğini çok daha başarılı bir şekilde ve tam olarak vermekte olduğunu ifade etmiştir.

Şart kipi (conditionalis)ni de incelemiştir ki, fikrimizce bu dilek-şart kipi, iki zamana [aslında bunlar: dilek-şart *şimdiki zamanı* (al-sa-m), dilek-şart *görülen geçmiş zamanı* (al-sa-y-dı-m)] sahip olduğunu belirtmiştir.

Bildirme kipi içerisinde ele aldığı *hikâye bileşik şekillerinin* ortaya çıkma yollarını açıklayan dil uzmanı, bu bağlamda *şimdiki zaman hikâyesi* ve *geniş zaman hikâyesi* bileşik zaman biçimlerini örnek göstermiştir. Bunların, *i-mekin* olumlu *i-dim*, *i-din* v.s. *görülen geçmiş zaman biçimlerinden* birinin, bildirme kipinin basit zaman tabanlarından herhangi birine getirilmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir.

N. K. Dmitriev, *gereklik kipinin ve istek kipinin ikişer zamana (gereklik şimdiki zamanı, gereklik görülen geçmiş zamanı; istek şimdiki zamanı, istek görülen geçmiş zamanı)* sahip olduklarını belirtir, örneklerini verir.

Son olarak da emir kipine değinen dilci, bu kipin eksiltile çekimine dair değişik bir görüş sergiler. 1.k.ç. biçiminin aslında gereklik kipinden -alım/-elim aktarmasıyla meydana geldiğini, bunun aslında *imperativus* değil de *adhortativus* olduğunu belirtir. Aynı zamanda emir kipinin diğer kişi ve sayılarına nazaran, 1.k.t. biçiminden söz etmez, örnek de vermez [Дмитриев 1960: 46-54].

Sıradaki dilcilere göre geçmiş, şimdiki ve gelecek olmak üzere fiillerin başlıca üç zamanı vardır. Kendi tarafından *geçmiş zamanın* iki [*şuhudî (-di'li) geçmiş* ve *naklî (-miş'li) geçmiş*], *şimdiki zamanın* da iki (*şimdiki zaman*, *devamlı şimdiki zaman*), *gelecek zamanın* yine iki (*muayyen gelecek*, *geniş zaman*) zamanı vardır [Şişmanov, Demirof, Ceraef 1963: 108-109].

Sözünü ettiğimiz dil uzmanları *haber*, *dilek-şart*, *istek*, *gereklik* ve *emir* olmak üzere eylemin beş şeklinden söz ederler. Onlara göre *emir* şeklinden başka, *haber*, *dilek-şart*, *istek* ve *gereklik şekillerinin hikâyesi ve rivayeti* vardır. *Haber* ve *gereklik şekillerinin* ise bunlardan başka *şartı* da bulunur. Hikâye, rivayet ve şart bildiren fiil şekilleri mürekkep zamanları teşkil eder. Basit ve mürekkep olmak üzere zamanlar iki grupta ele alınır ve incelenir.

Ders kitabı yazarları, önce basit zamanları inceler, *haber* kipi içerisinde *şuhudî geçmiş*, *naklî geçmiş*, *şimdiki zaman*, *gelecek zaman* ve *geniş zaman* olmak üzere beş zamanın çekimini ve açıklamasını yaparlar. Bu çekime *devamlı şimdiki zamanı* dahil etmezler. Daha sonra aynı şekilde sırasıyla fiilin *dilek şart* şeklini, fiilin *istek*, *gereklik* ve *emir* şekillerini çekimleriyle, açıklamalarıyla inceleme konusu ederler.

Mürekkep zamanlar kapsamında bulunan fiil şekillerinin hikâyesi de ele alınır ve fiil şekillerinin hikâyesinde, fiilin nasıl değiştiği cetvel dahilinde gösterilir. *Haber* şekillerinden beş zamanın [*şuhudî geçmişin*, *naklî geçmişin*, *şimdiki zamanın (devamlı şimdiki zaman hariç)*, *gelecek zamanın* ve *geniş zamanın*] hikâyesi ve *dilek-şart*, *istek*, *gereklik* şekillerinin hikâyeleri gösterilir. Bu biçimlerin sayısı sekizdir. Fiil şekillerinin rivayetine geçilir. Başta *haber şekilleri*

(naklî geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman) olmak üzere *dilek-şart*, *istek* ve *gereklik şekillerinin hepsinin rivayeti* verilir. Sayıları beş olan haber şeklindeki fiil biçimlerinin şartına geçilir. Son olarak da gereklik şeklinin şartı tanıtılır [Şişmanov, Demirof, Ceraef 1963: 121-134]. Böylece, beş kipin içerisinde, basit ve bileşik olmak üzere, zaman biçimlerinin sayısı (*devamlı şimdiki zaman* dahil) yirmi dokuzu bulur.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, E. Boyev, Türkçedeki kipleri bildirme kipi, isteme kipleri, aktarma kipleri ve koşul kipi olmak üzere dört grupta toplamıştı. İş – oluş, kılışı yansız biçimde ve doğruca anlatan kipi, bildirme kipi olarak tanımlayan dilci, bildirme kipini oluşturan zamanları *şimdiki zaman*, *geniş zaman*, *gelecek zaman*, *belirli geçmiş zaman* ve *belirsiz geçmiş zaman* olarak açıklamıştır. İsteme kiplerine gelince bunları iş – oluş, kılışın olmasını istediğini bildiren kipler olarak tanımlamakta ve isteme derecesine göre bunları *buyruk kipi*, *gereklik kipi*, *istek kipi* ve *dilek-koşul* kiplerine ayırmaktadır. Aktarma kiplerini *anlatma* (hikâye) ve *iletme* (rivayet) olmak üzere iki büyük grupta toplayan gramerci, bunları eylemin bildirme kipi ve isteme kipleriyle bildirdiği iş – oluş, kılışın konuşma süresinden önceki zamana aktarılıp anlatılmasına araç olan kipler olarak tanımlamaktadır. Toplam sayıları dokuzdur, çünkü belirli geçmiş zamanın iletmesi yoktur. Koşul kipi, iş – oluş, kılışın olmasını koşula bağlı olarak anlatan kiptir. Koşul kipinin zaman olarak temeli, bildirme kipi zamanlarının tabanıdır. İsteme kiplerinin (buyruk kipi, gereklik kipi, istek kipi, dilek-koşul kipi) koşulu yoktur [Boyev 1996: 1-14].

Bulgar Türkologlardan R. Berov ve E. Boyev, yazmış oldukları ders kitabında temel dilbilgisi kurallarını Bulgarca olarak açıklamış, bunları görselleştiren pek çok örnek vermişlerdir. Terimlerin birçoğununun Türkçe karşılığı verilmemiş, Fazla dilbilgiselleştirme ve kuramsallaştırmadan kaçınılmıştır. Bunun böyle olması da erişilmesi istenen amaçların daha fazla uygulama nitelikli olmasıyla açıklanmıştır [Беров, Боев 1971: 5].

Bu söylenenler, bildirimizde ele alıp bilgi aktardığımız kaynak kitaplardan birçoğu için geçerlidir.

Kip ve zamanlar, sözünü ettiğimiz dilbilgisi ders kitabında yukarıdaki doğrultuda gözden geçirilmiş, kısaca içerikleri ve

oluşumları bakımından değerlendirilmiş, bunlarla ilgili çok sayıda örnek verilmiş ve alıştırmalar öngörölmüştür.

Kip ve zamanları açıklamada, Türkçe karşılığı verilmeyen terimlerin Türkçe karşılıkları tarafımızca tercih edilen terimler ile verildi.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, R. Berov ile E. Boyev, kiplerin sayısını altı olarak belirler. Ders kitabındaki kiplerin sayısına gelince, başlıca altı olarak verilmesine rağmen [a.g.e.: 104] daha sonra yedinci bir kipten, yani *rivayet kipi* (preizkazno naklonenie)nden [a.g.e.: 423] de söz edildiğini görmekteyiz. Bu kipin, *şimdiki zamanın rivayeti*, *geniş zamanın rivayeti*, *-miş'li geçmiş zamanın rivayeti* ve *gelecek zamanın rivayeti* olmak üzere dört zamanı vardır [a.g.e.: 423-427]. *Emir kipi*ne gelince bunun çekiminin eksiltili yani birinci kişilerinin tekil ve çoğul biçimlerinin olmadığını görmekteyiz. Ayrıca zaman şekilleri de mevcut değildir [a.g.e.: 104-106]. Diğer kiplerden *istek kipi*nin üç (*istek şimdiki zamanı*, *istek görölen geçmiş zamanı*, *istek öğrenilen geçmiş zamanı*) [a.g.e.: 224-226], *gereklik kipi*nin beş [gereklik şimdiki zamanı, gereklik geniş zamanı (gitmem gerekir), gereklik görölen geçmiş zamanı, gereklik öğrenilen geçmiş zamanı, gereklik gelecek zamanı (benim kalmam lâzım olacak)] [a.g.e.: 317-323, 401-407], *dilek-şart kipi*nin üç (dilek-şart kipi'nin basit şekli, dilek-şart kipi'nin hikâyesi, dilek-şart kipi'nin rivayeti) [a.g.e.: 444-447], *şart kipi*nin ise beş (şimdiki zamanın şartı, geniş zamanın şartı, -di'li geçmiş zamanın şartı, -miş'li geçmiş zamanın şartı, gelecek zamanın şartı) [a.g.e.: 483-487] zamanının olduğunu tespit etmekteyiz.

*Bildirme kipi*ne gelince, ayrıca konu edilmemesine rağmen *şimdiki zaman* [a.g.e.: 61-64, 91-93], *-di'li geçmiş zaman* [a.g.e.: 129-132], *gelecek zaman* [a.g.e.: 176-179], *geniş zaman* [a.g.e.: 191-195], *-miş'li geçmiş zaman* [a.g.e.: 208-212], *şimdiki zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 237-239], *geniş zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 239-241], *sürekli şimdiki zaman* [a.g.e.: 336-337], *sürekli şimdiki zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 337-338], *sürekli şimdiki zamanın rivayeti* (rivayet kipindedir) [338], *-miş'li geçmiş zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 367-369], *-di'li geçmiş zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 363], *gelecek zamanın hikâyesi* [a.g.e.: 382-384], *yakın gelecek zaman* (gitmek üzereyim) [a.g.e.: 384-385], *yakın gelecek zamanın -di'li geçmişi* [a.g.e.: 385] olmak üzere ve *sürekli şimdiki zamanın rivayeti* hariç, geri kalan on dört zamanın

hep bu kipte yer aldığını söyleyebiliriz. Basit ve bileşik zaman yapılı olmak üzere bildirme kipine dahil edilmelerinin sebebi de bildirme kipinin aslında reel, yani gerçek iş – oluş, kılış bildirmesinden kaynaklanır.

Bulgar Türkologlarından Y. Kirilova ve M. Dimitrova, Türkçede kipleri *bildirme*, *emir*, *gereklik*, *istek*, *dilek-şart*, *anlatma (hikâye)*, *iletme (rivayet)* ve *şart kipi* olmak üzere sekize ayırırlar. Emir kipi hariç, geri kalan yedi kipin zaman biçimlerinin bulunduğunu bildiren bu iki dilci, Türkçede bu bakış açısı ile, yirmi sekiz zaman biçimini ele alıp incelemektedirler. Bildirme kipini gerçek, reel sayılan bir işlev gösteren kip olarak açıklayan iki dilci, kapsama alanına *şimdiki zamanı*, *geniş zamanı*, *görülen geçmiş zamanı*, *görülmeyen geçmiş zamanı* ve *gelecek zamanı* dahil ederler. Emir kipinin zaman biçimlerine sahip olup olmadığını belirtmeyen gramerciler, gereklik kipinin, istek kipinin ve dilek-şart kipinin üçer zamanlarının (şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman ve görülmeyen geçmiş zaman) olduğunu bildirirler. Şart kipinin zamanlarının ise tıpkı bildirme kipinin zamanları (*şimdiki zaman*, *geniş zaman*, *görülen geçmiş zaman*, *görülmeyen geçmiş zaman* ve *gelecek zaman*) gibi olduklarını ifade etmektedirler. Anlatma (hikâye) kipinin zamanlarının da aynı bildirme kipinin zamanları gibi olduklarını belirtmektedirler. Türk geleneğine göre de onlara şu adların verildiğini bildirmektedirler: *şimdiki zamanın hikâyesi*, *geniş zamanın hikâyesi*, *görülen geçmiş zamanın hikâyesi*, *görülmeyen geçmiş zamanın hikâyesi* ve *gelecek zamanın hikâyesi*. Son olarak da iletme (rivayet) kipi zamanlarını Türk dilbilim geleneğine göre verilen adlarla sıralarlar: *şimdiki zamanın rivayeti*, *geniş zamanın rivayeti*, *görülmeyen geçmiş zamanın rivayeti* ve *gelecek zamanın rivayeti* [Kirilova, Dimitrova 2005: 44-68, 98-150].

III. Sonuç

Yukarıda kip ve zaman hakkında muhtelif kaynaklardan bilgiler aktarmaya çalıştık. Alıntı şeklinde sunduğumuz bilgilerden anlaşılacağı üzere kip ve zaman kavramları dilbilgisi üzerinde araştırma yapan dil uzmanlarınca tartışılan bir konu olmaya devam edecektir.

Araştırmacıların bir kısmı kip (Berov, Boyev; Kononov; Sturşenov; Boyev; Kirilova, Dimitrova; Şişmanof, Demirof, Ceraef) ve zaman (Boyev; Kirilova, Dimitrova; Şişmanof, Demirof, Ceraef) kavramlarını tanımlarken, diğerleri herhangi bir tanımlama yapmadan sadece eylem kip ve zamanlarının tasnifini yapmıştır (Gılıbov; Mavrov; Dmitriev).

Yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere genelde iki kavram birbirine karıştırılmamaktadır. Kip ve zaman, eylemin ayrı iki dilbilgisi ulamı olarak ele alınıp incelenmektedir. Aslında sözü geçen tanımların merkezinde konuşucu ve konuşucunun iş – oluş, kılışa karşı ilgisi, tutumu bir de yaklaşımıdır. Açıklamaların özünde kipin, konuşan kişinin harekete karşı bazı münasebetlerini gösterdiği olgusu bulunmaktadır.

Dünya Türkolojisinin önde gelen uzmanlarından biri olan Z. Korkmaz, gramer kitaplarında verilen tanımlarla ilgili genelleme yapmış, bu bağlamda A. N. Kononov’u, kipi, fiilin gösterdiği hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu bildiren bir şekil veya tarz olarak kabul eden görüşe sahip olanlardan biri olarak göstermiştir [Korkmaz 2003: 567].

Kip kavramını tanımlayan dil uzmanlarımızın açıklamalarına baktığımızda, B. A. Şişmanof ve arkadaşlarının haricinde, hepsinin A. N. Kononov’un görüşüne benzer görüşler ortaya attıklarını göreceğiz.

B. A. Şişmanof ve arkadaşlarının, kipi, “Fiilin muhtelif şekilde zamanlara göre değişmesine fiillerin şekilleri denir” [Şişmanof, Demirof, Ceraef 1963: 113] şeklindeki tanımları ise anlamdan uzaklaştırıcı, şekilciliği andıran bir açıklama olsa gerek.

Ayrı ayrı dilcilerin yapmış olduğu kip ve zaman tasniflerinin birçoğu birbirine benzer, ancak bazı yanları ile de aralarında farklılık gösterirler. Bunları yukarıda görmek mümkün olduğu için yalnızca birkaçını özetle hatırlatacağız.

Bulgar Türkologlarından Y. Kirilova ve M. Dimitrova, Türkçede kipleri bildirme, emir, gereklik, istek, dilek-şart, anlatma (hikâye), iletme (rivayet) ve şart kipi olmak üzere sekize ayırırlar. Emir kipi hariç, geri kalan yedi kipin zaman biçimlerinin bulunduğunu bildiren bu iki dilci, Türkçede bu bakış açısı ile, yirmi sekiz zaman biçimini ele alıp incelemektedirler.

Ünlü Rus Türkolog A. N. Kononov ise emir, bildirme, şart, gereklik ve istek kipi olmak üzere Türkçede beş kipin varlığından söz eder ve emir kipi dışında sıralamış olduğu her birinin zaman biçimlerine sahip olduğunu belirtir. Bu kipler içerisinde ele alıp incelediği zaman sayısı ise yirmi biri bulunmaktadır. Bildirme kipi sınırları içinde, sekizi basit, yedisi bileşik olmak üzere, on beş eylem zamanına yer veren dilci, eylemlerin hikâye biçimlerini *Bileşik Şekiller* adı altında gösterip incelemektedir. Rivayet, şart ve -dır bileşik çekimlerini ise Eylemlerin Kiplik Biçimleri ya da Kiplikler adı altında ele alıp incelemektedir.

Yine Bulgar Türkologlarından G. Gılıbov, basit ve bileşik olmak üzere yirmi dokuz zaman biçimini ele alıp incelemektedir. Tespit ettiği kip sayısı ise beştir.

Kip ve zamanları adlandırmada kullanılan terimler konusunda yazarlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Eserlerini ele aldığımız dilcilerden A. N. Kononov ile N. K. Dmitriev çalışmalarında kullanmış oldukları terimlerin Türkçe karşılıklarını vermemiş, geri kalanlar ise çoğu durumlarda birbirlerinden farklı terimler kullanmışlardır.

Aşağıda, farklı terimleri sıralarken yazar ve sayfa numarasının verilmemesi yukarıda bunun artık bir defa yapıldığındanır.

Örneğin, dilcilerin bazıları *kipi* kullanırken, bazıları *fîl şekilleri*, bazıları ise *sigalar* terimini tercih etmiştir. *Bildirme kipi* terimini kullananların yanında, *sigai ihbariye* ve *haber kipi* terimlerini kullananlara da rastlamaktayız. Yaygın olan *şimdiki zaman*, bazen *hal* ile de adlandırılmıştır. *Devamlı şimdiki zaman* ve *sürekli şimdiki zaman* kavramları da aynı zamanı gösterirler. Yaygın olan *geniş zamanın* yanında, *muzari* ve *daimî geniş zaman* da vardır. *Görülen geçmiş* adlandırmada ise *-di'li geçmiş zaman*, *şuhudî mazi*, *şuhudî geçmiş*, *belirli geçmiş zaman* kavramları görülmektedir. Aynı şekilde *öğrenilen geçmiş zaman* için: *mazî nakli*, *-miş'li geçmiş zaman*, *naklî geçmiş*, *görülmeyen geçmiş zaman*, *belirsiz geçmiş zaman*; *gelecek zaman* için: *gelecek zaman*, *istikbal*; *şimdiki zaman hikâyesi* için: *hikâyeyi hal*, *şimdiki zamandan bileşik hikâye şekli*, *şimdiki zamanın hikâyesi*; *geniş zaman hikâyesi* için: *hikâyeyi muzari*, *geniş zamandan bileşik hikâye*, *geniş zamanın hikâyesi*; *görülen geçmiş zaman hikâyesi* için: *-di'li geçmiş zamanın bileşik hikâye şekli*,

şuhudî geçmişin hikâyesi, görülen geçmiş zamanın hikâyesi, -di'li geçmiş zamanın hikâyesi; öğrenilen geçmiş zaman hikâyesi için: hikâyeyi mazi nakli, -miş'li geçmiş zamanın bileşik hikâye şekli, nakli geçmişin hikâyesi, görülmeyen geçmiş zamanın hikâyesi, -miş'li geçmiş zamanın hikâyesi; gelecek zaman hikâyesi için: hikâyeyi müstakbel, gelecek zamanın bileşik hikâye şekli, gelecek zamanın hikâyesi; rivayet şimdiki zamanı için: rivayeti hal, şimdiki zamandan bileşik rivayet şekli, şimdiki zaman rivayeti; rivayet geniş zamanı için: geniş zamandan bileşik rivayet şekli, geniş zamanın rivayeti; rivayet öğrenilen geçmiş zamanı için: -miş'li geçmiş zamanın bileşik rivayet şekli, nakli geçmiş zamanın rivayeti, görülmeyen geçmiş zamanın rivayeti, -miş'li geçmiş zamanın rivayeti; rivayet gelecek zamanı için: rivayeti müstakbel, gelecek zamanın bileşik rivayet şekli, gelecek zamanın rivayeti; istek kipi için: fiili iltizami, istek şekli, istek kipi; istek şimdiki zamanı için: hali iltizami; istek görülen geçmiş zamanı için: hikâyeyi hali iltizami, istek kipi bileşik hikâye şekli, istek şeklinin hikâyesi; istek öğrenilen geçmiş zamanı için: hikâyeyi mazi nakli, istek kipi bileşik rivayet şekli, istek şeklinin rivayeti; dilek şart kipi için: dilek-şart şekli, dilek koşul-kipi, dilek şart kipi; dilek-şart şimdiki zamanı için: dilek-şart kipinin basit şekli; dilek-şart görülen geçmiş zamanı için: dilek-şart kipi bileşik hikâye şekli, dilek-şart şeklinin hikâyesi, dilek-şart kipi hikâyesi; dilek-şart öğrenilen geçmiş zamanı için: dilek-şart kipi bileşik rivayet şekli, dilek-şart şeklinin rivayeti, dilek şart kipinin rivayeti; gereklilik kipi için: fiili vücuti, gereklilik kipi; gereklilik görülen geçmiş zamanı için: hikâyeyi fiili vücuti, gereklilik şeklinin hikâyesi terimleri tercih edilmiştir.

Emir kipi için tercih edilen terimler arasında emir şekli, emir sigası ve emir kipi gibi terimler vardır. Şart kipine gelince sigai şartiye, şart şekli, şart kipi, koşul kipi kullanılmıştır. Bu kipin zamanları, sırasıyla şart şimdiki zamanı için şimdiki zamanın şartı; şart geniş zamanı için geniş zamanın şartı; şart görülen geçmiş zamanı için suhudî geçmişin şartı, -di'li geçmiş zamanın şartı; şart öğrenilen geçmiş zamanı için nakli geçmişin şartı; -miş'li geçmişin şartı; şart gelecek zamanı için ise müstakbel şartı ve gelecek zamanın şartı gibi terimleri görmekteyiz. Hikâye ve rivayet bileşik zaman şekilleri yanında aktarma kipleri terimi de görülür. Hikâye kipi ve

rivayet kipi yanında ise, sırasıyla *anlatma kipi* ve *iletme kipi* terimleri kullanılır.

Maalesef bazı sınırlamalardan dolayı, başka dilcilerin de Türkiye Türkçesindeki kip ve zamanların kavram olarak anlamları ve sınıflandırmaları ile ilgili görüşlerini burada veremiyoruz. Daha önemlisi, eylemin bu iki gramer kategorisini anlam ve işlevleri bakımından ele alamıyor, değerlendirme konusu edemiyoruz. Ancak, tüm bunları ileride başka bir araştırmamızın konusunu oluşturacak bir biçimde ele almayı düşünüyoruz.

Каунақса

Беров, Боев 1971: Беров, Руси, Емил Боев. Учебник по турски език. София: (?).

Гълъбов 1949: Гълъбов, Г. Д. Турска граматика. София: Наука и изкуство, 1949. – 399 с.

Дмитриев 1960: Дмитриев, Н. К. Турецкий язык. Москва: Издательство восточной литературы.

Кононов 1956: Кононов, Андрей Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва – Ленинград: Издательство академии наук СССР.

Мавров 1954: Мавров, Благой. Учебник по турски език. София: Държавно военно издателство.

Стършенов 1933: Стършенов, С. Ръководство за изучаване турски езикъ с новата турска азбука: Пълна граматика съ турско-български речникъ. София: (?).

Boyev 1996: Boyev, Emil. Modern Türk Dili Ders Notları. Şumen: (basılmamış notlar).

Kirilova, Dimitrova 2005: Kirilova, Y., M. Dimitrova. Türk Dilinin Uygulamalı Dilbilgisi. Sofya: Avangard Prima.

Kononov 2006: Кононов, Андрей Н. Türk Dili Grameri: Ruslar İçin Türkçe. İstanbul: Milenyum Yayınları.

Şişmanov, Demirov, Ceraev 1963: Şişmanov, B. A., S. Demirof, M. Ceraev. Türk dili Grameri: I. Kısım: Fonetika, Leksika ve Morfoloji: V. – VI. Sınıf. Sofya: Narodna Prosveta.

ОСОБЕНОСТИ НА ПРЕВОДА НА ЮРИДИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ ОТ ТУРСКИ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ОБРАТНОТО

гл.ас. Менент ШУКРИЕВА
ШУ „Епископ Константин Преславски”
mshukrieva@abv.bg

PECULIARITIES OF TRANSLATION OF JURIDICAL TEXTS FROM TURKISH INTO BULGARIAN AND BACKWARDS

Chief Assistant Menent SHUKRIEVA
Shumen University „Episkop Konstantin Preslavski”
mshukrieva@abv.bg

Abstract. The present report is an attempt for examination and empirical visualization of the issues concerning the translation of juridical texts and the terminology within the language pair Turkish-Bulgarian. The accent in the article is on the necessity of knowledge of the translator about the peculiarities, similarities and differences during the process of elaboration of the translated text. A brief overview is made on the development of the legal base in the Republic of Turkey and the development of the Turkish juridical language. Main specific language peculiarities have been examined using the comparison method, determined by the specific features of the Turkish and Bulgarian languages.

Key words: juridical texts, translation, translated text

Настоящият доклад представлява опит за разглеждане и емпирично онагледяване на проблематиката на превода на юридически текстове и терминология в двойката езици турски и български. В публикацията се акцентира върху необходимостта от знания на преводача относно особеностите, приликите и разликите при формулирането на преводния текст. Направен е кратък преглед на развитието на нормативната база в Република Турция и формирането на турския юридически език. В съпоставителен план са разгледани основни специфични езикови

особености, обусловени от характерните черти на турския и български език.

Несъмнено преводът е една от най-древните човешки дейности. Именно той изпълнява една от най-важните социални функции и дава възможност за междуезиково общуване. Извършването на превод от един език на друг не е лека задача и за целта е необходимо притежаването на добра база данни или казано другояче добро владееене на изходния и целевия език.

Един от най-често обсъжданите въпроси още от Античността е този за степента на близост между превода и оригинала. Френският хуманист, поет и преводач Етиен Доле (1509-1546) смята, че преводачът е длъжен да спазва следните пет основни принципа на превода: 1) съвършено да разбира съдържанието на преводния текст и намерението на автора, който превежда; 2) да владее в съвършенство езика, от който превежда и също толкова превъзходно езика, на който превежда; 3) да избягва да превежда дума по дума, защото това би изкривило съдържанието на оригинала и би погубило красотата на неговата форма; 4) да използва при превода общоупотребявана реч; 5) да подбира и подрежда думите правилно, да възпроизвежда общото впечатление, което оставя оригинала, при това в същата „тоналност“.

През 1790 г. А. Тайтлер публикува книгата си „Принципите на превода“, в която формулира „основните изисквания към преводите“ по следния начин: 1) преводът трябва изцяло да предава идеите на оригинала; 2) стилът и маниера на изложение на превода трябва да бъдат същите като в оригинала; 3) преводът трябва да се чете също толкова леко, колкото и оригиналното произведение.

Според Жуковски „Преводачът на прозата е роб, а преводачът на поезията съперник.“ Тези две противоположни концепции разделят и днес преводачите като някои ценят преди всичко точността, като понякога биват обвинявани в буквализъм и нарушаване на езиковите норми, а други, защитавайки свободния превод, понякога твърде много се отдалечават от оригинала и са критикувани заради „преводачески произвол“ и изкривяване на оригинала.

Съвременният теоретик на превода Волфрам Вилс сравнява решението на преводаческите проблеми с умението на шурмана, който трябва непрекъснато да коригира курса и да води кораба не по права, а по зигзагообразна линия [Бибина 2008: 5-8].

Именно глобализацията, която се разглежда като един от основните приоритети на съвременния свят, е причина бизнесът да излезе от националната рамка и да нараснат взаимоотношенията и връзките в обществения, икономически, технически, политически и културен живот. В резултат на многостранното сътрудничество се появяват различни документи, включително нормативни, чиито превод се превръща в неизменна необходимост.

Важно обяснение за сформирването на юридическия език може да бъде открито в историческия фон, понеже историческите събития оказват влияние върху неговата поява и развитие. Поради това преди да разгледаме по-подробно проблемите, свързани с превода на юридически текстове, ще направим кратък исторически преглед на развитието на турския език и турското законодателство.

Тюркските езици принадлежат към Урало-алтайското езиково семейство и водят началото си от дълбока древност, като появата им предхожда вероятно с хилядолетия самото формиране на тюркския народ в V. век. Първите познати тюркски писмени паметници са написани с рунически знаци. Впоследствие когато по-голямата част от тюрките начело със Селджушките турци приемат Исляма, е възприето арабското писмо. Това довежда до възприемането на множество арабски и персийски езикови елементи - процес продължил и след появата на Османската държава в началото на XIII-тото столетие след Христа и продължил чак до началото на XX век [Таш 2005: 2].

Под влиянието на Исляма след XI век в турския език започва проникването на арабски и персийски думи. В годините на възход на Османската империя се сформира така наречения „език на учените“, представляващ смесица от арабски, персийски и турски. В създалия се османски турски език е липсвало ограничение по отношение на чуждиците. Въпреки че в основата си този език е турски, неговата лексика се е състояла от близо 70 % арабски и персийски заемки. Векове наред в медресетата са се

изучавали арабската и персийската граматика, а турската е била оставена в забвение.

Не бива да пропуснем и факта, че влияние върху правната терминология в турския език оказва и езика на Корана, който е Свещената книга на Исляма и стои в основата на религиозното право. Други източници на религиозното право, които неминуемо са оказали влияние върху формирането на юридическия език са Сунна, Иджма, къяс и фетви.

На 3 ноември 1839 г. в двореца „Гюлхане“ султан Абдул Меджид оповестява своя Хатишериф, известен и като Гюлханския хатишериф, който се възприема като начало на епохата наречена Танзимат. След тази дата започват крупни реформи, които засягат и съдебната система. Промени настъпват в аграрното, търговското, наказателното и гражданското законодателство. Приемат се няколко закона, сред които Земеделския закон, Наказателния кодекс, Търговския закон, Закона за морска търговия, Гражданския кодекс, известен като Меджелле (Mecelle-i Ahkâm-i Adliye). При писането на законите се заимства най-вече френското законодателство.

Обявяването на Републиката през 1923 дава изключителен тласък на пуристическите тенденции, протичащи под протекцията на първия турски президент Мустафа Кемал Ататюрк, който отдава изключително значение на развитието на съвременния турски език. С езиковата реформа през 1928 г. е въведена нова турска азбука, основана на латинската азбука, което дава допълнителен тласък на въвеждането на нови турски думи и изрази. Турските езиковеди са поканени да издирят древни тюрски корени и думи, които съчетани с множеството наставки характерни за аглутинативните езици -какъвто е турският- трябва да послужат за изковаването на чисто турски думи и изрази. Сам Ататюрк написва учебник по геометрия като въвежда някои термини, които продължават да се използват и до днес (пр. думата за триъгълник “ючген”). През 1932 “бащата на турците” основава “Турското езиково дружество” (Türk Dili Tetkiki Cemiyeti) на което впоследствие ще завещае голяма част от личното си имущество.

Ататюркските промени не биха могли да бъдат охарактеризирани като бавни и еволюционни, а по-скоро като

драстични и цялящи резултати за кратко време. За да се улесни тази трудна задача на “Турското езиково дружество” (Türk Dili Tetkiki Cemiyeti) е поверена задачата за систематичното осъществяване на реформите, като целта е да «се изведе на преден план красивия изказ на турския език и неговото издитане на едно заслужено високо ниво». Естествено драстичната реформа има и поддръжници, и противници. Не липсват и ексцесии. Появява се (1936) така наречената теория за “езика-слънце” (Güneş Dil Teorisi), която отрежда на турския централно място сред всички останали езици. Всички тези вълнения и промени в езика срещат острия отпор на консервативно настроената част от турското население. Критиките не са лишени от основания. Изхвърлянето на арабските и персийски думи и конструкции неизбежно води до отдалечаване на турската от традиционно свързаните с нея култури на другите ислямски страни и народи. (Гаш 2005: 3).

След смъртта на Ататюрк, неговото дело продължава втория президент на Турция - Исмет Иньоню. Конституцията на Турция се преработва и до определена степен, формулирането на новата конституция, оформя част от правната терминология на турския език. В 105-те разпоредби в новата версия на конституцията остават около 1410 думи от арабски и персийски, и по-малко от 10 европейски думи. Много от арабските и персийските думи са заменени с турски и малкото останали добиват турска версия, доколкото това е възможно. Въпреки това, след Втората световна война критиките срещу езиковите реформи започват явно да се проявяват. В резултат се поема по един среден път, където мнението както на реформаторите, така и това на консерваторите се смята за крайно. В конституцията се извършват промени, но влиза и стара лексика. Така многобройни арабизми влизат отново в езика на правото и администрацията.

Правилата са тези, които регулират обществените взаимоотношения. А нормативните документи уреждат правните повели и норми. Именно с тези нормативни актове се конструира обществото, но е редно да отбележим, че както в правосъдната ситема, така и в нормативните правила на отделни държави и общества има известни различия. Това води със себе си трудностите при превод на нормативни документи. Този вид

преводаческа работа може да се квалифицира като един вид технически или специализиран превод, който освен че е изключително сложен труд, поражда и голяма отговорност за преводача.

Преводът на юридически документи заема значителен дял в сферата на преводаческата работа. Договори, споразумения, спогодби, пълномощни, документи за самоличност, закони, постановления, наредби, инструкции, съдебни решения, искиви молби, въззивни жалби, свидетелски показания, разпореждания за запор, заявления за патентоване, документи за регистрация, жалби, молби, протоколи, представляват част от документите, квалифициращи като правни и юридически.

Трудностите, с които се сблъсква преводачът при работа със специализирани правни текстове, са породени от различието между правните системи, наличието на думи и изрази, които са рядко срещани в ежедневието, употребата на архаизми и заемки, употребата на някои думи и изрази със значени, различно от общоизвестното, наличието на сложни юридически формулировки и клишета.

Разликата в правосъдните системи води до употреба на различни понятия и термини, което пък поражда затруднения при преноса на значението от изходния в целевия език. Например: при превод на българската дума „арбитраж“ като „arbitraj“ на турски език ще се появи неточност, защото ако в българския думата означава форма на разрешаване на спор, то в турския език думата „arbitraj“ означава банкова операция, изразяваща се в покупко-продажба на ценни книжа, акции и др., която носи печалба от пазарни разлики. Наименованията на институции или учреждения, както и на видове документи, чиито еквиваленти липсват в държавата, на чиито език се превежда, пораждат трудности, които преводачът се опитва да преодолее чрез буквален превод или прилагайки метода на перифразиране. „Danıştay“ и „Tapu Sicil Müdürlüğü“ са само част от примерите, които могат да се дадат за наименование на турски учреждения, които в българския се срещат преведени съответно като Държавен съвет и Дирекция по вписванията. Пример за такива наименования в българския са ТЕЛК (трудова-експертна лекарска комисия) или Служба по трудова медицина, чиито превод

изисква познания за изпълняваните от тези органи функции. Поради посоченото по-горе срещаме различен превод на документа „трудова книжка“, а именно: “iş karnesi” или “hizmet sicili”. Документи от типа на Удостоверение образец УП-2, Удостоверение образец УП-3 и др. под., може да наложат разясняване при превод.

По-долу са посочени няколко примера за неточности в превода на юридически термини, породени от непознаване на материята или поради употребата на специфични термини:

Дума / Израз/ Наименования	Неточен превод на турски език	Коректен превод на турски език
Удостоверение за актуално състояние	Güncel Durum Belgesi	Faaliyet Belgesi
Удостоверение за липса на задължения	Borcun Olmadığına dair Belge	Borcu Yoktur Belgesi
Държавен вестник	Devlet Gazetesi	Resmi Gazete
Сдружение с нестопанска цел	İktisadi amacı olmayan kuruluş	Kar amacı gütmeyen kuruluş
Режим активно усъвършенстване	Aktif geliştirme rejimi	Dâhilde işleme usulü
Режим пасивно усъвършенстване	Pasif geliştirme rejimi	Hariçte işleme usulü
Дружествен договор	Şirket Sözleşmesi	Şirket Ana Sözleşmesi
Оторизиризиран дилър	Otorize diler	Yetkili bayi
Задължение	Vazife	Yükümlülük
Неизпълнение	İfasızlık	Temerrüt
Природни бедствия	Tabiat fenalıkları	Doğal afet
Изключителни права	Olağanüstü haklar	Münhasır hak
Данък при източника	Kaynakta vergi	Stopaj vergisi
Гъвкаво работно време	Esnek çalışma saati	Ucu açık çalışma saatleri
Тежести	Yük	Takyidat
Основно месечно	Temel aylık çalışma	Kök aylık çalışma

Трудово възнаграждение	ücreti	ücreti
Безвъзмездна помощ	Karşılıksız yardım	Hibe
Приоритетна ос	Öncelikli aksam	Öncelik
Принудително изпълнение	Mecburi ifa	Cebri icra
Добавък към застрахователна полица	Sigorta poliçesi eki	Zeyilname
Нотификация	Bildiri	İhbar, ihtar
Кодекс на труда	İş Kodeksi	İş Kanunu

Дума / Израз/ Наименования	Неточен превод на български език	Коректен превод на български език
Müştereken	Съвместно	Заедно
Münferiden	Самостоятелно	Поотделно
Ahzukabz	Сграбчване; присвояване	Подаване и получаване (има се предвид документи)
Sulh	Мир	Уреждане на спорове
Aciz	Безсилие, безпомощност, слабост	Неплатежоспособност
Nüfus Müdürlüğü	Дирекция „Жители”	Дирекция „Гражданско състояние”
Gereği düşünüldü	Прецени се необходимото	Съдът определи
Dava kabul edildi	Делото се прие	Дава ход на делото
Zaman aşımı süresi	Срок на изтичане на време	Срок на давност
Gerçek kişi	Реално лице	Физическо лице
Karar yeter sayısı	Достатъчен брой за решение	Кворум

Освен че превежда от един език на друг и от една правна система на друга, преводачът трябва да разбира местната култура и да има задълбочени познания за правната система, съществуваща в държавата, за която е предназначен преводачът. В тази връзка е общоприето мнението, че затруднението при превод на текстове с концептуални различия между езиците става още по-голямо, когато причините за различията са социо-културни или специфично институционални.

Наличието на изафети в юридическия турски език, появили се в резултат на влиянието на арабския и персийски език, поражда допълнителни затруднения при превода от турски на български. Пример за това са: *adem-i ehliyet* (*ehliyetsizlik* - неспособност), *derece-i ula* (*birinci derece* – първа степен), *ehl-i hibre* (*bilirkişi* – вещо лице), *heyet-i umumiye* (*genel kurul* – общо събрание), *hukuk-i esasiye* (*anayasa hukuku* – конституционно право), *hukuk-i medeniye* (*medeni hukuk* – гражданско право), *mazeret-i sahiha* (*geçerli özür* – уважителна причина) и т.н.

Употребата на остарели думи, които почти не се употребяват в ежедневието, е друг фактор, затрудняващ работата на преводача. Пример за това са думи като: *tecdid* (възобновяване), *fek* (заличаване), *izale* (отмяна), *şufa* (право на покупка на предишна цена), *mühlet* (срок) и т.н.

Друга причина за проблеми при превода може да се окажат граматичните различия - синтактичните структури и словоред на турския и български език. Фактът, че в българския език сказуемото е в началото на изречението, а в турския - в края, създава известни затруднения. Като пример може се посочат няколко заглавия на споразумения:

СПОРАЗУМЕНИЕ
МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И
ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ ЗА
ИЗПЛАЩАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ПЕНСИИ В РЕПУБЛИКА
ТУРЦИЯ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ İLE
BULGARİSTAN CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ ARASINDA
BULGARİSTAN EMEKLİ AYLIKLARININ TÜRKİYE'DE
ÖDENMESİNE İLİŞKİN
ANLAŞMA

СПОРАЗУМЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА
РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА
РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА
НА БРЕГОВАТА ОХРАНА

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ İLE
BULGARİSTAN CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ ARASINDA SAHİL
GÜVENLİK İŞBİRLİĞİ ANLAŞMASI

При превод от турски на български език се допускат грешки, породени от прекалено дългите и сложни изречения, както и от позицията на сказуемото. Преводачи, които работят с тази двойка езици, неминуемо са се сблъскали с текстове за превод, в които сказуемото се появява във втората, третата и даже десетата страница на документа (Например: съдебни решения).

Причина за неточности в превода стават и някои глаголи в турския език. Често глаголът „almak” се използва със значението „купувам”, а не с известното „вземам”.

Изречението по-долу, както и неговия превод са пример за употребата на глаголите „yararlanmak” (възползвам се) и „kapsamak” (обхващам):

Лицата, които желаят да се присъединят към колективния трудов договор подават писмено заявление до ръководството на синдикалната организация.

Toplu İş Sözleşmesi'nden yararlanmak isteyen kişiler, sendika başkanlığına yazılı olarak başvurur.

İşbu Sözleşme, gerek akit taraf olan sendika üyelerini, gerekse, TİS'ten yararlanma hakkını kazanmış kişileri kapsamaktadır.

Настоящият договор има действие спрямо членовете на синдикалната организация, страна по договора, както и лицата, присъединили се към КТД.

Преводът на наименованията на юридически лица, имена на физически лица, организационно правните форми и други реквизити налагат изключително внимание. Докато в българския наименованията на едноличните търговци и юридически лица се изписват в кавички, то в турския не е така. Правната форма също създава затруднения и неправилния ѝ пренос в целевия език създава известни проблеми. Например ако в изходния текст е споменато конкретно ЕООД, ООД или АД, фактът че правната форма представлява част от фирмата на дружеството е препоръчителна транслитерацията заедно с правната форма т.е. да се изпише ООД вместо LTD. или LTD. ŞTİ., както и AD вместо A.Ş. Изписване, различно от това препраща автоматично към турския Търговски закон. При транслитерацията не би било излишно да се направи уточнение за дружеството в скоби. Ярък пример за това са немските дружества с неограничена отговорност, които в турския срещаме в непроменен вид т.е. GmbH, а в българския – само изписани с кирилица (ГмбХ).

Многозначността на думите също е фактор, затрудняващ преводаческата дейност. Примери за това са думи като „varlık” и “boğç”, чиито популярни значения са съответно „същество, съществуване, благосъстояние” и „дълг, заем”, докато в специализираните текстове се употребяват със значението на „пасиви” и „активи”. Преводът на думата „sigorta” също изисква внимание, понеже означава както застраховка и застрахователен, така и осигуряване и осигурителен. Както Бренда Данет пише, правният език използва думи, познати за всички, но с непознато значение (1985).

Голям проблем се оказва липсата на адекватни речници, което затруднява дори преводачи, които са специалисти в превода на юридически текстове.

В Интернет пространството липсва българско- турски или турско-български юридически речник. Някои налични линкове биха били от помощ на преводачите с оглед на това, че съдържат тълкувания или превод на термините на английски език. Именно

английския се оказва езикът, през който често при превод от турски на български и обратното се налага «преминаване».

Сериозен проблем се оказва и липсата на квалифицирани преводачи, специализирани в областта на правото, владеещи съответната терминология. Практиката показва, че само отличното владение на чуждия език е недостатъчно при превод на специализирани текстове. Налага се завършилите филология, приложна лингвистика или транслатология да допълват и езиковата си компетентност с познания от други сфери.

В обобщение може да се каже, че задачата на преводача е да създава текст, който ще носи същите правни последици на практика. За това преводачът трябва да разбира не само смисъла на думите и изреченията, но и да осъзнава правния ефект и възможно максимално да го предаде в превода.

ЧЕСТО СРЕЩАНИ ТЕРМИНИ

Avrupa Tek Senedi	Единен европейски акт
Serbest ticaret alanı	Свободна търговска зона
Geri kabul	Допускам повторно
Tağışış	Фалшификация, подправка
Avrupa Tıbbi Ürünler Değerlendirme Ajansı	Европейска агенция за оценка на медицинските продукти
Avrupa İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı	Европейска агенция за безопасност и здраве при работа
Avrupa Çevre Ajansı	Европейска агенция по околна среда
Avrupa Verimlilik Ajansı	Европейска агенция по производителността
Franchising anlaşmaları	Договори за франчайзинг
Hüküm giymek	Бивам осъден
Ağır hapis cezası	Наказание лишаване от свобода при строг режим
Uluslararası tahkim	Международен арбитраж
Temyize gitmek	Обжалвам, касирам
Ferağ	Нотариално прехвърляне на

	ИМОТ
Taksim, ifraz	Подялба
Tahsisat	Разпределение
Tevhid	Унифициране
Vizai	Доброволен
Kazai	Наложителен
İcrai	Изпълнителен
Terkin	Заличаване
İddianame	Обвинителен акт
Sükna	Жилище
İrtifak hakkı	Сервитутно право
Mutlak çoğunluk	Абсолютно мнозинство
Salt çoğunluk	Обикновено мнозинство
Beraat, aklama	Оправдание, освобождаване от обвинение; оправдателна присъда
İbra	Погасяване на задължения
Genel af	Обща амнистия
Tanık koruma programı	Програма за закрила на свидетели
Çapraz sorgu	Кръстосан разпит
İfade	Показания
Delil yetersizliği	Недостиг на доказателства
Kefaletle serbest bırakmak	освобождаване под гаранция
Resmi makam	Официален орган
Kamuya açık duruşma	Публично заседание
Geçici önlem	Временна мярка
Kamu düzeninin korunması	Опазване на обществения ред
Özel hayatın korunması	Защита на личния живот
Faili meçhul	Неизвестен извършител
Hukukun üstünlüğü	Върховенство на правото
Kamusal çıkar	Обществена полза
Maddi tazminat	Материално обезщетение, обезщетение за материални вреди
Manevi tazminat	Морално обезщетение,

	обезщетение за морални вреди
Müşterek sorumluluk	Солидарна отговорност
Siyasi sığınma	Политическо убежище
Müzakere	Преговори
Maddi zarar	Материални щети
Manevi zarar	Нематериални щети, морални вреди
İhlal	Нарушение
Yasama	Съдебна власт
Yargıtay	Касационен съд
Dava dilekçesi	Искова молба
Temyiz dilekçesi	Въззивна молба
Hakem, yargıç	Арбитър
Hakem Mahkemesi, Tahkim Mahkemesi	Арбитражен съд
Gerekçe	Аргумент, мотив
Yargılama	Съдопроизводство
Mahkeme Öncesi Soruşturma	Досъдебно производство
Adalet Divanı	Международен съд
Ağır Ceza Mahkemesi	Углавен съд
Sulh Mahkemesi	Мирови съд
Tutuksuz yargılama	Съдопроизводство без задържане под стража
Acil yargılama	Съдопроизводство по бързата процедура
Ahkâm, hükümler	Разпоредби
Arama kararı	Заповед за претърсване
Müşteki, davacı	Ищец, тъжител
Davalı	Ответник
Sanık	Обвиняем
Tanık	Свидетел
Müdafi	Защитник
Müvekkil	Доверител, подзащитен (в наказателното производство)
İrade beyanı	Волеизявление
Bırakıt, miras	Наследство

Muris	Наследодател
İrsen	По наследство
Hakem Heyeti	Съдебен състав
Baro	Адвокатска колегия
Celp	Призовка
Kanundan kaçmak, yan çizmek	Заобикалям закона
İktisap etmek	Придобивам
Türk Ceza Kanunu	Турски наказателен кодекс
İş Kanunu	Кодекс на труда
Kötüye kullanmak, istismar etmek	Злоупотребявам
Çekimserlik	Въздържане, въздържание
Mukabil dava	Насрещен иск
Topluluk Müktesebatı	Правото на ЕС
Kat Mülkiyeti Kanunu	Закон за етажната собственост
Denetçi, murakıp	Одитор
Murakabe, muhasebe denetimi	Одит

ПРИМЕРИ НА НЯКОИ ЧЕСТО УПОТРЕБЯВАНИ ИЗРАЗИ В ДОГОВОРИ

Страните се споразумяха за следното:

Taraflar, aşağıdaki hususlarda mutabakata varmıştır.

Предмет на договора

Sözleşmenin Konusu

Цена и начин на плащане

Fiyat ve Ödeme Şekli

Права и задължения на страните

Tarafların Hak ve Yükümlülükleri

За неуредените в договора въпроси се прилагат разпоредбите на гражданското законодателство на Република България.

Sözleşmede bahsedilmeyen hususlarda Bulgaristan Cumhuriyeti'nin medeni mevzuat hükümleri uygulanacaktır.

Настоящият договор се състави и подписа в два еднакви екземпляра - по един за всяка от страните.

İşbu Sözleşme, taraflardan her biri için birer olmak üzere iki özdeş nüsha halinde düzenlenmiştir.

Това споразумение влиза в сила от датата на подписване.

İşbu Anlaşma, imzalandığı gün yürürlüğe girecektir.

Това споразумение е подписано в Анкара на 2 май 2010 г. в два еднообразни екземпляра, всеки от които на български и турски език, като двата текста имат еднаква сила.

İşbu Anlaşma, Ankara'da 2 Mayıs 2010 tarihinde Türkçe ve Bulgarca dillerinde, iki metin de aynı derecede geçerli olmak üzere, ikişer nüsha halinde düzenlenmiştir.

В случай на различия при тълкуването меродавен е текстът на английски език.

Anlaşmazlık halinde İngilizce metin geçerli olacaktır.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бибина 2008: Бибина, Й. Теоретичен курс по Теория на превода. Шумен: непубликувани лекции.

Таш 2011: Таш, Ш. Комуникативни проблеми породени от пуризацията на съвременния турски език. – Internet.

Ауар 2011: Ayar, S. Hukuk Metinleri Çevirisi. – Internet.

http://www.translationdirectory.com/legal_translation.htm

<http://www.ceviribilim.hacettepe.edu.tr/art/i01-02.pdf>

<http://tureng.com/>

ОСОБЕНОСТИ НА ПРЕВОДА НА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА ЛИТЕРАТУРА ОТ ТУРСКИ ЕЗИК НА БЪЛГАРСКИ И ОБРАТНОТО

гл.ас. Менент ШУКРИЕВА
ШУ „Епископ Константин Преславски”
mshukrieva@abv.bg

Nowadays evolution of technologies affects any aspect of our life. Consecutively, translation process also undergoes certain evolutionary changes. Modern technologies are widely used everywhere, hence the translators of Contemporary Turkish Literature should constantly expand and enrich their vocabulary and competence to keep pace with the modern world's progress.

This report contains an empirical research of that aspect of the translation work. It deals with the specific problems and difficulties in the translation of Contemporary Turkish Literature. The report starts with the general problems of translation, and then considers the specific problems of the Bulgarian-Turkish translations.

Key words: Scientific and technical literature, translation, translated text

SPECIFICS OF TRANSLATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL LITERATURE FROM TURKISH INTO BULGARIAN AND BACKWARDS

Chief Assistant Menent SHUKRIEVA
Shumen University „Episkop Konstantin Preslavski”
mshukrieva@abv.bg

*„Превеждането е най-бавното и
вдълбочено четене.”
Атанас Далчев*

Преводът несъмнено е една от най-древните човешки дейности. С появата на различни групи от хора, чиито езици се различават, се появяват и “билингвистите”, с чиято помощ разноезичните общности от хора са успели да общуват помежду си. С възникването на писменостите към тези устни преводачи се присъединяват и писмените, които превеждат текстове с религиозен, официален и друг характер. От самото начало преводът изпълнява една от най-важните социални функции, и прави възможно междуезиковото общуване между хората.

Разпространението на писмените преводи създава възможност за достъп на хората до културните постижения на други народи, взаимодействието и взаимното обогатяване на литературите и културите. Знанието на чужди езици позволява да се четат в оригинал книги; но далеч не всеки съумява да научи дори само един чужд език, и нито един човек не е в състояние да научи всички езици или дори само мнозинството от литературните езици, и да чете на тях.

Отговорът на въпроса „що е превод“ не може да бъде еднозначен. Самата човешка дейност, която се извършва в процеса на превода и която следователно в „снет“ вид образува понятието „превод“, не е еднозначна, а сложна и многостранна. Така че първата съществена особеност на понятието „превод“, която установяваме при неговата най-обща постановка, това е многостранността, сложната природа на превода. В какво се заключава тази сложност и многостранност? Преди всичко преводът не може да бъде разбран и научно дефиниран, ако не се вземе предвид неговата социална същност и природа, както и неговите социални функции. [Лилова 1981: 19].

Съществуват различни критерии за класификация на преводите, дори се смята, че окончателната типология на преводните текстове не е направена досега. Общата класификация обаче е следната:

1. Според стила на превода и превода като текст;
2. Според възприятието на оригиналния и респ. преводния текст;

Тези два критерия се намират извън дисциплината теория на превода, когато двата текста се разглеждат като самостоятелни текстове.

Освен това обаче от самата същина и практиката на превода могат да бъдат изведени разновидностите на превода:

- Според метода на превеждане и превода като процес;
- Според превеждания елемент и превода като процес;
- Според типа съхранена материя в преводния текст;
- Според личността на преводача като доминиращо условие за качеството и типа на превода.

Не на последно място трябва да се посочи и видът на получения превод.

Последният критерий е от извънезиков характер и освен това е субективен по своята същност и се опира на конкретните качества на преводача като посредник между двата текста. Присъствието на личността на преводача се посочва от някои изследователи като основна разлика между художествения и нехудожествения превод. Това отговаря на наличието на творчески елемент в художествения превод и отсъствието му в информационния, където съществена е не поетиката, а точността и логиката на съдържанието.

Видове превод

Художествен
Информативен

- Творчество
 - Точност
- Естетическа функция
 - Познавателна функция
- Жертви на лексика

Информативният превод има две разновидности:

- 1- Превод на научно-техническа литература и
- 2- Обществено-политическа литература

Информативният превод обхваща текстове с научен характер – статии, монографии, трудове; с делови характер – договори, споразумения, писма, закони; с обществено-политически характер – речи, изказвания, документи от международен тип; с битово съдържание – указания за ползване на уреди, на козметика; рецепти – кухненски, технологични; специализирани технически преводи – в областта на инженерните науки, строителството, различните видове производство, земеделието и т.н. със своя много специфична терминология.

Информативен превод се нарича превода на текстове, чиято основна функция е да съобщава някакви данни, а не да въздейства художествено-естетически върху читателите. Към тях се отнасят всички материали от деловия, обществено-политическия, битовия и прочее характер. Към тях можем да отнесем и различни видове описания на пътешествия, очерци и други подобни текстове, в които преобладава чисто информационното повествование. Разделението на художествен и информативен превод сочи само към основната функция на оригинала, която трябва да се възпроизведе в превода. Фактически, в оригинала, като цяло изискващ художествен превод, могат да се отделят и части, изпълняващи предимно информационни функции, и обратното, в превода на информативен текст могат да фигурират и елементи на художествения превод. В информативния превод се различават отделни подвидове, които се определят съобразно функционално-стилистичните особености на оригинала. Така можем да отделим преводи на научно-технически материали, на официални и делови, политико-публицистични, вестникарско-информационни, на патентни материали, на юридически/ правни текстове и пр. често пъти преводачите се специализират в една отделна област дори и на информативните преводи – като например медицина, инженерство, машиностроене, транспорт, фармацевтична индустрия, маркетинг и реклама, правна литература и др.

Развитието на официалната преводаческа дейност в Османската империя започва по времето на Султан Ахмет III (1703-1730), с основаването на преводаческа организация, в която членували 25 преводачи и с откриването на печатница от Ибрахим Мюттеферика. През този период Есат ефенди и Мютерджим¹ Есат са правили преводи на исторически произведения. [Карантай 1991: 97].

По време на Танзимата² обаче, поради интереса към западната техника, преводите на текстове от социалната сфера, философията, литературата и др., отбелязва значителен прогрес на Запад. 19-ти век е времето, през което се извършват значителен обем преводи на техническа литература. В тази връзка през 1832 г. била създадена Съюз на преводачите, чиято цел била да обучипреводачи, които да могат да водят необходимата кореспонденция. Въпреки, че е била създадена като академия, поддържаща културни контакти, Енджюмен-и Даниш³ посредством своите 40 членове, развива активна преводаческа дейност, като сред преведените книги има произведения с историческа, географска и икономическа тематика.

През 1924 г. започват да се предприемат мерки за развиването на активна преводаческа работа. Особено след Втората световна война, когато вече функционира създаденото Преводаческо бюро, се отбелязва значителен прогрес в преводите по философия, история и т.н. Тук трябва да се отбележи, че не само в Турция, но и в цяла Европа, след Втората световна война, започва активното развитие на преводите и особено на НТЛ.

Една от най-съществените промени в областта на превода след Втората световна война е неимоверното развитие на информативния превод, свързано с развитието на науката и

¹ В превод от турски означава преводач. - Заб. автора.

² Период на обществени реформи, започнал с въвеждане на пакет от закони, обнародвани от Султан Абдул Меджид на 3 ноември 1839 г. - Заб. автора.

³ Научна институция, функционирала през периода 1851- 1862 г.. Създадена е по подобие на Френската академия на науките от Мустафа Решит Паша. - Заб. автора.

техниката, с научно-техническата революция. Преводът активно съдейства за развитието на науката и техническия прогрес. Без него не могат да станат достояние на другите народи постиженията на науката във всяка отделна страна. Осъществяването на такива първостепенни задачи като бързото внедряване на научно-техническите постижения, ускоряването на темповете на научно-техническия прогрес, интензификацията на производството, повишаването на ефективността на икономиката и качеството продукцията и т.н. Без превода тези трудности са непреодолими. [Васева 1989: 25].

Развитието на съвременната духовна култура – национална и световна – на съвременните процеси в областта на науката, културата, идеологията се извършва с огромното участие на превода. Без него не само няма взаимна информираност, всеобщо ползване плодовете на науката, изкуството, културата, но няма взаимно културно, научно и политическо сътрудничество като един от важните пътища, средства и условия за развитие на литературата, науката, изкуството, изобщо на духовната култура. [Лилова 1981: 7].

По материали от научната конференция на СПБ, проведена през 1977 г., през 70-те години е имало повече от сто хиляди списания в областта на науката и техниката. Ежегодно в тях са се публикували близо пет милиона научни статии. Ведно с това ежегодно са излизали стотици хиляди патенти и авторски свидетелства, десетки хиляди монографии, книги, сборници, повече от две хиляди реферативни издания и пр.

Характерна особеност на нашето време е разширяване полето на научните изследвания, увеличаване броя на научните центрове и авторите, които се занимават с изследователска дейност. Всичко това води до увеличаване на научната информация и издига ролята на преводача като посредник между автора и специалистите в дадена област. Друга характерна особеност на новото време е значително нарасналата роля на английския език. Навлизането на чуждици е актуална тема както пред българския, така и пред турския език. Напр. *desktop*, *download*, *link*, *chat*, *flexible* и др.

Големият обем научно-технически преводи доказва огромното значение на превода на НТЛ и поставя сериозни задачи: преди всичко да се изучат специфичните трудности и да се съдейства за повишаване на качеството на превода, като се формулират точно изискванията към преводача, редактора и рецензента на научния и техническия превод. Нещо повече някои автори (Пумпянски 1981, с. 301) разглеждат превода на НТЛ като особена дисциплина, граничеща с езикознанието, науката и техниката. [Васева 1989: 28].

Характерните особености на научно-техническия стил са неговата съдържателност, логичност, точност и обективност, яснота и разбираемост. Този вид текстове налагат използването на научно-технически термини и специална лексика. Преводачът на НТЛ трябва не само отлично да владее изходния език и езика на превода, но и да бъде специалист в дадена или съвсем близка до нея област на науката, да има добра обща и езикова култура. Един добър електроинженер например не може да превежда еднакво сполучливо текстове от своята област и от областта на машиностроенето, автоматиката, кибернетиката, където проблемите и терминологията са други. И все пак дори при съвременната голяма специализация на науката е необходима известна енциклопедичност в научните знания. Например преводачът на материали от текстилната промишленост трябва да знае термини и от областта на математическата статистика, текстилната химия, икономиката и пр. Както във всяка друга област, преводачът на НТЛ трябва да знае къде може да направи справка, да умее да използва необходимите речници, енциклопедии, справочници и да умее да прави различни видове преводи. [Васева 1989: 28].

Преводачът като участник в един сложен процес на речево общуване едновременно изпълнява няколко комуникативни функции: първо, изпълнява ролята реципиент на оригинала т.е. участва в акта на речево общуване на езика на източника. Второ, той се явява създател на текста на превода, т.е. участва в акта на речевото общуване на преводния език. Трето, той създава не само текст на езика на превода, а текст на превода, тоест, текст, който във функционално смислово и структурно

отношение има качеството на пълноценна замяна на оригинала. Това означава, че преводачът обединява речевите актове на езика на източника и на езика на превода, явявайки се в участник и в двете.

Ако в оригинала има индивидуален стил, преводачът е длъжен да го пресъздаде и в превода. Но ако авторът употребява дълги изречения, претрупани с излишни думи, многократно повтарящи мисълта, и преводачът отрази точно този „стил“, редакторът и читателят имат право да го упрекнат, задето „не е изчистил“ текста, не е олекотил фразата, не е избистрил мисълта. [Васева 1989: 35].

Прежеждането на НТЛ изисква специална подготовка, която не съвпада с „общата“ преводаческа подготовка. Бъдещите преводачи на НТЛ не би трябвало да изучават чуждия език „изобщо“, а целенасочено да овладяват езика на НТЛ, както екскурзоводите изучават преди всичко разговорния стил, а политиците и дипломатите – обществено- политическата лексика и терминология в чуждия език. [Васева 1989: 29].

Преводът на научни и технически текстове значително се отличава от превода на художествени и обществено- политически не само по характера на трудностите, но и по самото разбиране за точност и вярност на превода спрямо оригинала. При превода на художествената литература целим да отразим художествено-естетическото съдържание, образното и емоционално богатство на първообраза – което поставя пред преводача изискването за художествено- стилистична и образно- емоционална адекватност. При превода на НТЛ се цели преди всичко логическата точност. При художествения превод понятието „точност“ и „вярност“ на превода предполага максимално приближаване на естетическото и образно-емоционалното възприятие на оригинала и превода, при научния превод то почива на интелектуалната, мисловната логичност. Поради това и най-добрият преводач на НТЛ може да сее окаже безпомощен да пресъздаде художествен текст и, обратно, един майстор на художествения превод, който няма съответната подготовка в научна област и не познава терминологията ѝ, не е в състояние да се справи със специален текст. [Васева 1989: 36].

Най-характерната особеност на научния текст е самият начин на изложение, който известният руски изследовател на НТЛ А. Л. Пумпянски нарича формално-логичен или колективен. Същият автор предлага и метод за изследване на НТП, наречен от него билингвистичен, който се отличава принципно от методите, приети в сравнителното езиковедие. Обект на билингвистичните изследвания са не езиковите явления на различни равнища, а търсенето на еквиваленти на научната мисъл при билингвистичната речева дейност – превода. [Пумпянски 1981: 301].

Обективността, строгата логичност, точността и яснотата на НТЛ са тясно свързани с нейната терминологичност.

Терминът е еднозначен; терминът не е обременен с конотации; терминът няма синоними; независимо от контекста терминът се превежда с термин – пълен и абсолютен еквивалент (срв. Влахов 1986, с. 8-9) – и затова съгласно единодушното мнение на специалистите терминът е от онези единици, които не затрудняват преводача. Защо при това положение, ще попита любознателният читател, въпросите за превеждането на термините, за поведението им в превеждания текст са попаднали им в книгата за “непреводимото”? [Влахов 1990: 294]

Според Ив. Васева терминът е средство за номинация, название на понятия или обекти от дадена наука или тясна професионална област. Например: *охладителен танк* (голям съд за охлаждане на млякото), *масломер* (вид апарат за определяне маслеността на млякото).

Изборът на подходящ термин при техническите текстове и преводи може би е най-големия проблем, с който се сблъсква преводачът.

Например: *eşanjör* (топлообменник), *çek valf* (възвратен клапан), *kalorifer kazanı* (парен котел), *oksijen tüpü* (кислородна бутилка), *agraf* (промишлен телбод), *ankastre* (вграден), *kontraplak* (инерплат), *işgücü sirkülasyonu* (текучество), *flexibil bağlantı* (гъвкава връзка), *emre yazılı senet* (запис на заповед), *kesin teminat* (гаранция за изпълнение), *sarih rıza* (изрично съгласие), *rodaj* (родирание, кантиране), *finişör* (матрица), *mastör* (нюансон), *parizon* (заготовка), *otoklav* (автоклав, парна стерилизационна

камера), *conta* (уплътнение, *sürastarya* (демюрейдж), *astarya* (сталийно време), *ceraskal* (мелфеп), *allen anahiar* (шестограмен ключ) и т.н.

Термините не се „появяват“ а се създават съзнателно. Затова всички изследователи на НТЛ изтъкват, че терминологичното словообразуване е съзнателен процес, който се подава на контролиране и регулиране. [Даниленко 1973: 77].

Обикновено термини се създават от признати, авторитетни учени и изобретатели. Такива са не само „фамилните термини“ (образувани от фамилията на изследователя) като *ват*, *волт*, *ампер*, *рентген* и др. , но и съдържащите някакво име терминологични словосъчетания. Например: *архимедов винт*, *торичелева тръба* и др.

Като пример тук можем да посочим турските *selrak* и *sana yađı*, които са наименования на търговски марки, но са добили популярност в езика и заместват думите „кърпички“ и „краве масло“.

Някои автори (например Троянская 1981) говорят за термини и полутермини (или периферии на термини), които се използват във всички или в много науки, напр. движение, напрежение, налягане и др.

Голяма част от терминологизираната лексика има метафорична основа. Възприета е от бита благодарение на някакво сходство по форма, функция, място със съответния научен обект. Такива са: *зъб*, *глава*, *ухо*, *кожух*, *гребен*, *вретено*, *мотовилка*, *чукче*, *наковалня*, *лопатка*, *охлюв*, *лъжичка*, *гръден кош*, *тъпанче*. Това явление се наблюдава във всички езици. [Васева 1989: 43].

Термини, подобни на посочените по-горе са налице и в турския език. Напр.: *ađız*, *diş*, *göz*, *delik*, *bacak*, *ađ*, *çekiç*, *baş*, *parmak*, *gövde*, *burun* и т.н.

Въпросът за превеждането на термина е от значение и затова, че, както се каза, поведението му в собствената му страна не е еднакво с това в художествения текст; в научната и техническата литература терминът има номинативна функция, т.е. представлява знак за точно определено научно понятие, подобен на символите в математическа формула, докато в

художествен текст той изпълнява ролята на характерен елемент, част от строителния материал на литературния образ. При това положение трябва най-напред да се подчертае, че подходът към превеждане на терминология се определя преди всичко от жанра на произведението. [Влахов 1990: 295]

Например турската дума *sosis* (сосис), която в общонародния език означава „кренвирш“, в производството на флоатно стъкло е наименование на участък от производствената линия, за който термин не е възприет друг еквивалент и всички стъклопроизводители са възприели именно него. Подобен пример е и англ. *dog house*, който израз в превод означава „кучешка колиба“, но също као посочения по-горе, е термин, присъщ на производството на флоатно стъкло, който се употребява във всички предприятия за производство на стъкло по света.

Преди да търсим за термина равностойно изразно средство в ПЕ, трябва да го разпознаем в текста, да го ограничим от общоезиковата лексика. Затруднения може да възникнат поради омонимичност: между два термина (напр. в различни науки), между термин и нетермин, между термин и реалия, между термин и ИЕ и ПЕ и т.н.; на обикновена лексикална или фразеологична единица може да се препише терминологичен статус или, обратно – поради “прозрачната” се вътрешна форма терминът може да се лиши от този статус. Омонимите понякога се разпознават по-лесно сред термините заемки, на често и те затрудняват преводача. Напр. англ. *sable* освен кабел може да значи и стоманено въже, котвена верига, телеграма, каблограма, швартов, кабелов, усукан орнамент, телеграфирам (по подводен кабел), закрепвам с дебело въже, украсявам с усукан орнамент (БАРС). Нем. *Kammerton* е “основен тон”, а рус. – камертон отговаря на нем. *Stimmgabel* (ЛДП-н). Такива термини лесно стават “лъжливи приятели на преводача”. По-сложно е разпознаването на омоними и особено различните значения на изконни за ИЕ термини. От една страна, необходимо е отлично владение на предмета. При превод медицински текст от рус. на бълг. често срещаната рус. дума *болезнний* може да значи и „болезнен“, и „болков“. От друга страна, много от изконните термини притежават „прозрачна“ вътрешна форма. Образувани

от най-обикновени, „всекидневни” думи, добили в съответната терминология нови значения, те могат да представляват значителна опасност за невнимателния преводач. В технически текст едва ли зъб, рамо, глава, палец, гърбица, челюст и др. под., а и особено умалителни и гальовни отсенки от типа на краче, шийка, главичка (в рус. те са много повече) биха заблудили преводача дотолкова, че да ги вземе за части на тялото; в някое описание на машина или стандарт сигурно никой няма да преведе бълг. термин главичка с нем. “Kopfschen” или шийка – с фр. “petit cou”. Но живата вътрешна форма на изконни термини може ледно да подведе дори когато преводачът е специалист. Не са редки случаите, когато рус. грудная клетка сме срещали в бълг. текст като „гръдна клетка” (вм. кош), внутривенная инъекция – като „вътрешна” вм. венозна инъекция, „лампичка” – вм. крушка, да не говорим за разните „стенички” и „тръбички” – вм. стени и тръби в медицинската литература. Ще напомним, че рус. термини с умалителна форма – головка, глазок, ушко, губки, бородка, носик, шейка, ручка, ножка, кулачок и много други, като термини нямат умалително значение и следователно не бива да се предават с такава гальовна съответка. А понеже закономерности в това отношение липсват, при съмнение единственото средство да не се въвеждат в превода анекдотични термини са речниците. [Влахов 1990: 296]

Многозначността на думите също е фактор, затрудняващ преводаческата дейност. Примери за това са думи като „varlık” и “borç”, чиито популярни значения са съответно „същество, съществуване, благосъстояние” и „дълг, заем”, докато в специализираните текстове се употребяват със значението на „пасиви” и „активи”. Преводът на думата „sigorta” също изисква внимание, понеже означава както застраховка и застрахователен, така и осигуряване и осигурителен. Както Бренда Данет пише, правният език използва думи, познати за всички, но с непознато значение (1985).

Съдържанието на термина се определя от областта на науката, в която е употребен. Например: *основа* в езикознанието, *основа* в строителството, в химията, в геометрията. Различно

значение в различните науки имат и термините: *интерференция, маса, форма, възел и др.*

Интерференция се употребява: а) във физиката =наслагване на взаимносвързани вълни, при което на някои места се получава усилване, на други отслабване на вълнообразното движение; б) в оптиката (интерференция на светлината); в) в методиката= отрицателно влияние на родния език при усвояване на чуждия и обратно;

Маса се употребява в биологията (основната маса въглерод), във физиката (масата по ускорението дава теглото), в математиката (12 гроса съставят нова единица - маса).

Форма – в геометрията, в биологията (съвкупност от индивиди от даден вид с постоянен белег, различен от други индивиди от същия вид), във философията (структура на нещата, характер на вътрешните им връзки).

Възел – в машиностроенето (=съвкупност от няколко механизма), в металургията (възли на автоматизация); в мореплаването (мярка за дължина = 1851 м, с която се определя скоростта на кораба) и др. [Васева 1989: 45]

По състав термините биват еднословни, дву- три- и многословни. Еднословните термини могат да бъдат: непроизводни (*болт, сонда, винт, диод, двигател*), производни (*болтов, винтов, двигателен*) и, сложни думи (*газопровод, фрезмашина*) и сложносъкратени думи (абривиатури, нар. елка) (по-подробно вж. Сенкевич 1976, с.71).

Преводачът трябва да знае термините за основните понятия, за да може да образува производните, напр. *код* – *кодиране, декодиране; патент* – *патентен* (фонд), *патентна* (служба, документация); *спектър* – *спектрален* анализ, *спектрални* линии; *звезда- звезден* куп, *звездна* величина и др.

Във всички езици съществуват някои термини – дублети. Обикновено единият е чужда дума, другият – родна (напр. лингвистика - езикознание). Това поставя въпроса, кой от двата термина да се предпочете. Голяма част от термините – чужди думи в българския език, се употребяват отдавна и влизат в международната терминология, която облекчава специалистите в дадена област при четенето и разбирането на публикации,

написани на чужд език, дори когато те не го владеят добре. В наше време съществуват две противоположни тенденции: към увеличаване на международната терминология (интернационализация на терминологията) и към заместването ѝ с домашни термини. [Васева 1989: 48]

Пумпянски смята, че международните термини точно диференцират понятията и затова предпочита: *акцентира* (вм. подчертава), *варира* (вм. променя се), *вulgарен* (вм. груб, опростен).

От друга страна, в пресата често срещаме упреци за задръстване на българските научни текстове с чужди термини като *диапазон* (вм. обхват), *ниво* (вм. равнище), *амбрияж* (вм. съединител), *волан* (вм. кормило), *фреквентност* (вм. честота), *продуцент* (вм. производител), *консумент* (вм. потребител), *реципиент* (вм. получател) и др.

Във всеки език има заимствани термини. Като изключим международните, възприети във всички страни, и формализираните математически и химически означения, останалите термини красноречиво свидетелстват за историческите, икономическите и културните връзки на даден народ. Така например българската военна терминология използва извънредно много руски термини, възприети след Освобождението при създаването на българската войска (*поручик, подпоручик, кобур, паласка и др.*) и след 9.IX. [Васева 1989: 48]

Голямо внимание се отделя на систематичността на новосъздаваните термини. В много области са разработени общи правила за тяхното използване. Ако някакъв прибор е наречен *redresör*, то всяко устройство, изпълняващо подобна функция, се назовава чрез добавянето на конкретизиращи признаци към този термин: *elektrolitik redresör, alçak gerilim redresörü, diyet redresörü, kontrollü redresör, kontak redresörü, alçak gerilim redresörü, cıva arklı redresör* и т.н.

Прежеждането на термини не представлява трудност, когато в ПЕ има термин еквивалент. Ами ако няма?

В научната литература специалистът– ботаник няма да се задоволи с „дърво с бели дъхави цветове и сърцевидни листа”;

той има нужда от точен термин, а още по-добре – от общоприето в съответната номенклатура латинско название на дървото. Така че преводачът няма никакъв избор - нужен е термин, който не бива да се замести с дефиниция или описание. И тук опираме до терминотворчеството, или ще вземем термин (транскрибираме) от оригинала, или ще съчиним свой (било като нагодим за целта някоя подходяща по смисъл лексема от общоезиковия фонд, било като сглобим термин от латинско- гръцки словообразователни елементи), или сведем дефиницията до удобно словосъчетание, което да играе ролята на термин. [Влахов 1990: 298]

Най-често срещаната грешка в превода на НТЛ в областта на терминологията е несъобразяването с възприетата в езика на превода терминология, нарушаването на нейната „стандартност”. Това се наблюдава обикновено в преводи, направени от филолози, които не са специалисти в дадена област. Напр. в математически текст: *повърхност* на кръга (вм. *лице* на кръга), *уравнения с частни производни* (вм. частни диференциални уравнения), *симетрична ос* (вм. *ос на симетрията*) (по-подробно вж. Васева 1989, с.54).

В НТЛ се срещат често и причастия, дори в езици като българския, които иначе ги избягват. Напр. *акумулиращо*, *изпреварващ*, *срязващ*, *превключващ*, *плаващ*, *регулируем* и т.н. (по-подробно вж. Васева 1989, с.58).

Друга характерна особеност на НТЛ е засилената употреба на абстрактни съществителни (*плътност*, *величина*, *обем*, *възможност*, *сила*, *осветеност*, *капацитет*, и др.) и отглаголни съществителни със значение на действие и процес (*съпротивление*, *изместване*, *преместване*, *предаване*, *обработка*, *блокиране*, *армиране*, *натоварване*, *увеличаване*, *намаляване* и др.). Често се срещат и отглаголни съществителни на –*мост* със значение „възможност за реализация”: *заменяемост*, *(не)делимост*, *определяемост*, *възстановимост*, *изчисляемост* и др. в българската терминология се използват и отглаголни съществителни, които всъщност нямат изходен глагол, напр. *топлоусвояване* (няма глагол *топлоусвоявам*), *топлопредаване*, *топлоприемане*, *паропускане*, *огнесъпротивление* и др. [Георгиева 1977: 89]

В НТЛ е широко разпространена употребата на сложни думи с интернационални словообразователни компоненти: приставки, наставки или корени, напр. латино- гръцки: *био-, аква-, авто-, агро-, астро-, гео-, хидро-, енерго-, електро-, кардио-, радио-, фото-* и др.

Примери:

Хидрография - hidrografi

Хидродинамичен - hidrodinamik

Хидрограф – hidrograf

Биология – biyoloji

Полиакрил – poliakril

Полиамид – poliamid

Полиартрит – poliartrit

Фотометричен – fotometrik

Фотогеничен – fotojenik

Както е видно и от примерите по-горе при повечето термини е налице въпросния компонент. Не липсват и изключения обаче:

Хидрогенератор – su jeneratörü

Биоканал – biyolojik kanal

Биолампа – biyolojik lamba

Биофилтър – biyolojik filtre

Употребата на чуждици, и особено на английски думи, които почти не се употребяват в ежедневието, е друг фактор, затрудняващ работата на преводача. Пример за това са думи като: *astable, kolektör, flanş, stabilite, nozul, float, table* и т.н.

Употребата на някои чуждици обаче е много по-разпространена в сравнение с техните турски еквиваленти. Широката употреба на такъв род думи, може да е улеснение при воденето на един мултинационален разговор, но би породило негативна реакция у хора, борещи се за изчистването на езика от чуждици. Пример за такива думи са: *şarj etmek, analiz, regülasyon, dinamik, analitik, minimum, maksimum, determinant, simülasyon, sentez, deşarj, frekans, sinyal, sekonder, termal, input, display, mouse, optik, operatör, set, simetrik, statik, relatif, rezistans, otomatik, voltaj, network, simetri, kapasite, senkronize, difüzyon, ferforje* и т.н.

По разнообразие на типовете изречения и функции на синтактичните форми НТГЛ далеч отстъпва на художествената литература. В НТГЛ преобладават изречения, в които не се посочва говорещият (безлични, неопределено-лични, изречения с именни сказуеми и др.). Повечето от изреченията са сложни или усложнени с обособени причастни, деепричастни конструкции, еднородни части и др. Последното се обяснява със стремежа към информативна наситеност на текста. [Васева 1989: 59]

Според Котюрова в НТГЛ се срещат три пъти повече повторения, отколкото в художествената (на 100 изречения се падат 23 лексикални повторения срещу 7 в художествен текст). Най-често се повтарят термини и езикови средства, които играят организираща роля (наречия, причастия, вметнати думи и конструкции). Напр.: а) за активизиране на мисълта и вниманието: *да разгледаме, да си представим, да предположим, ще подчертаем, ще отбележим* и др.; б) за логическо подчертаване на мисълта: *трябва да обърнем внимание, не трябва да забравяме* и др.; в) за връзка с казаното вече: *както казахме, както отбелязахме, както беше посочено* и др. [Котюрова 1981: 50]

Друга причина за проблеми при превода може да се окажат граматичните различия - синтактичните структури и словоред на турския и български език. Фактът, че в българския език сказуемото е в началото на изречението, а в турския - в края, създава известни затруднения. Като пример може се посочат няколко заглавия на спецификации:

*ТЕХНИЧЕСКА СПЕЦИФИКАЦИЯ ЗА ИЗРАБОТКА НА
ДЪРВЕНИ ПАЛЕТИ
AHŞAP PALET TEKNİK ŞARTNAMESİ*

*СПЕЦИФИКАЦИЯ ЗА ПОЛАГАНЕ НА ТРЪБОПРОВОДИ
BORU DÖŞEMESİ ŞARTNAMESİ*

Наличието на изафети в юридическия турски език, появили се в резултат на влиянието на арабския и персийски език, поражда допълнителни затруднения при превода от турски на

български. Пример за това са: defter-i kebir (главна книга – в счетоводството), ashab-ı matlub (вземания), gayr-ı ahlaki (неморален), gayr-ı meşru (незаконен) hüsnü-i istimal (грижливо ползване), ifade-i şifahiye (устно деклариране), kuvve-i icraiye (изпълнителна власт) и т.н.

Причина за неточности в превода стават и някои глаголи в турския език. В банковия и финансов сектор глаголът „çıkarmak” се използва със значението „емитирам”, а не с известното всекиму „вадя, изваждам”.

Причина за неточности в превода стават и някои глаголи в турския език.

Изречението по-долу, както и неговия превод са пример за употребата на глагола „deşarj etmek”, чието популярно значение е разтоварвам се, а специфичното – зауствам се.

Artma tesisinde arındırılan atık sular, dereyedeşarj edilmektedir.

Отпадъчните води, обработени в пречиствателната станция, се заустват в реката.

Преводът при поява на съкращения и абривиатури налага изключително внимание. Напр. Комплексно разрешително, което е неточно превеждано на турски език като Genel İzin. В случая е направен буквален превод, но понеже тематиката е специфична се налага преводача да се запознае по-отблизо с нормативната уредба, касаеща опазването на околната среда. Комплексно разрешително в превод на турски е Entegre Çevre İzni.

По-долу са посочени някои примери за съкращения и абривиатури, пораждащи затруднение при превод:

KOİ (kimyasal oksijen ihtiyacı) – ХПК (химична потребност от кислород)

BOİ (biyolojik oksijen ihtiyacı) – БПК (биологична потребност от кислород)

СДК (средно допустима концентрация) – izin verilen ortalama konsantrasyon

ДО (допустимо отклонение) – tolerans / izin verilen sapma değeri

ДОП (долен оценъчен праг) – alt değerlendirme eşiği

ПДК (пределно допустима концентрация) – izin verilen limit konsantrasyon

ЛОС (летливи органични съединения) – uçur organik bileşikler

ПП (противопожарен) – yangın

ОВОС (Оценка на въздействието върху околната среда) – Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED)

АПТП (Акт за първоначален технически преглед) – ilk teknik muayene belgesi

РВЕ (разрешително за въвеждане в експлоатация) – kullanma ruhsati

ЛЛ (лицензирано лице) – yetkili kişi

ВВГ (втечени въглеродни газове) – likit hidrokarbon gazı

ООВ (общ органичен въглерод) – toplam organik karbon

НТВ (неразтворени твърди вещества) – askıda katı madde (AKM)

ИЦП (индекс на цени на производител) – Üretici fiyatları endeksi

ЗРУ (закрита разпределителна уредба) – Kapalı dağıtım ünitesi

По-долу са посочени няколко примера за неточности в превода на научно-технически термини, породени от непознаване на материята или поради употребата на специфични термини:

Дума / Израз/ Наименование	Неточен превод на турски език	Коректен превод на турски език
Двигател с вътрешно горене	İç yanmalı motor	İçten yanmalı motor
Източник на захранване	Besleme kaynağı	Güç kaynağı
Интелигентен албум	Entelekteül albüm	Akıllı albüm
Интелигентен филтър	Entelekteül filtre	Akıllı filtre

Оборотна ведомост	Ciro defteri	Mizan
Данък при източника	Kaynak vergisi	Stopaj vergisi
Свещ за продухване	Üfleme bujisi	Fanlama bujisi
Добавък към застрахователна полица	Sigorta poliçesi eklentisi	Zeyilname
Съвещателен глас	Danışma oyu	İstişari rey

Дума / Израз/ Наименование	Неточен превод на български език	Коректен превод на български език
Alçak frekanslı akım	Ток на ниска честота	Нискочестотен ток
Dalgıç pompa	Водолазна помпа	Потопяема помпа
Torbalı filtre	Торбени филтри	Ръкавен филтър
Sıcaklık	Топлина	Температура
Keşif özeti	Резюме за откритие	Количествено-стойностна сметка
Hakediş	Заслужено	Сертификат за плащане
Askı sistem	Окачена система	Закрепваща конструкция
İşkence	Изтезание	Менгеме
Bilirkişi	Умен, начетен	Вещо лице

Както споменава Сидер Флорин едва ли има друг творчески труд толкова тясно свързан с използването на всякакви речници, както преводът изобщо.

Издадените към настоящия момент българско- турски или турско-български речници не задоволяват потребностите на преводачите, боравещи с тази двойка езици. Освен това в Интернет пространството липсва българско- турски или турско-български политехнически речник или речник със специфична терминология. Някои налични линкове биха били от помощ на преводачите с оглед на това, че съдържат тълкувания или превод на термините на английски език. Именно английския се оказва

езикът, през който често при превод от турски на български и обратното се налага «преминаване».

Друг сериозен проблем се оказва и липсата на квалифицирани преводачи, владеещи съответната терминология. Практиката показва, че само отличното владение на чуждия език е недостатъчно при превод на специализирани текстове. Налага се завършилите филология, приложна лингвистика или транслатология да допълват и езиковата си компетентност с познания от други сфери.

В обобщение може да се каже, че преводачът трябва да проучва текста в изходния текст и да разбира не само смисъла на думите и изреченията, но и да анализира и да гледа критично на източниците на информация и термините, предложени от терминологичните речници.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бибина 2008: Бибина, Й., Теоретичен курс по Теория на превода. Шумен: непубликувани лекции
- Васева 1989: Васева, Ив., Стилистика на превода. С., 1989.
- Влахов 1990: Влахов, С., Непреводимото в превода. С., 1990.
- Георгиева, Мурдаров 1977: Георгиева Е., Мурдаров В., Проблеми на научната и техническа терминология. Преводът в служба на науката, СПБ, 1977.
- Даниленко 1977: Даниленко, В. И., Русская терминология. М., 1977.
- Котюрова 1981: Котюрова, М. П. , Об еволюции выражения связности речи в научном стиле XVIII- XIX вв. в русском языке. – В: Лингвостилистические особенности научного текста., М., 1981.
- Флорин 1969: Флорин, С., Преводачът и речникът. Сб. Изкуството на превода, изд. „Народна култура”, 1969.
- Aksoy, Berrin. Teknik Çeviri. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 2, 71-80
- Karantay 1991: Karantay, Suat: Tercüme Bürosu, Normlar ve İşlevler. Metis Çeviri Sayı 16 İstanbul: Metis Yayınları 96-101
- http://www.meslekidenetim.com/belgelerformlar/teknik_terimler.pdf

КОНФЕРЕНЦИЯТА В НИОН /10-14 СЕПТЕМВРИ 1937 Г./ И УЧАСТИЕТО НА ТУРЦИЯ

Мемиш Мердан
Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски”
memish_merdan@abv.bg

NYON CONFERENCE /SEPTEMBER 10TH – 14TH, 1937/ AND TURKEY'S PARTICIPATION

Memish Merdan

At the conference in Nyon, held in September 1937, Turkey allows England and France complete access to its bases in the Mediterranean Sea, thus making its next step to bringing the countries together. That policy, not like the one followed to that day, is a clear illustration of the fact that in its foreign policy Turkey more obviously aims at cooperation with England against Italy's aspirations.

KEY WORDS: The Nyon Conference, Mediterranean Sea, pirates acts, guard zones, fascist Italy, The Spanish Civil War, Balkan Entente, Turkish-English relationships

В резултат на решенията на конференцията в Монтрьо от 1936 г., балансът на силите в Средиземно море се променя, тъй като Турция става отново фактор в тази част на света [Гьонлюбол и др. 199: 126].

Свързаните със Средиземно море държави в средата на 30-те години следят с тревога действията на Италия. Това се отнася особено за Англия, която смята, че посредством силния си средиземноморски флот и сътрудничеството си с Франция и Италия е гарантирала сигурността на имперските си пътища. Още повече, че благодарение на базите си в Суец, Кипър, Малта, Гибралтар и др. владее входовете и изходите на Средиземно море. Но сега Италия, която открито предявява претенции върху Средиземно море и отвъд него, започва да заплашва британските

жизнени интереси. Макар и в началото на 1937 г. да е постигнато споразумение между двете държави, не може да се каже, че Англия е спокойна. Агресията над Абисиния, испанската гражданска война, въпросът за Проливите и ред други събития създават проблеми, които водят до честа промяна на мястото на съсредоточване на централната тежест в Средиземно море. След създаването на оста Рим-Берлин и развитието на гражданската война в Испания в полза на генерал Франко, постигането на едно евентуално споразумение между Германия, Италия и Испания би довело до важна промяна в баланса на силите.

Възможността Испания да се опре на подкрепата на Съветския съюз или на Италия, би увеличила чувствително значението на някоя от последните две в международното равновесие на силите, тъй като Испания, владееща Балеарските острови в Западното Средиземноморие, заема важна стратегическа позиция. При това положение след изхода на гражданската война в Испания, Рим или Москва биха си спечелили важен съюзник в Средиземно море.

Англичаните вярват, че на всяка цена трябва да държат двата изхода на Средиземно море в готовност за блокада, за да задържат имперския път [Трухановский 1974: 130-131; Акшин 1991: 231; Дюросел 1974: 203-204].

През лятото на 1937 г., нарушавайки клаузите на конвенцията от Монтрьо една неизвестно на коя държава подводница навлиза в Мраморно море и предприема нападения над испанските кораби, които се движат по посока на Черно море. Това действие е насочено не само срещу турския суверенитет, но противоречи и на споразумението за ненамеса в испанските работи. При това положение турското правителство изпраща до чуждите дипломатическите представители в Турция последователно две ноти, в които заявява, че срещу това нарушаване на международните норми тя ще изпълни своите задължения и че няма да разреши несъблюдаването на сигурността в Източното Средиземноморие и в турските териториални води. И в двете турски ноти се набляга на обстоятелството, че са пренебрегнати клаузите на един международен акт, какъвто е конвенцията относно свободата на

плаване в Проливите, подписана в Монтрьо през 1936 г. Анкара заявява категорично, че ако въпросната подводница бъде заловена и не се предаде, тя ще бъде потопена.

Паралелно с енергичната постъпка на турското правителство, средиземноморският флот на Англия започва мащабно търсене, преследване и потапяне на пиратски подводници, тъй като в Средиземно море са нападнати морски съдове и на други страни, включително и английски. Освен това пиратските действия нанасят удар и по търговското корабоплаване в този район. Като вероятни извършители на тези нападения се предполагат както испанците, така и италианците. С оглед на това Франция изпраща една циркулярна нота до всички държави, имащи интереси в Средиземно море, в която предлага в Женева да бъде свикана конференция, на която да бъдат обсъдени мерките, които да осигурят сигурността на навигацията в това море. Предложението е подкрепено моментално от Англия [Акшин 1991: 232].

Планирано е конференцията да бъде открита на 10 септември 1937 г. в Швейцария. За участие в нея са поканени Италия, Албания, Гърция, Турция и Египет. Отправени са покани също към СССР, България, Румъния и Германия, които не са средиземноморски държави, но са заинтересовани от търговията по това море. Испания не е поканена.

Турският изследовател и дипломат от кариерата И. Сойсал сочи следните причини, които карат Турция да вземе участие в работата на конференцията: 1. Някои от пиратските актове са извършени в близост до нейните териториални води; 2. Предполагаемият извършител на тези действия е държавата, от чиито аспирации Турция изпитва опасения, а именно – фашистка Италия, още повече, че по време на абисинската криза, с цел да се гарантира общата сигурност и в рамките на ОН, Турция е заела позиция на страната на антиревизионистичните държави Англия и Франция. Пиратските актове в Средиземно море са действия, които носят характер на нарушаване на мира; 3. Освен това става ясно, че в работата на конференцията ще участват СССР и балканските държави [Сойсал 1983: 520].

По време на разговор, проведен със съветският представител в Анкара Залкинд на 7 септември 1937 г., генералния секретар на турското външно министерство Нуман Менеменджиоглу оценява песимистично обстановката, считайки, че Италия и Германия ще поставят на тази конференция испанският проблем в цялост, което ще доведе до възникването на усложнения. На въпроса на Залкинд какво е отношението на турското правителство към вземането на колективни мерки за сигурност, Нуман бей отговаря, че ако те предизвикат война срещу Италия и Германия, Турция няма да участва. На запитването на съветския дипломат, какво ще бъде поведението на Турция “ако в конфликта се включат Англия, Франция, СССР и т.н.”, турският дипломат отговаря, че това ще зависи от факта какви турски интереси ще бъдат засегнати [ДВП СССР1975: 490-491].

По същото време в Средиземно море е нападат и един съветски кораб, и Москва, която вижда в това ролята на Италия, адресира до Рим остра нота. Отговорът на Италия, че не е отговорна за този пиратски акт, не е приет от съветското правителство и Москва продължава обвиненията си към италианците. Това събитие рязко помрачава обстановката преди предстоящата конференция в Нион. Предполага се, че Италия няма да пожелае да се включи в работата на конференцията от позицията на виновник. За да се предотврати провала на конференцията още преди нейното начало, западноевропейските държави декларират, че целта на този форум не е да търси чия е отговорността за минали събития, а да вземе мерки, които да предотвратят подобни събития в бъдеще - мерки, които ще са от техническо естество и че в работата на конференцията категорично няма да се позволи сблъсъкът на противоречиви идеологии. Въпреки всичко Италия и Германия отказват да вземат участие в конференцията. Като причина за своя отказ италианското правителство посочва съветските обвинения. Изтъкнато е, че Италия е принудена да чака развитието на въпроса, но и отблизо се интересува от работите в Средиземно море, както и че този въпрос би могъл да бъде разгледан от

комитета за ненамеса в Лондон. Подобен е отговорът и на Германия [Сойсал 1983: 520].

Въпреки тези противоречия конференцията в Нион се открива на насрочената дата 10 септември 1937 г. От поканените държави освен Италия и Германия, отсъства и Албания. В самото начало на заседанията, по предложение на ръководителя на английската делегация Антъни Идън, който изтъква, че конференцията е свикана по инициатива на Франция, за председател е избран френският министър на външните работи Ивон Делбос [ЦДИА 393, 1, 9: 116].

След като очертава целите на конференцията и изказва съжаление за това, че Италия и Германия не са могли да участват, в речта си председателят И. Делбос заявява, че ще трябва да се пристъпи веднага към работа и да се побърза.

След речта на Делбос думата иска ръководителят на съветската делегация Максим Литвинов. С мотива, че е важно конференцията да бъде проведена бързо и незабавно да се пристъпи към охрана на Средиземно море, делегатите на част от останалите страни се опитват да го убедят да се откаже от всякакво изказване. Първо това е направено от министъра на външните работи на Турция Тевфик Рющю Арас, вероятно по молба на английския външен министър, а след това от Делбос и Идън. Литвинов отговаря, че конференцията е свикана без консултация с неговото правителство и че следва да представи отношението на Москва към проблемите, свързани с конференцията [ДВП СССР 1975: 750].

След като успява да вземе думата, М. Литвинов говори остро против Италия и изразява своето учудване и неодобрение за това, че Испания не е поканена [Пак там: 492-495, № 326].

А. Идън набляга върху важността от вземането на бързи и ефикасни решения. Той предлага Германия и Италия, за отсъствието на които и той изказва съжаление, да бъдат държани в течение на разискванията - предложение, срещу което не възразява никой [ЦДИА 393, 1, 9:117].

С това се привършва публичното заседание и по предложение на председателя, конференцията от този момент се превръща в комисия, заседаваща при закрити врата.

В тази комисия се развиват интересни дебати, в които най-често думата взема М. Литвинов. Първият голям спор се развива около въпроса, дали подводница, принадлежаща на една от воюващите страни в Испания, която нападне или потопи търговски кораб, следва да бъде нападната и потопена от контролиращите флоти. Според англо-френското предложение, пиратски акт има само когато такова нападение бъде извършено от подводница, в противоречие с Лондонският протокол, подписан на 6 ноември 1936 г. При такъв инцидент провинилата се подводница ще бъде нападната и потопена. Или ще се постъпи според решението на участващите в Нионската спогодба сили или на Комитета за ненамеса в Лондон.

Литвинов полага усилия да прокара една по-проста и много по-широка формула: всяка подводница, която нападне в Средиземно море търговски кораб, принадлежащ на друга държава, освен на Испания, да бъде веднага нападен и потопен. Той предлага да се действа по същия начин и срещу надводни кораби и аероплани. След дълги спорове, искането на Литвинов остава без непосредствен резултат, като се решава при редактирането на окончателния текст изказаното от него мнение да се вземе под внимание [Пак там:117-118].

Според англо-френското предложение за облекчение на охраната, участниците в конференцията се задължават да не пускат своите подводници в Средиземно море, освен в някои случаи, като движението на тези подводници следва да се извършва само по повърхността и да са придружавани от надводни военни кораби, като за това трябва да се известяват и другите заинтересовани сили [ДВП СССР 1975: 750].

За надзор и охрана в Средиземно море се определят зони: от Гибралтар до о. Малта включително – на Англия и Франция; оттам до южния край на Италия – на Италия; съседната зона докъм о. Крит – на Югославия; оттам до о. Хиос – на Гърция; от Хиос до Сирия - на Съветския съюз и Турция [ЩДИА 393, 1, 9: 117-118].

Тази част на предложението внася суматоха между балканските държави [Барлас 2008: 158]. Югославският представител заявява, че не вижда как Югославия би охранявала

зоната си при липса на достатъчен военен флот. Турската и гръцката делегации не поемат никакво задължение, а искат да се обърнат до правителствата си и да проучат по-обстойно въпроса. Поискани са, главно от Югославия и Турция, по-големи подробности по отношение на организацията и действията на охраната. А. Идън, след известно колебание, съобщава, че Англия и Франция ще употребят за целта 40-50 миноносци и известен брой самолети (аероплани). В съгласие с Франция той заявява, за да успокои Югославия, Гърция и Турция, че ако флотите им не бъдат достатъчни, Англия и Франция ще им помогнат в кръга на възможното [ЦДИА 393, 1, 9: 117-118].

Литвинов изразява съмнения относно целесъобразността на разделянето на морето на зони, тъй като участниците в конференцията нямат една и съща военноморска мощ и поради това защитата няма да бъде еднаква. От това, според него, никой не печели, защото британски кораб може да бъде потопен, когато преминава през слабо защитена зона. По тази причина Литвинов заявява, че има предпочитание към смесени отряди в цялото море [ДВП СССР 1975: 75].

Към осем часа вечерта на същия ден (10 септември) заседанието се закрива при доста унило настроение от страна на балканските делегации. Разговорите продължават да се водят неофициално [ЦДИА 393, 1, 9: 117-118].

Причината, поради която Турция не е съгласна да си сътрудничи със Съветския съюз в Средиземно море, се дължи на опасенията, че по този начин последната ще може да контролира турското средиземноморско крайбрежие [Барлас 2008: 158].

Късно вечерта българският премиер Георги Къосеиванов се среща с външния министър на Турция Тевфик Рющю, който му съобщава, че неговата страна, заедно с Югославия, Гърция и Румъния, ще положат всички усилия, за да отпадне предложението за зоните, а охраната да се ограничи в териториалните води на съответните държави. Т. Рющю споделя също, че съветското искане да бъдат потапяни изобщо всички подводници-нападатели няма да бъде прието [ЦДИА 393, 1, 9: 118].

На следващия ден, преди заседанията, Т. Рюшю Арас и югославският делегат Пурич се споразумяват с Г. Кьосеиванов относно общата линия на поведение, която да следват: да се настоява да бъдат премахнати зоните; да се иска всяка от крайбрежните държави да охранява своите териториални води; да се организира охраната на Черно море от крайбрежните му държави в рамките на Нионското споразумение и във връзка с останалите държави, които участват в него [Пак там: 113].

Още в началото на заседанието от 11 септември Пурич предлага от името на Балканската антанта, на всяка крайбрежна държава да се предостави да пази охраната на териториалните си води от пиратски нападения, като за целта бъде свободна да се споразумява с други крайбрежни държави; извън териториалните води, особено по обикновените морски пътища от единия до другия край на Средиземно море, охраната да се поеме от съединените морски сили на Англия и Франция. Пурич изказва надеждата си, че и другите средиземноморски държави, поканени на конференцията, ще се присъединят към решенията ѝ, които ще им бъдат съобщени.

Това предложение, към което се присъединява и българската делегация, се приема [Пак там: 114-115].

По този начин се отстраняват много неудобства, особено опасностите от евентуални стълкновения на балканските държави с Италия. Чрез задружното поведение на представителите на балканските държави, тактично подкрепено от делегатите на Англия и Франция, се постига изключването на съветските морски сили от общите действия в Средиземно море.

Случаите, в които нападателите-подводници ще се преследват с оръжие и потопяват, се определят точно и от защитаването така упорито от Литвинов разширение на тези случаи не се вмъква нищо в новия текст. Само неспазването на Лондонските споразумения представлява пиратски акт и ще се преследва по силата на конвенцията.

За участието на Италия се оставя отворена врата: в точка 1 на чл. 4 (в района на Тиренско море), по-дискретно в т.3, където става дума за ревизия на разпределението на силите, съобразно с евентуални промени в положението.

По настояване на Литвинов, Идън се съгласява да бъде направена уговорка, че конвенцията в никакъв случай не легализира войната, не одобрява нападенията над търговските кораби и не признава в никакъв случай правата на воюващите страни в испанската гражданска война [ДВП СССР 1975: 750].

Турция успява да прокара важната за нея точка 2.б. от чл. 4: докато първоначалното предложение гласи, че тя, както и Югославия (с изключение на Адриатическо море) и Гърция, ще позволят на останалите участващи в споразумението средиземноморски държави да оперират в териториалните им води и да си служат с турските, гръцките и югославските морски бази, новият текст предвижда: “и да си служат с онези от техните пристанища, които те (Турция, Югославия и Гърция) посочат”. По този начин е осуетен опитът на Англия да вкара в Нионското споразумение една от най-съществените части на спогодбата за действие в Средиземно море, сключена по времето на санкциите срещу Италия и толкова неприятна за последната [ЦДИА 393, 1, 9: 114; ДВП СССР 1975: 751].

Според постигнатото предварително съгласие между държавите от Балканската антанта и България, румънския външен министър Антонеску излиза с една декларация, в която обявява поддръжката си за декларацията на Литвинов, че черноморските страни ще организират помежду си охраната на Черно море, но прокарава и резервите си, че така организираната охрана ще се упражнява в рамките на Нионското споразумение и във връзка с другите държави – страни в него. Българската делегация заявява, че се присъединява към декларацията и изказаните резерви на балканските държави [ЦДИА 393, 1, 9:114-115].

С това привършва фактическата работа по споразумението, което остава да бъде прието от правителствата на участващите държави в рамките на няколко дни.

На 13 септември експертите на делегациите на конференцията се събират, за да разискват техническите приложения към конвенцията. Определят се 11 морски пътища, които участващите правителства ще препоръчат на своите търговски флоти, за да се ползват от защитата, уговорена от

Конвенцията (чл.6). Разгледани са и въпросите за зоните, в които на подводниците е позволено да се движат за упражнения. Същия ден заседанието на експертите приключва [Пак там: 109-111].

На 14 септември 1937 г. Конференцията се събира на частно заседание. Гръцкият делегат Политис иска да се определи по-точно правото на контролиращите сили, Франция и Англия да се ползват от онези пристанища на останалите средиземноморски държави, които последните биха определили. Английските и френските военни единици ще имат право да влизат и престояват в такива пристанища, да се снабдяват с гориво и провизии, да си служат с пристанищните инсталации, включително и безжичния телеграф. Но поставянето на мини или други прегради, отбраната и укрепването на пристанищата остава ненакърнено право на съответните държави.

След това Тевфик Рющю прави една декларация, вписана в протокола, в която припомня разпоредженията на Конвенцията в Монтрьо относно водите в Проливите, а също и факта, че Измирският залив е обявен и признат за турска военна зона, следователно достъпът в него е забранен [Пак там: 111].

След турския външен министър думата взема председателят Делбос, който докладва, че решенията на Конференцията са съобщени на италианското правителство, от което ще се чака отговор. Той заявява, че иска да се даде право на председателя и на главния секретар на конференцията да свикат ново заседание, когато и където намерят за нужно.

След приемането на това предложение се открива публично заседание и се подписва споразумението.

Председателят държи реч, в която още веднъж очертава значението на извършената работа и задоволството си от бързите и ефикасни действия на всички преговарящи държави. "Постигнатото споразумение надхвърля рамките на обикновена спогодба между пряко заинтересованите страни: то ще има значителни резултати от обща полза, ще допринесе за общата сигурност и международния морал. Преследвайки тази цел, - подчертава Делбос - Англия и Франция, съобразявайки се с желанието на Балканското съглашение и на България, поканиха Италия да вземе участие в предприетото усилие, както я бяха

поканили да участва в разискванията на конференцията. Нейното съдействие, освен, че ще бъде само по себе си ефикасно, ще допълни миротворната задача на Конференцията” [ЦДИА 393, 1, 9: 110].

Въпреки изказаното в тайното заседание пожелание да не се държат заключителни речи, М. Литвинов настоява да говори в публичното заседание. Неговата реч [Вж. ДВП СССР 1975: 503-505] оставя впечатление, че цели да притъпи ефекта от неуспешния опит на Съветския съюз да участва в морския контрол в Средиземно море. Съветският представител повтаря съжаленията си за това, че испанските кораби са изключени от защитата на споразумението, което е само частично постижение по пътя към общата сигурност и регионалните съглашения.

След Литвинов думата вземат Пурич и Идън, които изказват поздравления за постигнатите резултати и обичайните благодарности, след което конференцията е закрыта [ЦДИА 393, 1, 9: 109].

В общи линии споразумението, подписано в Нион се свежда до следното:

В случай, че подводница, в нарушение международните норми, предприеме агресивен акт, морските сили на страните, участващи в конференцията, ще ѝ се противопоставят, а ако е възможно, ще я потопят. Флотите на Англия и Франция са натоварени със задачата да охраняват навигацията и плаването в Средиземно море (чл. 4). Другите държави, участващи в конференцията и имащи излаз на Средиземно море, се задължават да осигурят, в рамките на възможностите си, помощта, която флотите на Англия и Франция им искат, и най-вече да позволят тези флоти да действат в техните териториални води, и да осигурят достъпа на тези флоти до пристанища, които им бъдат посочени (чл.4, т. б) [За текста на споразумението вж. Сойсал 1983: 522-526].

На 17 септември 1937 г. в Женева е подписано и едно допълнително споразумение, прието за неразделна част от договора от Нион, което разглежда мерките, които ще се вземат при извършване на нападение от страна на надводни кораби и самолети [Вж. Пак там: 526-527; ЦДИА 393, 1, 9: 102-104].

В работата на конференцията в Нион прави впечатление и изолирането на СССР от установяването на контрол в Средиземно море, в което изолиране взема дейно участие и турската дипломация. В разговор, проведен през октомври 1937 г. с българския пълномощен министър в Анкара Тодор Христов, Нуман Менеменджиоглу споделя, че в турско-съветските отношения се появили известни затруднения. Те произхождали от желанието на Съветите да видят Турция единодушна с тях в осъждането на италианската политика в Средиземно море и в Испания. По думите на Нуман бей СССР искал от Турция да признае, че Италия е виновна за всичко, което става в Средиземно море. А това турците не могли да направят. “Нашето приятелство със Съветите, на което ние държим и което е в основата на нашата външна политика, - твърди турския дипломат – не може да ни наложи една форма на отношения към другите държави, която не отговаря на нашите собствени интереси” [ЦДИА 321, 1, 3198: 116-117].

Осигурявайки достъп до своите бази в Средиземно море на Англия и Франция, на конференцията в Нион, Турция прави още една симптоматична стъпка по пътя към сближението с двете западноевропейски държави. Тази политика, за разлика от провежданата до този момент, е ярка илюстрация на това, че в своята външна политика Турция все по-осезателно започва да търси сътрудничеството с Англия срещу аспирациите на Италия. В този смисъл интерес представлява писмото на А. Идън от 14 септември 1937 г., адресирано до У. Чърчил. В него Идън пише, че постигнатият в Нион успех повдигнал авторитета на Англия сред европейските държави в момент, когато тя крайно се нуждела от това. Позицията на по-малките страни от Средиземноморието, по думите на Идън, била не по-малко задоволителна. „Те играеха добре ролята си под почти преливащото от приятелски чувства ръководство на Турция” [Чърчил 1993: 249].

Разгледаните до тук факти показват един нов етап от еволюцията на турската външна политика по отношение на тенденцията към извоюване на пълна независимост по отношение на Москва. Според Т. Христов това се дължи на вътрешното

засилване на Турция, от нейното почти завършено въоръжаване, от нейното нарастнало самочувствие и, не на последно място, от нейното благоприятно международно положение [ЦДИА 321, 1, 3198: 117].

БИБЛИОГРАФИЯ

ДВП СССР 1975 - Документы внешней политики СССР. Т. XX, М., 1975.

ЦДИА 393, 1, 9 - Централен държавен исторически архив – София, фонд 393, опис 1, архивна единица 9.

ЦДИА 321, 1, 3198 - Централен държавен исторически архив – София, фонд 321, опис 1, архивна единица 3198.

Трухановский 1974 - Трухановский, В. Антони Иден. Страницы английской дипломатии 30-50-е годы. М., 1974.

Чърчил 1993 - Чърчил, У. Мемоари. Т.1, С., 1993.

Акшин 1991 - Akşin, A. Atatürk'ün Milli Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1991.

Барлас 2008 - Barlas, D. Montreux Konferansı ve Sonrasında Çanakkale Boğazı ve Türkiye. In Mustafa Demir ed. Çanakkale Tarihi I. İstanbul: Değişim Yayınları, 2008.

Дюросел 1974 - Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours. par Duroselle, J.-B. Paris 1974, p. 203-204.

Гьонлюбол и др. 1996 – Gönlübol, M. vb., Olaylarla Türk Dış Politikası. 9. Baskı, Ankara 1996.

Сойсал 1983 - Soysal, İ. Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, 1. Cilt (1920-1945), Ankara 1983.

ТЕМАТИЧЕН АНАЛИЗ НА НЯКОИ РОМАНИ НА ФАКИР БАЙКУРТ

Мехмед Юмер

THEMATIC ANALYSIS OF SOME OF FAKIR BAYKURT'S NOVELS

Mehmed Yumer

ABSTRACT

Fakir Baykurt is among the brightest representatives of stream, which raises the problem of the village in the Turkish literature in the 1950s and 1960s. He became well known with his first novel YİLANLARIN ÖCÜ. At that time there is a conflict between poor people and rich people in the villages. Rich people are placed under state protection and they are trying to keep poor people in submission.

Despite the fact that the time the topic of education is among the priorities of the state, it turned out the most main problem of the villagers. But it spreads out to such an extent the lack of education is seen as a source of all the other problems.

The backward thinking of villagers and the lack of development in the social life are the reason for their backlog. The villagers are attached themselves to the traditions. Their behavior is determined by the traditions and customs. Their closed their way of life and the traditionalism are the reason the villagers to be not up to date with the time.

Key words: *education, material-economic supremacy, state bureaucracy, lawlessness, intimate feelings*

Темите, които намират място в творбите на големия художник на турското село Факир Байкерт напълно отговарят на разбирането му за литература и на светогледа му. Безправие, потисничеството, нищетата, неравноправието, тежките условия на живот, необразоваността, трудностите, които поражда

миграцията, конфликтите за земи и др., са основните теми в творчеството на турския писател. Темите в романите на Ф. Байкурт може да се групират на две: теми, в които се интерпретира селският бит и теми, свързани с личностните преживявания на персонажите.

ТЕМИ, В КОИТО СЕ ИНТЕРПРЕТИРА СЕЛСКИЯТ БИТ

През целия си творчески път Факир Байкурт полага усилия за да намери решение на проблемите и неволите на обществото и на прослойката, от която самият той произлиза. Централно място в романите му със социално-битово съдържание заема темата за материално-икономическото надмощие. Останалите теми следват основната.

Борба за материално-икономическо надмощие

Във втората част на трилогията “Отмъщението на змиите”, “Съдбата на Ъразджа” и “Поема за Кара Ахмед” се разказва за нестихващата борба между Кара Байрам и семейството му, от една страна, и враговете му Хаджели и кмета, от друга.

В романа “Съдбата на Ъразджа” е описана развързката на една история. Един от драматичните моменти в творбата настъпва накрая със сцената с вечерята. Кара Байрам, съпругата и децата му от селско семейство лека полека се превръщат в градско, като се откъсват от духовния авторитет на Ъразджа и стават независими. На софрата мястото на Ъразджа остава празно, а нейната порция пилаф, която стои като купчина бива загладена и изконсумирана от останалите членове на семейството, с което връзката със старите ценности и порядки окончателно е прекъсната. Духовното присъствие и духовният авторитет на Ъразджа губят тежестта и влиянието си. Още по-въздействащото в тази сцена са въображаемите кръгове, които Хача и Байрам описват с погледи. В тях личи надеждата им за спасение. Но проблемът не се състои само в спасението на

семейството на Кара Байрам, спасението трябва да дойде за всички, а пътят към него минава през просветността.

В “Отмъщението на змиите” се застъпва конфликтът между силните на деня и бедните и безсилни селяни, т. е. нарушен е балансът на силите. В “Съдбата на Ъразджа” решението на проблемите, произтичащи от този конфликт е намерено. В края на творбата Хача наставлява сина си Ахмед с думите: *“Учи, че... Не само нас, всинца ни да отървеш! Нас, всинца ни!”* Загатва се, че конфликтите произтичат главно от невежеството и че решението им се крие в ученето.

Съдейки по събитията, които се развиват в романа можем да твърдим, че причината за написването му са неволите, сполетели едно бедно селско семейство; съдейки по упоритостта на Ъразджа можем да кажем, че творбата илюстрира любовта на селския човек към земята; ако съдим по начина, по който романът завършва, е възможно да твърдим, че той описва миграционния процес от селото към града. Решението на Кара Байрам да се пресели в града, след като е пребит, се нуждае от по-задълбочен анализ. Селският човек е уплашен от конфликтите и враждите, заради което решава да се пресели в града, изоставяйки с болка на сърцето бащиното огнище. Животът на семейството на Кара Байрам в града е идеализиран. Семейството бързо постига спокойствие и комфорт, единствената им грижа е празното място на софрата, което по традиция е заемано от майка им Ъразджа. Но дори и да си представим, че Кара Байрам е уредил без проблеми себе си и жена си на работа в града, както и децата си да получават добро образование, не можем да твърдим с пълна категоричност, че миграцията от селата към градовете през 1960-те години в тогавашна Турция, е донесла спокойствие и комфорт на всички хора.

Идеята за спасяването на селото е свързана с просветата. Ахмед, който е отличен ученик, е единствената надежда на семейството. Родителите му Байрам и Хача го насърчават да се учи. Проблемите ще се решат коренно по пътя на просветата, положението на хората както на село, така и в градското общество ще се оправи, безправията ще изчезне. Каймакаминът и прокурорът се издигат в очите на Ъразджа и Байрам. Ъразджа

няма доверие на онбашията, защото “е пръв чилик на кмета”, тя вярва само на каймакамина и прокурора. Кметът разполага с машинна земеделска техника и се държи като господаря на селото, а щастието на Ъразджа свършва. Ъразджа се измъчва от скръб, търси изгубеното си щастие. Но докато Ъразджа говори с носталгия за снаха си Хача, тя не знае, че духовният ѝ авторитет загубва влиянието си над настанилите се да живеят в града Байрам, Хача и децата им. Нейната порция пилаф е изконсумирана, мястото ѝ на софрата е заличено. Ъразджа мечтае за по-справедлив ред в обществената йерархия, за по-справедлив държавен строй. Когато се противопоставя на намерението на сина си Байрам за емигриране в града, Ъразджа се надява, че някой ден държавата ще сложи ред в този безпорядък. Байрам планира да стане независим, като работи и изучи сина си, но повествователят сякаш гледа на него със снизхождение. Ъразджа и синът ѝ Байрам се откъсват един от друг, като първата остава да чака държавата да въведе ред в селския бит, а вторият избира пътя на издигането в държавната йерархия.

В края на романа една в друга са преплетени темата за държавата, семейството и просветата. Личи култът към просветата. Спасението е в уредената държава, в сплотеното семейство и във високата просветеност. Това са трите основополагащи институции в човешката история. [Oktaу, 2000 : 110, 397]

Селският конфликт, който пламва в “Отмъщението на змиите” продължава и в “Съдбата на Ъразджа”. Кара Байрам, майка му Ъразджа, съпругата му Хача, децата му, селският кмет, враговете на семейство Байрам, каймакаминът са сред персонажите, които познаваме от “Отмъщението на змиите”. Според Ъразджа решението на Байрам, което той взима в резултат на злите намерения и слухове около сина му Ахмед, за да емигрира в града, е загубване на битката и бягство. Започва миграцията на селския човек към града. Ъразджа остава на село за да води битката си докрай. В сърцето на Кара Байрам живее надеждата, че синът му Ахмед ще се изучи, ще стане голям човек и ще ги спаси всичките.

Конфликтът между селяните и държавната бюрокрация

В творчеството на Факир Байкурт държавата е единствената пречка за развитието и възхода на селото. Думите на каймакамина в “Отмъщението на змиите” илюстрират най-добре състоянието, в което се намират селяните:

“Каймакаминът погледна селяните дълбоко замислен. Те се бяха струпали като стадо овце. Този селянин, който тръгва, когато го повикат, тича, когато му заповядат, и умира, когато му наредят. Който не е в състояние да опише положението си... В стари опърпани дрехи... Обвити в парцали... С обезцветени очи, загубени сред стогодишна мъка, като тъмни пресъхнали кладенци...

Безизразни, бягащи погледа очи, от които не можеш да разбереш нито какво казват, нито за какво говорят, какво разказват...

Изгорели от зноя, отдавна не видели вода лица. Обелени... Поглед, който сякаш прониква в тебе и ти казва: “Ти ме насади на тоя хал!... Мамицата ти!... Верицата ти!... Да ти такавам и кръвта, и книгите, и науката ти... И реда ти, и корена ти, и семката!...” Сякаш така говореха тези хора, спечени, черни почернели...”

Тези думи изразяват нищетата на селяните. Но последните изречения имат повече идеологически характер, отколкото мнението на селяните спрямо държавата. [Kaplan, 1997: 249]

Идеята на Ф. Байкурт за утопичното село срещаме в романа му “Костенурките”. В тази творба, от една страна, авторът показва пътя на селяните към възхода, а от друга, силите, които им пречат. Селяните взимат съдбата си в свои ръце и започват организирана инициатива за развитие на селото. Но начинанието им завършва с неуспех, защото се сблъскват със суровото лице на държавата, със законови пречки и с бюрокрацията. Накрая селяните със собствени ръце унищожават лозята, които са засадили. Така се внушава идеята, че държавата никога няма да подаде ръка на селския човек и че селяните трябва да се обединят и сами да извоюват правата си.

В “Костенурките” се разказва за борбата на селяните и на мъдреца Кър Аббас от село Тозак срещу природните сили в усилията им за засаждане на лозя. Селяните печелят битката с природата, но този път срещу тях се изправя държавната бюрокрация. Опитите им да спасят лозята си в тази битка приключва с неуспех. После селяните унищожават лозовите масиви. Така лозята не остават нито за тях, нито за държавата. Село Тозак пак се превръща в степна местност лишена от зеленина и сянка.

В “Костенурките” се прокарва идеята за ролята на държавата в развитието на селото. В романа акцентът пада върху проблема за липсата на държавна подкрепа за насърчаване развитието на турското село, въпреки усилията на селяните сами да променят селския бит. Вместо това държавата им създава непреодолими пречки и убива желанието им.

В романа “Костенурките” селяните се сблъскват с държавната бюрокрация в лицето на чиновника от кадастъра, околийския данъчен директор, околийския писар. Сблъсъкът с абстрактната държавна власт силно учудва селяните. Те не могат да проумеят какво иска да им каже държавният чиновник Хамди бей с думите: *“Вие сами трябва да намерите решението, държавата няма да ви оправи, помъчете се вие да оправите държавата.”* Разбирането на селяните за държавата се изразява в следното изречение: *“Нима е възможно да се води битка с държавата? Нима държавата пада по гръб?”* Те написват молба до министър-председателя, която стига до околийския писар Кел Сърръ, а после минава в ръцете на околийския данъчен директор. Селяните се чудят как да постъпят. В крайна сметка решават да откраднат гроздето, което сами са произвели: *“Нима човек става крадец на собствеността си? Но ние станяхме такива!”* После Кър Аббас дава нареждане животните да бъдат подкарани към лозята: *“Лозята, които бяха създадени с огромни усилия и с огромно търпение се унищожаваха за няколко мига. Пурлук беше обхванат от черен пожар, който изпепеляваше всяка зеленина по повърхността.”* Това е единственият начин, по който селяните протестират срещу държавната власт. В края на романа мъдрецът Кър Аббас казва: *“Нека и аз да се запиша в*

училището, в което учителства Риза. Ще седна на последния чин и ще наблюдавам малчуганите.” Надеждата е в учащите се “малчугани” и в просветата.

В “Костенурките” Ф. Байкурт остро критикува държавната бюрокрация. В земеделска страна като Турция, чиновникът в земеделската служба дава следния отговор на селяните, които се опитват да създадат лозови масиви: *“Искайте от мен писмен документ, афиш, брошура, например поискайте информация, ще ви дам. Но лозови пръчки? Лозови пръчки няма приятелю!”* Фактът, че местността Пурлук, която селяните засаждат с лозя, но после сами ги унищожават, защото не могат да преодолеят държавната бюрокрация, от една страна, показва силата на бюрокрацията, а от друга, тя става обект на критиките на автора.

Факир Байкурт води битката си с помощта на острото си перо и художественото слово. Неговата цел е да накара селския човек да осъзнае силата си и да събуди енергията му. “Костенурките” до голяма степен изпълнява мисията си. [Naci, 1997 : 321]

Романът има тъжен край. Селяните са безсилни пред бюрокрацията и накрая собственооръчно унищожават лозята, които са засадили. Впрочем с тази сцена селяните дават един урок. Ако им се признае свобода на действие, те ще превърнат в зеленина неплодородната и изоставена земя. Въпреки че възможностите им са ограничени, те имат воля и желание да превърнат своята територия в райски кът. Но се намесва държавата и тласка начинанията им към пропастта, държавата е причина селяните да изгубят и малкото, което са постигнали. Накрая мнението на селяните за държавата се променя, държавата губи доверие в техните очи.

ТЕМИ, СВЪРЗАНИ С ЛИЧНОСТНИТЕ ПРЕЖИВЯВАНИЯ НА ГЕРОИТЕ

Безправие и потисничество

В романа “Отмъщението на змиите” борбата на селския човек срещу кмета е илюстрация на несправедливото отношение и натиска, който селските богаташи оказват върху обикновения селянин.

В конфликта, който възниква в село Караташ между семейството на Кара Байрам и кмета, Байрам се опитва да защити правата си. Селският кмет Хюсню се държи като едноличен господар на селото и държи селяните на свое подчинение, той заповядва да бъде заклано агнето на Кара Байрам без неговото знание, за да нагости каймакамина. Кметът Хюсню обвинява Кара Байрам и семейството му в комунизъм, защото бедните хора живеят в една стая. Той публично говори според закона, но никога не го спазва, винаги успява да обърне законите в своя полза, за да увеличи властта си. Кметът умее да се преструва, изразява съжаление за нещастните случаи, но с настървение потиска селяните. Срещу него и подобните му в романа се появява авторитарната, упоритата героиня Ъразджа, която не прави компромиси и не прекланя глава пред безправието, пробва всички пътища, за да извоюва правата си. Чрез нея авторът посочва пътя, по който трябва да вървят селяните.

Основният конфликт в “Отмъщението на змиите” е между семейството на Кара Байрам и селския първенец Хаджели, който иска да построи къща пред дома на Байрам. Останалите случки се въртят около основното действие.

Интимните чувства

Отношението на Ф. Байкурт особено към темата за сексуалната култура на селяните по начало противоречи на турската традиция. Споровете около “Отмъщението на змиите” са свързани главно с тази тема. След публикуването на романа някои критици изразяват мнение, че творбата съдържа неприлични сцени, заради което е започната проверка по случая, Байкурт е подведен под съдебна отговорност.

Главната героиня Ъразджа решава да отмъсти на Хаджели, който се кани да построи къща пред техния дом. Затова изпраща сина си Байрам да посети жената на Хаджели Фатма: *“Слушай, сине Байрам! – прошушина Ъразджа. – Тази женска откога вехне по тебе. Откога огън ѝ гори в душицата. Трябва да ѝ се изгаси огънят. Каквото и да е, мъжът ѝ пак изкопа наново темелите, Разбра ли сега, соколе мой, благодеяние е това, дете ще го сториш...”* Байрам се вслушва в съвета на майка си и една нощ обладава съпругата на Хаджели Фатма в изкопаните основи.

Възможно е дори в традиционно, особено по селата, общество като турското да има случаи на извънбрачни връзки. Но по онова време (1960-те години) в турската традиционна култура липсва такъв тип общуване между майка и син, поради което сме склонни да смятаме, че това е далече от истината.

В “Отмъщението на змиите” са засегнати и проблемите в половия живот на селяните, както и потисканите вътрешни чувства.

“Байрам погледна жена си с крайчеца на окото. Докосна с коляно коляното ѝ. Притисна се и Хача. Какво ѝ беше горещо коляното...”

– Я да оставим това – поде тя, - ами да стъквим криволяво есенес едно стайче, че да се настаним там, а? Майка да я турим в страничната стая, дете ще се освободи. Умирам от срам вече. Всеки път до смърт ми е срамно да се събличам и да лягам в леглото пред нея. И то все крадешката. Като че ли сме някакви хаирсъзи...” *“Я поглеж Ахмед, расте. Вече сам за всичко се сеца. Прави се на заспал, ама си кротува под юргана. Слуша ти и въздишката, и тропота на сърцето... Па не можем ли поне вечер скрито да си пускаме на воля водата зад вратата? Похарно да умра, ама таквоз тегло да не тегля...”*

В романа “Отмъщението на змиите” авторът обогатява сексуалната култура на читателите си с информация за предпазване от нежелана бременност със съвременни методи и средства, което за 1960-те години е истинско революционно постижение: *“...Според тези изкуствени начини, глътнеш ли едно хапче, голямо колкото сливова костилка, без да усетиш никаква вреда, изхвърляш туй, дете ти е в корема. Няма болки,*

няма мъка. Спокойничко! Па и файда има от всичко това. Каква ли? Ей таквази, че жените с по-голям ищак и без страх се лежат о мъжете си. Тогава мъжете и жените по-харно се разбират.”

Културата на селяните се различава от тази на гражданите. Според дефиницията на социалните антрополози селяните се различават от градските хора с трайни културни навици и норми, с тесногърдие и здрава привързаност към традициите. [Marshall 1999 : 432]

В ранното си творчество Факир Байкурт критикува отрицателните нравствени черти у селяните и недъзите на обществото. Той напълно съсредоточава вниманието си върху класовото различие. Важно е да отбележим обаче, че критиките на Ф. Байкурт имат конструктивен характер. Той никога по никакъв повод не подценява селяните, не твърди, че те “няма да станат хора”. Според турския писател хората имат както положителни, така и отрицателни черти. Той гледа положителното на живота и улавя надеждата, дори в безнадеждността. Байкурт не остава само свидетел на събитията около себе си, но полага и усилия за да ги промени. От тази гледна точка той е не само художник на турското село, но и човек на делото.

ЛИТЕРАТУРА:

Oktay 2000: Oktay, Ahmet. Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları, s. 100, 397, Tüm Zaman Yayınları, İstanbul.

Kaplan 1997: Kaplan, Ramazan. Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, s. 249, Akçağ Yayınları, Ankara.

Naci 1997: Naci, Fethi. 50 Türk Romanı, s. 321, Oğlak Yayınları, İstanbul.

Marshall 1999: Marshall, Gordon. Sosyoloji Sözlüğü, s. 432, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.

**ЦВЕТОВЕТЕ В МИТОЛОГИЧНОТО ЗНАНИЕ ЗА
СЪДБАТА И СМЪРТТА
В ЕПОСА КНИГАТА НА ДЕДЕ КОРКУТ**

Неврие Чуфадар

Факултет по хуманитарни науки
Катедра по турски език и литература
enes2@abv.bg

**THE COLOURS IN THE MYTHOLOGICAL KNOWLEDGE
OF THE FATE AND THE DEATH IN THE BOOK OF DEDE
KORKUT EPIC**

Nevrie Chufadar

Faculty of Humanities
Turkish language and literature department
enes2@abv.bg

The Book of Dede Korkut epic investigates the color range in the mythological knowledge of the fate and the death. The main colours in the epic except primary triada white-black-red colour are blue, yellow and green. The colours in the epic mark the sacred spaces and essences, also they carry out the function of the social and gender markers. In some aspects the functions of the white and blue, black and blue, but also of the red and black colour bring closer together.

Key words: symbolic meaning of colours, fate, death, sacred-ignoramus, social and gender markers, oguz.

Цветовете и цветообозначенията са предмет на редица изследвания в областта на лингвистиката, фолклористиката и митологията [С. Карабаш 2003, Р.М. Фрумкина, А. Вежбицка, Алмалех 2001 и др.]. За основни цветове в цветовата символика се смятат белият, черният и червеният цвят. Цветовете в митологичното съзнание асоциативно са се свързвали и с множество явления и категории. Червеният цвят в Древния

Египет символизираше кръвта (червеният лотос), и по същия начин, както и в редица други култури, означавал висок социален статус. В Древния Египет черният цвят е бил цвета на злото, нещастieto и греха, а белият освен това, че е означавал извисеност, висок социален статус, маркирал и сферата на сакралното.

Символиката на цветовете има огромно значение в архаичните религии [Митове ... 1987, Подосинов 2000]. Семантиката на цветовото обозначение играе важна роля във фолклора, тъй като в него се репрезентира един от най-архаичните пластове на етническата култура като резултат от усвояването на външната среда. В повечето култури черният цвят се свързва със смъртта, белият със сферата на божественото, а червеният с красотата, богатството и принадлежността към висшата класа. Цветообозначенията играят важна роля и в епичните текстове. В редица култури, в това число и древнотюркската цветовият признак се разделя по видове - животни и храни, и пространствени характеристики. Древната картина на модела на света при древните тюрки се характеризира с маркиране по семантични емоционално-асоциативни цветови признаци. С цветовете се свързва пространствената (четириъгълната) картина на света, където се разгръщат жизнените пътища на хората, а също и вертикално - пространственото подреждане на света на „сакрално-профанно”. Посоките на света се маркират в цветово отношение по следния начин: *kuzey – siyah* (север - черен), *güney-kızıl* (юг- червен), *bati – ak* (запад- бял), *doğu – mavi* (изток-син). А центърът (Средният свят) *merkez - sarı* (жълт) или „слънчево място”. Цветовата символика на посоките на света са отразени и в съвременните названия на обкръжаващите Турция морета и езера: в северната част на Анадола се намира *Kara Deniz* (Черно море), в западната - *Ak Deniz* (Бяло море), на юг – *Kızıl Deniz* (Червено море), на изток - *Gökçe gölü* (Синьото езеро). Държавата на Хуните, която се е намирала на запад е била наричана *Ak Hun devleti – Държава на белите хуни*, самите хуни в зависимост от тяхната локализация са били наричани в съответствие със цветовата символика на посоката на света - на север *kara atlılar* (черни конници), на юг – *kızıl atlılar* (червени

конници), на запад *beyaz atlılar* (бели конници), а на изток – *boz atlılar* (сивите или сините конници) [Çoruhlu 2002: Türk Mitolojisinin Ana Hatları, İstanbul, Kabalcı. - www.yenidenergenekon.com/ Lale Avşar İskenderzade Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi; forum.hunturk.net/dede-korkut-hikayelerinin-plastik-sanatlara-yansimasi-3961.html].

Разделянето на животните по цветове, които също така са играли особена роля в съдбите на хората, е било свързано с годишните времена и тяхната предназначеност към Горния или Долния свят. Бели са били животните с горещо дишане – коне и овце. Черни – със студено дишане – едър рогат добитък, кози и камили. Конете и овцете са били соларни символи и принадлежали към юг и лятото. Зимната храна основно е била месна, от черни животни. На север е била вечна нощ, затова той се асоциирал с черен цвят, жертвените животни са били черни. Запад се асоциира при тюрките с есен и се е означавал с бял цвят, а изток със син цвят и се е асоциирал с пролетта. Двете годишни времена са се смятали за неустойчиви, смятало се, че през тези годишни времена преминаването от един свят в друг е било по-лесно. Съответно север се свързвал със зимата, а юг с лятото.

Цветовете участват и във вертикалното пространствено подреждане на света: „сакрално-профанно”. Така горният свят при тюрките е бял. Боговете от Горния свят са били винаги с бели дрехи. Затова при жертва на тези богове тюрките са връзвали за свещеното дърво парченца бял плат, а жертвения овен задължително е бил бял на цвят. Долният свят е бил черен. Затова и жертвените животни, предназначени за Ерлик са били черни [пак там].

Категорията „цвят” в древнотюркската култура, и в частност в огузкия епос представлява символообразуващо средство, чрез което освен сакралните същности се изразяват социалните явления, сред които са различните маркери на жизнения път на човека и неговият край – смъртта.

Като цветовете на съдба могат да бъдат разглеждани цветовете, които маркират различни събития и явления в жизнения път на човека и често отразяват емоционалната им

оценка. Всяко общество в зависимост от своето развитие придава различно значение на цветовете. Но, ако се направи едно сравнение се вижда, че допирната точка е добро- зло. Светлите цветове са доброто, а тъмните – злото. Както при всички народи, така и древните тюрки се възползват от цветовете при изразяване на чувствата и мислите си.

- **Белият цвят (ak/beyaz)**

В тюркската митология белият цвят е най-често срещаният. Като посока символизира запад. Понякога е еквивалентен на синия цвят, който е цвета на Небесния Бог. Този цвят има значение на чистота, невинност, честност, величие. “**Ak alın**” бяло чело, “**ak elbise**” – бяла дреха, “**ak meydan**”- бяло/открито място, свидетелстват не само за цвета, но и за извисеност. Белият цвят е символ на държавното управление, на закона за справедливостта. Белият цвят има връзка със знатността в тюркските езици: например израза “**ak soylu**“ – от знатен род или знак на величие “**ak sakallı**”- (с бяла брада). Белите коси, брада, дрехи са признак за благородство и извисеност в епоса

„ Книгата на Деде Коркут”: „**Ak sakallı babanın yeri cennet olsun**” („**Мястото на Белобрадия ти баща да е в рая**”); „**Ak sakallı ihtiyarlar gider ise benim gider**” („**Ако си отиват старци с бели бради моите си отиват**”); „**Ak bürceklı ananın yeri cennet olsun**” („**Мястото на майка ти с бялата забрадка /или сивокъдравата/ да е в рая**”); „**Ak bürceklı izzetli sanım ana**” („**С бяла забрадка достойна скъпа майко**”). В Кутадгу Билиг на Юсуф Хас Хаджиб (Yusuf Has Nacib: Kutadgu Bilig, историческо произведение от XI в.) има свидетелства, че обикновеният народ се обличал в черно, а знатния - бейовете в бяло. Черният цвят е цветът на робите а белият е на бейовете [Гъокяй 2004]. „**Ak boz atlı bir haberci geldi**” („**Пристигна един вестносец с бял сив кон**”). Сакралните, отнасящите се към небето явления са бели или сини: „**Ak yıldırım olup şakıyaуıt**” („**Да стана бяла гръмотевица и да блестя**”). Висшите правители и шамани са яздели бели светли (сиви) коне. Белият кон принадлежи към сакралното, той е благороден и е признак на благородство и извисеност а неговия стопанин: „**Koşar iken ak boz atın sendelemesin**” („**Като яздиш**

белият ти сив кон да не се спъне”); „**Beyaz büyük** cins atını çektirdi” („Дрънна белия си кон от знатна порода”); „**Beri gel ak süütünü** emdiğim kadının ana” („Ела насам скъпа майко, на която съм сукал бялото мляко”). Съответно белият цвят е бил признак за аристокрация: „**Ak alnın kara yere tepilmeden**” („Бялото ти чело преди да се удари на земята”); „**Ak yüzlü elâ gözli gelinler gider ise benim gider**” („Ако си отиват булки с бели лица и светло кестеняви очи моите си отиват”); „...**gümüştü gibi ak bileğini** açtı, elini çıkardı” („... откри, като сребро бялата си китка, изкара ръката си”); „**Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan senk etmiştir...**” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, „Песен за сина на Дирсе хан Богач хан”, 20-36]. („В бялата арена на Байъндър хан това момче се е борило...”)

- **Синият цвят (mavi/gök)**

Синият цвят при тюрките, освен, че е символ на изтока е и символ на небесната сфера, на Бога на небето (Gök Tanrı). Синият цвят (gök renk) символизира връзката с небето, с духовното извисяване, достигане към небесата, вътрешната чистота.

Изразът „**gök sakallı**” (сива/синя брада) е знак на величие, така се нарича човек който е преминал границите на земните блага и се е извисил, светец (ermiş, evliya). Синьото неутрализира лошата енергия. Досега съществува обичай за предпазване от лошата участ – изработва се око от син тюркоаз, (или друг син камък) което трябва да предпази от „урочасващото синьо око” и по такъв начин да осъществи своята предпазваща функция.

Към сферата на небесното, сакралното ни отправя и изразът „**gök sakallı**” - синя брада, който олицетворява величие, характеризира човека, който е пренебрегнал земните блага и се е извисил. В този случай синият цвят е еквивалентен на белия цвят.

„**Karalı mavili otağı sorar olsan Ağbeyim Beyreğindir**” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, „Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек”, 78]. („Ако питаш за черно синята шатра е на брат ми Бейрек”).

“**Elindeki sivri mızrağını, yanındaki mavi çeliğini bana ver yiğit. Bu günümde ümit ol bana**” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за пленничеството на сина на Казан Бей, Уруз Бей, с.108].

(„Острото копие в ръката ти, синята стомана/броня до тебе на мен дай юнако. В този ден стани надежда за мен”).

“Üç canavar öldürdüğü için bir kızcağızımı aldı dedi. Gizlice kara elbiseli, **mavi demirli** altı yüz kâfir seçti.” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кангль Коджа, Кан Тураль, с.136] (“Затова, че е убил три звяра взе единствената ми дъщеря. Скришом избра шестотин неверници с черни дрехи и сини брони”).

- **Червеният цвят/ алено – (kırmızı: kızıl, al)**

Червеният цвят се свързва с женското начало - в разказите на Деде Коркут хановете, които имат момичета се настаняват в червени шатри постлани с червени килими. В разказа „Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек,, - Бейрек гонейки елените е видял една шатра: “Yeşil çayırın üzerine bir **kırmızı otağ** dikilmiş, Yârab bu otağ kimin ola dedi. Haberi yok ki alacağı elâ gözlü kızın otağı olsa gerek. Bu otağın üzerine varmağa hayâ etti. Dedi: Ne olursa olsun, hele ben avımı alayım dedi. Otağın önüne erişti verdi, geyiği arka ayağından vurdu. Baktı gördü – bu otağ Banu Çiçek otağı imiş ki Beyreğin beşik kertme nişanlısı, adaklısı idi.” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек , с. 62]. („На зелената поляна се издигало една червена шатра, Господи на кого ли е тази шатра, каза. Но той не знае, че шатрата е на момичето с пъстрите светлокестеняви очи. Той се засрами да отиде до шатрата. Каза: Каквото ще да става аз да си взема улова. Отиде пред шатрата, удари елена от задния му крак. Огледа се и видя, че тази шатра е на Бану Чичек годеницата на Бейрек, набелязана за годеница още от бебешката люлка”).

Често момите са с червени дрехи: „Banu Çiçek **kırmızı kaftanını** giydi..” („Бану Чичек облече червената си дреха”); „**Al duvağımın** altından söyleşmedim” [пак там].

(„Не съм мърморила под червеното си було”) .Червеният и аленият цвят – са цветовете на кръвта и виното: В „ Песен за грабежа на дома на Салур Казан”, “...**al şarabın keskininden** içiyorlardı.” („... пиеха от силното алено червено вино”); в „

Песен за сина на Кангль Коджа Кан Туралъ” , „*Kar üzerine kan damlamış gibi kızıl yanaklım...*”

(„Сякаш върху снега е капнал кръв, моя с алени бузи”); в „Песен за сина на Дирсе хан Богач хан”, „*Alca kanını yer yüzüne dökeyim mi*” („Да пролея ли алената ти кръв на земята”). Червени на цвят са някои коне и камили: „*Yağız al atlı Kazan'ı tutun*” („Хванете Казан който е с червения (дорест) кон”); „*Kızıl develer olan yerde*”

(„Мястото където има червени камили”). Аленият цвят е символизиран и духа на Тенгри. Затова червен кон и червена камила трябва да се разглеждат и от гледна точка на това, че те имат особени сакрални качества.

Червените дрехи са отбелязвали радостните събития в живота на древните огузи. Червеният цвят е цветът на сватбите. Червените и пъстрите шатри се наричат в дестана „свадебни”:
„*Tekür kırk yerde otağ diktirdi. Kırk yerde kızıl alaca gelin odası diktirdi.*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кангль Коджа Кан Туралъ, с.135] („Текюр е заповядал да издигнат на четиридесет места шатри. На четиридесет места е заповядал да се поставят червени и пъстри свадебни шатри”).

Червените знамена и палатки са белег за това, че гостите в тази шатра имат дъщери: “*Gene ziyafet tertip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti. Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu. Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağ kondurun, kara keçe altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin demişti. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayana Allah Taâla beddua etmiştir, bizde beddua ederiz belli bilsin demiş idi*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Дирсе хан Богач хан, с. 21]. – („Пак даде угощение от конете жребец, от камила мъжка камила, от овцете овен заколиха. На едно място бяла шатра, на едно място червена шатра, на едно място черна шатра е наредил да се издигне. И казал: който няма момче и момиче да се настани в черната шатра, да се постеле за тях черна постеля, да се сложи за ядене яхния от черна овца, ако искат да ядат, ако не искат да станат и да си отидат. Който има момче да се настани в бялата шатра, който има

момиче в **червената шатра**, който няма момче и момиче Господ ги е прокълнал и ние ще ги прокълнем е казал”).

- **Зеленият цвят (yeşil)**

Зеленото е цвета на природата: трева, дърво и гора. В природата синият и зеленият цвят са заедно, както небето и земята. Периода преди исляма, разликата между тези два цвята е била съвсем незначителна при тюркските народи. Например в Уйгурските текстове цвета на природата се е тълкувал понякога като син, понякога като зелен (Çoruhlu, 2002:192 <http://www.kibris1974.com/dede-korkut-hik-yelerinin-turk-plastik-sanatlara-yansimasi-t59869.html?s=c75fbe23db13587965cd7992639510e4&p=84205>).

Зеленото има връзка едновременно и със Световното дърво и с Дървото на Живота. Зеленият цвят повече е свързан със земния елемент и това го отличава от синия цвят. След приемането на исляма този цвят е станал символ на мюсюлманството. Зеленият цвят е свещен, това е цветът на растенията. Ако изтича кръв или увяхва зеленина живите същества умират. В „Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек“:

„*Kosa ağsın kurumuştı yeşerdi âhir*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек , с.87].

(„*Голямото ти дърво беше изсъхнало, но се раззелени*”);

„*Kurumuştı filizlenip yeşerdi ...* „ [пак там] („*Беше изсъхнало отново прокара млади зелени клони, раззелени се*”)

- **Жълтият цвят (sarı)**

В тюркските народи жълтият цвят в схемата на света е центърът или е цвета на земята. Жълтият цвят понякога се използва като златно жълто или само като златно. Този цвят е символ на слънцето и включва следните понятия: ум, разум, памет, разбиране, достигане, узряване, усет, вяра. Както знаем този цвят има връзка със златото и може да се каже, че изразява богатство, знатност-благородство и изисканост: *Sarı Saltuk*(жълтия вожд); *Sarı gelin* (жълта булка). Жълтият цвят се използва много често в разказите на Деде Коркут – „Песен за сина на Кангль Коджа, Кан Тураль” ; „*Sarı elbiseli Selcen hatun*”

(„Селджен със жълтата рокля”); „Güzeller sultanı **sarı elbiseli Selcen Hatunu alsan**”(„Да взема красивата Султан Селджен с жълтата рокля”); „Bütün yanında olan kızlar al giymişlerdi, kendisi **sarı** giymişti...”(„Всички момичета около нея бяха облечени в червено, а тя беше в жълто); ” **Sarı elbiseli Selcen Hatun köşkten bakar. Kime baksa aşk ile ateşe yakar**” („Момичето с жълтата рокля Селджен гледа от лятната си къща. Когато погледне от любов изгаря, като огън”). Жълтият цвят е близък към цвета на златото – затова Селджен хатун(госпожица, жена) облечена в жълтите дрехи, предизвиква асоциации с изисканост и богатство. Тя изпъква на фона на другите девизи, облечени в червено: ”Meğer kız meydanda bir köşk yaptırmişti. Bütün yanında olan kızlar al giymişlerdi, kendisi sarı giymişti, yukarıdan temâşa ediyordu” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кангль Коджа, Кан Туралъ, с.128].

(Момичето наредило да ѝ издигнат палат . Всички момичета около нея бяха облечени в червено а тя беше в жълто, отгоре гледаше и се любуваше).

Жълтата ѝ дреха неведнъж се подчертава в дестана:

“*Sarı elbiseli Selcen Hatun işaret eder görmez misin
Seni deve burnundan perişan olur dediler bilmez misin
Sarı elbiseli Selçen Hatun köşkten bakar
Kime baksa aşk ile ateşe yakar*

Sarı elbiseli kız aşkına bir hû” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кангль Коджа Кан Туралъ, с.133]

(Селджен Хатун с жълтата рокля прави знаци не виждаш ли

За теб говорят , че ти ще бъдеш съкрушен от носа на камилата

*Селджен Хатун с жълтата рокля гледа от палата
Когато погледне от любов изгаря, като огъня
Един поздрав за момичето с жълтата рокля).*

- **Черният цвят – (кага)**

В Книгата на Деде Коркут черният цвят е знак за заклеяване, траур и скръб. В „Песента за сина на Дирсе хан,

Богач хан,” черната шатра с черна постеля на пода и месо от черен овен е предназначено за бездетния Дирсе хан, т.к. липсата на деца в семейството за тюрките е било най-голямо проклятие. Бялата шатра е предназначена на бейовете, които имат син – те са най-облагодетелствани от Господа и затова се почитат и от хората. “*Gene ziyafet tertip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti. Bir yere **ak** otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere **kara** otağ kurdurmuştu. Kimin ki oğlu kızı yok, **kara** otağ kondurun, **kara** keçe altına döşeyin, **kara** koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin demişti. Oğlu olanı **ak** otağa, kızı olanı **kızıl** otağa kondurun, oğlu kızı olmayana Allah Taâla beddua etmiştir, bizde beddua ederiz belli bilsin demiş idi*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Дирсе хан Богач хан, 21] (*Пак даде угощение от конете жребец, от камила мъжка камила, от овцете овен заколиха. На едно място бяла шатра, на едно място червена шатра, на едно място черна шатра е наредил да се издигне. И казал: който няма момче и момиче да се настани в черната шатра, да се постеле за тях черна постеля, да се сложи за ядене яхния от черна овца, ако искат да ядат, ако не искат да станат и да си отидат. Който има момче да се настани в бялата шатра, който има момиче в червената шатра, който няма момче и момиче Господ ги е прокълнал и ние ще ги прокълнем е казал*).

Домовете, които не са посещавали гости също така са били наричани „черни”: „Черните домове, където гости невлизат, по-добре да се срутят.”

Черните дрехи могат да бъдат знак за аскетизъм: „*Kara elbiseli dervişlere adak verdim*” (*Дадох обет на дервишите/добродушен, молец се/ с черни дрехи*). Черният цвят изразява и силно душевно вълнение:

„*Kara bağı sarsıldı, bütün yüreği oynadı kara süzme gözleri kan yaş doldu*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Дирсе хан Богач хан, с. 20-36] (*Черната ѝ гръд се разтрепери, сърцето ѝ се разтупа, черните ѝ зачервени, уморени очи се напълниха със сълзи*”).

„*Kara başım kurban olsun bugün sana*” [пак там] (*Днес жертвам черната си глава за тебе*”).

„**Kara** süzme gözlerini uyku bürümüŝ aç artık” [пак там]
(„Отвори си вече потъналите в дълбок сън уморени черни очи”).

„...Kazan'ın akli başından gitti, **kara** bağırsıldı” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за грабежа на дома на Салур Казан, с.40]. („Умът на Казан изскочи, черната му гръд се потресе”).

„...Karacık Çoban **kara** kaygılı rüya gördü” [пак там]
(„Черният овчар видя обезпокоен черен сън”).

Бейрек се обръща към най-малката си сестра:

“...Yandı bağırm yakıldı içim
Senin ağabeyin yok mu olmuştur
Yüreyine kaynar yağlar mı dökülmüştür
Kara bağırm mı sarsılmıştır
Ağabey diye ne ağlıyorsun ne bağırılıyorsun...
Ağız dilden kız işi haber bana

Kara başım kurban sana” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек Веуре, с.77] -

(„Изгоря ми сърцето, огън гори в тялото ми
Твой по-голям брат ли се е загубил
На сърцето ти врящо масло ли се е изсипало
Черната ти гръд ли се разтърси
Казвайки батко, защо плачеш, защо викаш...
От устата и езика си момиче дай ми вест
Черната си глава жертвам за теб”).

Крайна точка на вълнение – ярост, афект също така се маркира с черен цвят. „**Kara** giyimli azgın dinli kâfirlere bir oğul aldırđnsa söyle bana.” („Кажу ми, ако си дал сина ми на облечения в черно разярен враг”).

Черното може да се използва и в позитивен смисъл. Понякога черният цвят е признак за красота (черни коси, черни вежди): [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за Кан Туралъ сина на Канлъ Коджа, с.123-141] „... **kara** kaşlım” („... моя любима с черни вежди”); „... **kara** saçlım” („...моя любима с черни коси”); „ **Ressatların çizdiđi kara** kaşlım” („Нарисувана от художници моя с черни вежди); „**Kurumsu kırk tutam kara** saçlım” („Моя с четиридесет шепи черна коса с цвят на пепел”);

Karanlık *gözlerimin aydını oğul*” („Светлината на черните ми очи си сине”).

Прави впечатление, че черният цвят определя някои сакрални елементи, които присъстват и в прорицанията на Деде Коркут: [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, с.23, 36, 77, 106]:

- черната **планина** „*Yerli kara dağların yıkılmasın*” („Да не се /отсича/ разрушава черната ти планина);
- черна **сабя** (меч): „*Kara çelik öz kılıcımı elime alayım mı*” („Да взема ли черния си стоманен меч в ръка); „ *Kara çelik öz kılıcını bana ver*” (Дай ми сабята си от черна стомана”);
- черна (синя) **шатра**: „*Karalı mavili otağı sorar olsam gölge kimin,*” („Ако питам за черно синята шатра на кого е сянката);
- черна вода (**река**): черният цвят може да бъде един от оттенъците на води, обогрени с кръв: „*Kara kanlı sular esen olsa çoşur taşar*” („Черната кървава вода ако е здрава/весела ще кипи и ще прелее”).

Цветът на смъртта определено е **черния цвят**. Той е и цветът на севера, който в митологичното съзнание на древните тюрки се свързва със смъртта. Черният цвят в епоса съпровожда всички траурни церемонии и скръбни епизоди, свързани с оплакване на мъртвите.

Макар, че цветът на скръбта е черен, синьото съпровожда или заменя траурния черен цвят. Така в Книгата на Деде Коркут срещаме свидетелства за символизацията на синия цвят като цвят на скръбното величие. В един от разказите на Деде Коркут „İç Oğuz Dış Oğuz’un âsi olup Beyreğin öldüğü Destanı” – („Песен за бунтът на Вътрешния Огуз и Външния Огуз и смъртта на Бейрек”, с.210) срещаме следното: “*Kırk elli yiğit kara giyip mavi sarınsın*” („Четиридесетте воители да се облекат в черно и да се забулят в синьо”) - става въпрос за смъртта на Бейрек. Друг пример пак от разказите на Деде Коркут: „Kazan Bey oğlu Uruz Beyin esir olduğu Destanı”- („Песен за пленничеството на Уруз Бей сина на Казан Бей”, с.105): „*Anam benim için mavi giyip kara sarınsın*” („Майка заради мен да се облече в черно и да се забули в синьо”). В това изречение се актуализира и друг смисъл на

синия цвят в съчетание с траурния черен – идеята за отдалечаване от земния, материалния свят и обръщане към небесното, духовното. Черни и сини дрехи означават и скръб в „Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек: „*Baktı gördü kız kardeşleri karalı mavili oturuyorlar*” [Ергин 2006: Книгата на Деде Коркут, Песен за сина на Кам Пюре Бамсъ Бейрек, с.70-79] („*Погледна и видя, че сестрите му седят забулени в черно и синьо*”).

Преминаване от бяло към синьо/черно (от бяла шатра в синя, или смяна на бели дрехи със сини или черни) е преминаване от благоденствие към скръбта. „*Ak otağı bırakıp kara otağa giren kızlar*” („*Момичета оставящи бялата шатра и влизащи в черната шатра*”). В този случай черният и синият цвят са еквивалентни: „*Baktı gördü kız kardeşleri karalı mavili oturuyorlar.*” („*Погледна и видя, че сестрите му седят забулени в черно и синьо.*”)

Преминаване от бяла шатра в черна или смяна на дрехи – от бели на черни е също така признак на скръбта: „*Ak çıkarıp kara giyen kızlar*” („*Момичета които събличат бялото, обличат черно*”); „*Banu Çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı, güz elması gibi al uapağıtı çekti yırttı*” („*Бану Чичек се облече в черно махна бялата си дреха/лека върхна копринена дреха, и си одра алената буза приличаща на есенна ябълка*”).

Направеният анализ дава основание за следните най-общии изводи:

Цветовете в древнотюркската картина на света играят важна социална и културна роля. Освен това, че те бележат пространствените характеристики и разделят животни и храни, те бележат и мястото на човека в огузкото общество според значимите признаци, определящи статута на човека в това общество. Някои цветове репрезентират определено емоционално състояние и отношението на човека към живота и смъртта.

Освен първичната триада белият – черният - червеният цвят в епоса се срещат син, жълт и зелен цвят. Някои от тези цветове могат да се взаимозаменят. Черният и синият цвят са еквивалентни при изразяване на скръб, белият, червеният и жълтият цвят на дрехите на героите на епоса изразяват социалния статус на героите, а понякога и джендър-характеристиките.

Сакралните същности се маркират с белия и синия цвят, а понякога и с червения. Синият и зеленият цвят понякога също така се взаимозаменят, но предимно при характеристиката на природата. Общо взето основните цветове в огузкия епос са тясно свързани с картината на света и са емоционално свързани с жизнения път на древните огузи (съдбата) и неговия край – смъртта.

Литература:

Алмалех, 1997: Алмалех, М. Цветовете в балканския фолклор. Езикът на цветовете. Унивеситетско издателство „Св. Климент Охридски”, София.

Алмалех 2001: Алмалех, Мони (2001) *Макросветли цветове в Петокнижието. Езикова картина на света и национален манталитет.* Съпоставително езикознание, XXVI (3). pp. 57-88. ISSN 0204-8701

Алмалех 2001a: Алмалех, М. Сакралното четирицветие в Петокнижието. Езиковата картина на света и национален манталитет.- В: Съпоставително езикознание, кн.2, 2011 с. 64-111.

Берлин, Кей 1969: Berlin, B., P., Key. *Basik Golor Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press.

Бидерман 2003: Бидерман, Х. Речник на символите, Издателство Рива, София.

Вежбицка 1990: Wierzbicka, The Meaning of Color Terms: Semantiks, Cultures and Cognition. – In: *Cognitive Linguistik*, vol. 1-1 pp. 99-150.

Ергин 2006: Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı, Boğazıcı Yayınları*, 35 baskı, İstanbul.

Карабаш 1996: Karabaş, Seyfî. *Dede Korkut'ta Renkler*, 1. baskı, İstanbul.

Митове на народите.... 1987: Мифы народов мира:

Энциклопедия: в 2 тт. / гл. ред. С.А. Токарев. 2-е изд. - М.: Советская Энциклопедия, 1987. Т. I: А-К. - 1987. - 671 с. Т. II: К-Я. - 1988.-719 с.

Подосинов 2000: Подосинов А.В. Символы четырех евангелистов: Их происхождение и значение. М., 2000.

Фрумкина 1984: Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: Аспекты психолингвистического анализа / отв. ред. доктор филологических наук В.Н. Телия. М.: Наука, 1984.- 173 с.

Интернет сайты:

Чорухлу 2002: Çoruhlu, Y., (2002) Türk Mitolojisinin Ana Hatları, İstanbul, Kabalcı. ... - (www.yenidenergenekon.com/ Lale Avşar İskenderzade Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi – достъпна на 14.05.2011

forum.hunturk.net/dede-korkut-hikayelerinin-plastik-sanatlara-yansimasi-3961.html – достъпна на 27.08.2011

ЙОМЕР СЕЙФЕТТИН: ТЪЖНАТА УСМИВКА НА САТИРИКА*

Йорданка Бибина

* * *

The humor tradition is deeply rooted in the centuries-old Turkish literature. It is fed by the reach folklore tradition of Karagöz, anecdotes of Nastraddin Hodja, narrations of the Ashik poets. Modern satire created after the European paradigm started at the middle of 19th century in parallel with widening and deepening the realistic trends. The forming processes of 20th century Turkish literature, including the humor and satire, speeded up after the Young Turk Revolution in 1908 and springs of new literary currents, publications, including humorous such as “Cem”, “Kirpi”, “Kalem”, etc. Omer Seyfettin (1884-1920) is among the masters that imposed and developed the Modern Turkish humor and satire. His personal life is closely tied with that of Balkan peoples. Being an army officer during the Balkan Wars, he was inspired by the patriotism and national ideas rose on the Peninsula..After 1911 together with some other young authors, Omer Seyfettin starts “Young Feathers” literary journal promoting the National Literature Movement (Milli Akımı), which actually for the first time launches such concepts as “national” and “national literature” (Milli edebiyatı). The talent to catch the spirit of the time, to reflect the true face of it, marks his creative works. He defends the creation of literature on a natural spoken and

* Краткото научно съобщение по темата е представено на
Интердисциплинарната научна конференция Просветеният смях,
Софийски университет, 2-3 април 2004

understandable language and pioneered the “New language” Movement among the new generations of Turkish men of letters. Himself he gives the first successful examples of prose written on a national language free of foreign borrowings, artificial phrases, and lured meanings. Through pre-exposing of antitheses to his New language Program, he managed to satirize the zeal for “complicated” wordings, composed by “few languages- French, German, Roumanian, Persian, Ottoman-Turkish”, such as “chief de gar” (a station master), “le obligations de me birader” (my brothers’ obligations), etc. Omer Seyfettin builds up the “hero of the time.” Generations after the Efruz Bey became a byword for the negative side of Turkish image of the “Self.” In the period of building the national identity, the most satirized in the works of writer is the “phoney civilization.” In the same time through the humor tools he rejects everything that hinders this process of nation building, especially such ideological trends as Panturkism, Ottomanism, Turanism, in his short stories, such as “Characters” (Şimeler), “At the Knowledge Hearths” (Bilgi Bucağında). For him the most important task is to build the Modern Turkish Literature finding the inspirations in its own history, traditions, mythology, value system. With the exceptional writing skills he was gifted Omer Seyfettin creates the true pictures of his complicated times where one can find side by side the ugly and comic, pathetic and grand. Behind authors’ sarcasm, however one can feel his sad smile, the smile of man of wisdom. His pen combines almost incompatible things: tender lyricism with philosophical outset and biting satire and forgiving irony. As he says, “Isn’t it the same in the life – behind every laughter is an invisible tragedy!”

The paper analyses Omer Seyfettin’s humor tools, giving a number of examples from his “Efruz Bey” novel.

Йомер Сейфеттин, нова турска литература, хумора и сатира в турската литература, турска културна идентичност, езикови реформи и култура

Key words:

Omer Seyfettin, new Turkish literature, humor and satire in Turkish literature, Turkish cultural identity, language reforms and culture

Хуморът има своята вековна традиция в турската литература. Той черпи животворните си сокове от богатата фолклорна традиция на Карагьоза със забавните диалози на Карагьоз и Хадживат, от анекдотите за Настрадаин Ходжа, от устната традиция на народните поети – ашъците. Съвременната сатирична традиция, създадена по европейски образец, води началото си от средата на 19 в. , като в нея се засилва и задълбочава реалистичната струя. След младотурската революция от 1908 г. развитието на хумористичния жанр се ускорява, едновременно с другите литературни течения от периода (парнализъм, символизъм и пр.), като съответно се умножава и броя на хумористичните издания – “Кирпи” (Таралез), “Джем” (Джем), “Калем” (Перо) и др. п. Сред майсторите на късия разказ в периода след Първата световна война, и по-специално, на социалната сатира, оставил трайна следа в литературната памет на поколенията, е Йомер Сейфеттин (1884-1920). Личният му живот е тясно свързан с този на балканските народи. Като офицер по време на Балканските войни, той се вдъхновява от патриотизма и националните идеи, развили се на полуострова. След 1911 г. той заедно с няколко млади автори, започва да издава в Солун, литературното списание “Млади пера” (Genç Kalemler), което популяризира и разпространява идеите на Движението за Национална литература (Millî Akımı) – за нация и национална литература. Той има уникалната способност да улови духа на времето, да отрази същинското му лице, и тя маркира цялото му творчество. Йомер Сейфеттин защитава създаването на литература на разбираем, говорим език и застава начело на движението за “нов език” сред младите поколения турски автори. Самият той създава първите успешни образци на проза, написана на разбираемия национален език, и изчистен от чуждици, изкуствени фрази и мъгляво съдържание. Чрез преекспониране на противоположното на този

лесно разбираем турски език той успява да осмее стремежа да се пише със сложни и изкуствено създадени думи, като създава изрази от смесицата на няколко езика – френски, немски, румънски, персийски, османо-турски като “chief de gar” – «началник де гара», “le obligations de me birader” – «ле задълженията на моя брат» и т.н. Писателят създава и образа на «героя на времето» с цялата му негация. Неговият Ефруз бей задълго остава нарицателно за отрицателните черти автопортрета на турчина, подобно на българския Бай Ганьо. В период, когато се изгражда турската национална идентичност, Йомер Сейфеттин, както и българския Добри Войников, най-много осмива “криворазбраната цивилизация” и същевременно чрез оръжията на хумора и сатирата в своите къси разкази той отрича всичко, което спъва процесите на изграждане на нацията и особено идеологии като пантюризма, османизма, туранизма. Йомер Сейфеттин дълбоко вярва, че най-важата задача е изграждането на национална турска литература чрез търсене на вдъхновение в нейната собствена история, традиции, митология, ценностна система. Йомер Сейфеттин с изключително майсторство пресъздава духа на своето сложно и бурно време, в което просто кипят и ферментират множество идеи, множество теории, старото се бори с новото, а новото все още не е намерило собственото си лице. В такъв един “врящ казан” не е възможно да не се намерят едно до друго и грозното, и смешното, и жалкото, и великото. Зад сарказма на писателя обаче се крие неговата тъжна усмивка, усмивката на един всепрощаващ и мъдър човек. С изключителния си писателски талант той създава сложната картина на своето време, а перото му – да съчетае весъвместимите неща – финият лиризм с философското начало, хапещата сатира с опрощаващата ирония. Както сам той казва, “В живота е така – зад всяка усмивка се крие невидима трагедия”. В статията са анализирани инструментите на неговия сатиричен талант, с много примери от цикъла му “Ефруз бей”

* * *

The humor tradition is deeply rooted in the centuries-old Turkish literature. It is fed by the reach folklore tradition of Karagöz, anecdotes of Nastraddin Hodja, narrations of the Ashik poets. Modern satire created after the European paradigm started at the middle of 19th century in parallel with widening and deepening the realistic trends. The forming processes of 20th century Turkish literature, including the humor and satire, speeded up after the Young Turk Revolution in 1908 and springs of new literary currents, publications, including humorous such as “Cem”, “Kirpi”, “Kalem”, etc. Omer Seyfettin (1884-1920) is among the masters that imposed and developed the Modern Turkish humor and satire. His personal life is closely tied with that of Balkan peoples. Being an army officer during the Balkan Wars, he was inspired by the patriotism and national ideas rose on the Peninsula. After 1911 together with some other young authors, Omer Seyfettin starts “Young Feathers” literary journal promoting the National Literature Movement (Milli Akımı), which actually for the first time launches such concepts as “national” and “national literature” (Milli edebiyatı). The talent to catch the spirit of the time, to reflect the true face of it, marks his creative works. He defends the creation of literature on a natural spoken and understandable language and pioneered the “New language” Movement among the new generations of Turkish men of letters. Himself he gives the first successful examples of prose written on a national language free of foreign borrowings, artificial phrases, and lured meanings. Through pre-exposing of antitheses to his New language Program, he managed to satirize the zeal for “complicated” wordings, composed by “few languages- French, German, Roumanian, Persian, Ottoman-Turkish”, such as “chief de gar” (a station master), “le obligations de me birader” (my brothers’ obligations), etc. Omer Seyfettin builds up the “hero of the time.” Generations after the Efruz Bey became a byword for the negative side of Turkish image of the “Self.” In the period of building the national identity, the most satirized in the works of writer is the “phoney civilization.” In the same time through the humor tools he rejects everything that hinders this process of nation building, especially such ideological trends as Panturkism, Ottomanism, Turanism, in his short stories, such as “Characters” (Şimeler), “At the

Knowledge Hearths” (Bilgi Bucağında). For him the most important task is to build the Modern Turkish Literature finding the inspirations in its own history, traditions, mythology, value system. With the exceptional writing skills he was gifted Omer Seyfettin creates the true pictures of his complicated times where one can find side by side the ugly and comic, pathetic and grand. Behind authors’ sarcasm, however one can feel his sad smile, the smile of man of wisdom. His pen combines almost incompatible things: tender lyricism with philosophical outset and biting satire and forgiving irony. As he says, “Isn’t it the same in the life – behind every laughter is an invisible tragedy!”

The paper analyses Omer Seyfettin’s humor tools, giving a number of examples from his “Efruz Bey” novel.

Хуморът има своята вековна традиция в турската литература. Той черпи животворните си сокове от богатата фолклорна традиция на Карагьоза със забавните диалози на Карагьоз и Хадживат, от анекдотите за Настрадаин Ходжа, от устната традиция на народните поети – ашъците. Съвременната сатирична традиция, създадена по европейски образец, води началото си от средата на 19 в. , като в нея се засилва и задълбочава реалистичната струя. След младотурската революция от 1908 г. развитието на хумористичния жанр се ускорява, едновременно с другите литературни течения от периода (парнализъм, символизъм и пр.), като съответно се умножава и броя на хумористичните издания – “Кирпи” (Таралеж), “Джем” (Джем), “Калем” (Перо) и др. п. Сред майсторите на късия разказ в периода след Първата световна война, и по-специално, на социалната сатира, оставил трайна следа в литературната памет на поколенията, е Йомер Сейфеттин (1884-1920). Личният му живот е тясно свързан с този на балканските народи. Като офицер по време на Балканските войни, той се вдъхновява от патриотизма и националните идеи, развили се на полуострова. След 1911 г. той заедно с няколко млади автори, започва да издава в Солун, литературното списание “Млади пера” (Genç Kalemler), което популяризира и

разпространява идеите на Движението за Национална литература (Milli Akımı) – за нация и национална литература. Той има уникалната способност да улови духа на времето, да отрази същинското му лице, и тя маркира цялото му творчество. Йомер Сейфеттин защитава създаването на литература на разбираем, говорим език и застава начело на движението за “нов език” сред младите поколения туруски автори. Самият той създава първите успешни образци на проза, написана на разбираемия национален език, и изчистен от чуждици, изкуствени фрази и мъгляво съдържание. Чрез преекспониране на противоположното на този лесно разбираем турски език той успява да осмее стремежа да се пише със сложни и изкуствено създадени думи, като създава изрази от смесицата на няколко езика – френски, немски, румънски, персийски, османо-турски като “chief de gar” – «началник де гара», “le obligations de me birader” – «ле задълженията на моа брат» и т.н. Писателят създава и образа на «героя на времето» с цялата му негация. Неговият Ефруз бей задълго остава нарицателно за отрицателните черти автопортрета на турчина, подобно на българския Бай Ганьо. В период, когато се изгражда турската национална идентичност, Йомер Сейфеттин, както и българския Добри Войников, най-много осмива “криворазбраната цивилизация” и същевременно чрез оръжията на хумора и сатирата в своите къси разкази той отрича всичко, което спъва процесите на изграждане на нацията и особено идеологии като пантюркизма, османизма, туранизма. Йомер Сейфеттин дълбоко вярва, че най-важата задача е изграждането на национална турска литература чрез търсене на вдъхновение в нейната собствена история, традиции, митология, ценностна система. Йомер Сейфеттин с изключително майсторство пресъздава духа на своето сложно и бурно време, в което просто кипят и ферментират множество идеи, множество теории, старото се бори с новото, а новото все още не е намерило собственото си лице. В такъв един “врящ казан” не е възможно да не се намерят едно до друго и грозното, и смешното, и жалкото, и великото. Зад сарказма на писателя обаче се крие неговата тъжна усмивка, усмивката на един всепрощаващ и мъдър човек. С изключителния си писателски талант той създава сложната

картина на своето време, а перото му – да съчетае всевъвместимите неща – финият лиризм с философското начало, хапещата сатира с опрощаващата ирония. Както сам той казва, “В живота е така – зад всяка усмивка се крие невидима трагедия”. В статията са анализирани инструментите на неговия сатиричен талант, с много примери от цикъла му “Ефруз бей”

* * *

The humor tradition is deeply rooted in the centuries-old Turkish literature. It is feed by the reach folklore tradition of Karagöz, anecdotes of Nastraddin Hodja, narrations of the Ashik poets. Modern satire created after the European paradigm started at the middle of 19th century in parallel with widening and deepening the realistic trends. The forming processes of 20th century Turkish literature, including the humor and satire, speeded up after the Young Turk Revolution in 1908 and springs of new literary currents, publications, including humorous such as “Cem”, “Kirpi”, “Kalem”, etc. Omer Seyfettin (1884-1920) is among the masters that imposed and developed the Modern Turkish humor and satire. His personal life is closely tied with that of Balkan peoples. Being an army officer during the Balkan Wars, he was inspired by the patriotism and national ideas rose on the Peninsula..After 1911 together with some other young authors, Omer Seyfettin starts “Young Feathers” literary journal promoting the National Literature Movement (Milli Akımı), which actually for the first time launches such concepts as “national” and “national literature” (Milli edebiyati). The talent to catch the spirit of the time, to reflect the true face of it, marks his creative works. He defends the creation of literature on a natural spoken and understandable language and pioneered the “New language” Movement among the new generations of Turkish men of letters. Himself he gives the first successful examples of prose written on a national language free of foreign borrowings, artificial phrases, and lured meanings. Through pre-exposing of antitheses to his New language Program, he managed to satirize the zeal for “complicated” wordings, composed by “few languages- French, German, Roumanian, Persian, Ottoman-Turkish”, such as “chief de gar” (a station master), “le obligations de me birader” (my brothers’ obligations), etc. Omer Seyfettin builds up the

“hero of the time.” Generations after the Efruz Bey became a byword for the negative side of Turkish image of the “Self.” In the period of building the national identity, the most satirized in the works of writer is the “phony civilization.” In the same time through the humor tools he rejects everything that hinders this process of nation building, especially such ideological trends as Panturkism, Ottomanism, Turanism, in his short stories, such as “Characters” (Şimeler), “At the Knowledge Hearths” (Bilgi Bucağında). For him the most important task is to build the Modern Turkish Literature finding the inspirations in its own history, traditions, mythology, value system. With the exceptional writing skills he was gifted Omer Seyfettin creates the true pictures of his complicated times where one can find side by side the ugly and comic, pathetic and grand. Behind authors’ sarcasm, however one can feel his sad smile, the smile of man of wisdom. His pen combines almost incompatible things: tender lyricism with philosophical outset and biting satire and forgiving irony. As he says, “Isn’t it the same in the life – behind every laughter is an invisible tragedy!”

The paper analyses Omer Seyfettin’s humor tools, giving a number of examples from his “Efruz Bey” novel.

The humor tradition is deeply rooted in the centuries-old Turkish literature. It is fed by the reach folklore tradition of Karagöz, anecdotes of Nastraddin Hodja, narrations of the Ashik poets. Modern satire created after the European paradigm started at the middle of 19th century in parallel with widening and deepening the realistic trends. The forming processes of 20th century Turkish literature, including the humor and satire, speeded up after the Young Turk Revolution in 1908 and springs of new literary currents, publications, including humorous such as “Cem”, “Kirpi”, “Kalem”, etc. Omer Seyfettin (1884-1920) is among the masters that imposed and developed the Modern Turkish humor and satire. His personal life is closely tied with that of Balkan peoples. Being an army officer during the Balkan Wars, he was inspired by the patriotism and national ideas rose on the Peninsula..After 1911 together with some other young authors, Omer Seyfettin starts “Young Feathers” literary journal promoting the

National Literature Movement (Milli Akımı), which actually for the first time launches such concepts as “national” and “national literature” (Milli edebiyatı). The talent to catch the spirit of the time, to reflect the true face of it, marks his creative works. He defends the creation of literature on a natural spoken and understandable language and pioneered the “New language” Movement among the new generations of Turkish men of letters. Himself he gives the first successful examples of prose written on a national language free of foreign borrowings, artificial phrases, and lured meanings. Through pre-exposing of antitheses to his New language Program, he managed to satirize the zeal for “complicated” wordings, composed by “few languages- French, German, Roumanian, Persian, Ottoman-Turkish”, such as “chief de gar” (a station master), “le obligations de me birader” (my brothers’ obligations), etc. Omer Seyfettin builds up the “hero of the time.” Generations after the Efruz Bey became a byword for the negative side of Turkish image of the “Self.” In the period of building the national identity, the most satirized in the works of writer is the “phoney civilization.” In the same time through the humor tools he rejects everything that hinders this process of nation building, especially such ideological trends as Panturkism, Ottomanism, Turanism, in his short stories, such as “Characters” (Şimeler), “At the Knowledge Hearths” (Bilgi Bucağında). For him the most important task is to build the Modern Turkish Literature finding the inspirations in its own history, traditions, mythology, value system. With the exceptional writing skills he was gifted Omer Seyfettin creates the true pictures of his complicated times where one can find side by side the ugly and comic, pathetic and grand. Behind authors’ sarcasm, however one can feel his sad smile, the smile of man of wisdom. His pen combines almost incompatible things: tender lyricism with philosophical outset and biting satire and forgiving irony. As he says, “Isn’t it the same in the life – behind every laughter is an invisible tragedy!”

The paper analyses Omer Seyfettin’s humor tools, giving a number of examples from his “Efruz Bey” novel.

Хуморът има своята вековна традиция в турската литература. Той черпи животворните си сокове от богатата фолклорна традиция на Карагьоза със забавните диалози на Карагьоз и Хадживат, от анекдотите за Настрадаин Ходжа, от устната традиция на народните поети – ашъците. В класическата Диванска литература сатиричната традиция взема на прицел недъзите на отделните султани и везири, както и общочовешките слабости и негативни черти – глупост, невежество, алчност. Сатиричната струя в класическата турска литература достига своя апогей през 17 в., който е наречен “векът на сатирата”. Поетите-сатирици на това столетие като Нефи обаче често плащат с живота си за смелостта да осмеят жестокостта и глупостта на османските владетели и техните приближени. Азис Несин, с много любов наречен от читателите “съвременния Настрадаин Ходжа на Турция”, в своите обемисти изследвания за историята на турската сатираⁱ справедливо свързва традиция и съвременност на този жанр: “ Особеното на турската сатира – пише той – е в това, че тя е на страната на народа и служи на народа. Нашата сатира не е индивидуалистична, тя има обществено значение. Нашият народ се обръща към сатирата първо, за да си излее душата, и второ, за да защити своите права и свободи. Всичките анекдоти на Настрадаин Ходжа и Бекташи, диалозите на Карагьоз и Хадживат, и т. н. – това е борба на нравствеността с безнравствеността, подигравка на истината над лъжата, победа на искреността над двуличието, на широтата над ограничеността, настъпление на новото срещу старото, на прогреса срещу изостаналостта. Именно затова турската сатира има здрава природа, затова се предава от поколение на поколение, без да се поддаде на разрушителното въздействие на времето.”ⁱⁱ

Съвременната сатирична традиция, създадена по европейски образец, води началото си от средата на 19 в. Отправна точка в развитието на този жанр се смята знаменитото “Зафер-наме” (“Поема за победата”) на един от най-видните представители на движението на “Новите османи”, възприел идеите на френското Просвещение, Зия Паша, написано през 1869 г., насочено срещу режима на султан Абдул Азиз. До края

на 19 в. в бързо модернизиращата се и европеизираща се турска литература хуморът и сатирата навлизат едновременно с разширяването на реалистичното изображение на живота и разширяване обхвата от обществени явления в творчеството на отделните писатели. Сред тях се отличава Реджаизаде Махмуд Екрем (1847 - 1914), който иронизира тюрското “поевропейчване”, главно в романа си “Любов към файтона” (Araba Sevdasi). Всъщност, литературното оживление започва след младотурската революция от 1908 г., когато и литературния, и обществения живот се освобождават от задушаващата цензура на Абдулхамидовия деспотичен режим. Тогава именно възникват множество литературни обединения, множество литературни издания, включително и хумористични (“Джем”, “Калем”, “Кирпи” и др.).

Сред майсторите на късия разказ в периода след Първата световна война, и по-специално, на социалната сатира, оставил трайна следа в литературната памет на поколенията, е Йомер Сейфеттин (1884-1920). Темите на неговите произведения, почерпани от истински събития и случаи, са в мнозинството си насочени към укрепване на националното самосъзнание, понякога и чрез хумористичното отхвърляне на нелицеприятните черти на бързата турска модернизация и породените от нея явления на “криворазбраната цивилизация”. Особено популярен е неговият герой Ефруз бей, символ на псевдо-интелигентите и дегенератите, поддали се на механичното и повърхностно подражание на западно-европейската култура, и поради това, застрашаващи формирането на истински националната турска култура и културна идентичност.

Йомер Сейфеттин е роден през 1884 г. в Гьонен, Балъкесир, Мала Азия. Майка му, Фатма ханъм, е от Истанбул, а баща му е капитан Йомер Шевки бей, по произход от тюркменските народности в Кавказ. Йомер Сейфеттин завършва истанбулското училище Мектеб-и Османийе, в което особено много се набляга на изучаването на френски език (1893), а по-късно и Одринското военно училище (1897). Още в последния гимназиален клас започва да пише и публикува стихове, за пръв път на 16-годишна възраст. След завършване на военното

училище служи в 3-а одринска армия, по-късно на Кушадась (1903-1906) и в Измир. През 1909 г. е назначен в с. Якоруда по границата с Македония, където става пряк наблюдател на национално-освободителните борби на местното християнско население. То му дава пример за патриотизъм и го убеждава в необходимостта от много усилия за формирането на национално самосъзнание на турския народ. През 1911 г. Йомер Сейфеттин напуска армията по желание и се заселва в Солун, където заедно със Зия Гьокалп и други млади писатели и поети започва издаването на списанието “Млади пера”. С избухването на Балканската война отново е призван в армията и е изпратен по сръбските и гръцки фронтове. При битката за Янина през 1913 г. е пленен и след едногодишен плен в Нафлийон се завръща в Истанбул (4 декември 1913 г.). От 1914 г. започва преподавателската си дейност по литература в мъжкия лицей Кабаташ, която продължава до ранната си смърт (6 март 1920 г.) поради заболяването си от диабет. Множество негови статии, разкази, романи са публикувани и приживе, но цялото му творчество е събрано и издадено едва след смъртта му.ⁱⁱⁱ

Йомер Сейфеттин заедно с Али Джаниб, Зия Гьокалп, Халит Фахри Озансой и други млади таланти, е сред емблематичните фигури в новата турска литература, която след като разчупва формите на класическия Диван, възприема и развива европейските модели и се стреми да е в крак с Модерността, се “завръща към себе си”, за да открие своето истинско национално лице. Движението за Национална литература (Milli Akımı) се групира около излизашото от 1911 г. в Солун списание “Млади пера” (Genç Kalemler). По онова време Солун е може би най-европейския град в империята, в който са представени почти всички националности, и където нивото на образованието е много по-високо, отколкото където и да било другаде в нейните вече свиващи се граници. Всъщност периода на т. н. Танзиматска литература е възвестен още със стиха на Мехмед Емин, на висок глас артикулирал новата идентичност на турчина – “Аз съм турчин, велик е моят род и мойта вяра”. (Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur).

“Младите пера” се обявяват срещу слепото подражателство както на Танзиматската, така и на откъсната от духа, културата, езика на народа, литература на първите турски модернисти. До голяма степен защитниците на националното са вдъхновени от национално-освободителните идеи и движения на балканските народи, с които съдбата ги е поставила в пряк досег, - те се стремят да се слоят със “собственото си минало, собствения си свят, собствените си блянове и собствения си дух”, тоест, да намерят националния си облик в “турското”, собствената си същност, изчистена от всички привнесени изкуствено и неприсъщи наслоения. Движението за национална литература се развива в благоприятната обществена атмосфера след падането на тираничния абдулхамидовския “зулум” и идването на “хюррийета” през 1908 г. до периода на създаване на Турската Република през 1923 г., когато тюркизмът (или тюркчюлюка) е до голяма степен подкрепян и от политическите среди на младотурците. Неговата идейна основа е сложна, тя има своите извори в идеологиите на ислямизма и османизма, тюркизма и туанизма, но в крайна сметка за пръв път лансира понятията “Национално” (Milli) и “Национална литература” (Milli edebiyatı)^{iv}. Това, разбира се, е процес, свързан и с формирането на самата нация, процес, който все още в началото на 20-и век не е приключил напълно. До голяма степен, младата турска интелигенция от Движението за национална литература допринася и за едното, и за другото.

За краткия си живот Йомер Сейфеттин създава малко повече от стотина разказа, а след 1936 г. за пръв път за издадени събраните му съчинения в 9 тома, които търпят редица преиздания през годините. Всъщност литературната дейност той започва още през периода на управлението на Абдул Хамид II, но за разлика от по-голямата част от турската интелигенция, посрещнала с ентузиазъм и надежда “Хюррийета”, той се отнася твърде скептично към събитията, които нарича “бедна и жалка турска революция, която не представлява по същество нещо друго, освен буря от безсмислени овации”.^v Тази негова прозорливост е наистина учудваща и феноменална! Въодушевляването от прогласената свобода завладява умовете на

много балкански интелектуалци. Дори нашият Иван Вазов пише с ентузиазъм за “духа на хюррийета,” обхванал турската столица. В своите спомени, публикувани в *Българска сбирка*, той описва "медения месец на конституцията, прогласена на 11 юлий".^{vi} При гостуването си през септември в имперската столица той наблюдава как все още е жив духът на революцията и витаят всеобщото въодушевление и надеждата за промяна. С присъщото си писателско майсторство Ив. Вазов пресътворява една колкото достоверна, толкова и жива историческа картина. Безчислени червени знамена с белия си полумесец се развяват по вратите на дюкяните, на държавните учреждения, по трамваите, като едно ярко свидетелство за "внезапно пробудения национален дух на един народ, дълго подтискан под чудовищната тирания на Абдул Хамида".^{vii} Турците носят на гърдите си младотурския знак от червена и бяла лента, добро чувство свети по лицата им, а "духът на свободата" сякаш ги е "чудотворно преродил". Турчинът се чувства щастлив, че става свободен, че "живее като човек, който влиза в реда на европейските народи". Прогонените емигранти се връщат, посрещани триумфално, в салоните на Пера и Истанбул непрестанно се изпълнява забранената по-рано патриотична пиеса на Намък Кемал "Отечеството или Силистра", шумни манифестации почти ежедневно минават по Пера със знамена, по които са изписани словата "Свобода, братство, равенство". Спомените за френската революция въодушевяват духовете и турците дори са измислили и пеят "своята марселеза, подражание, почти превод на френската".^{viii} Скоро обаче става ясно, че за балканските народи, все още намиращи се в пределите на Османската държава, младотурската революция не донася желаната свобода.

Началото на Първата световна война предизвиква изблик на шовинистични настроения в почти всички балкански страни. Възпламеняват се пантюркисти идеи и настроения сред част от турската интелигенция. За кратко от тях е увлечен и Йомер Сейфеттин, който написва брошурата "Бъдещата държава Туран", но скоро разбира илюзорността им. Мудроското примирие (20 октомври 1918 г.) заплашва самото съществуване на турската държава, а по-късно войските на Антантата окупира нейната

столицата Истанбул (16 март). Размислите за войната и нейният трагизъм довеждат писателя до отрицанието на всяка завоевателна война и той остроумно осмива всякакви планове за завоюване на “всички турски земи” (разказът “Вечер на свободата”) и защитава идеала за издигането на независима турска държава с развита икономика и напреднала култура. Несъмнено, в идейно отношение се приближава твърде много до платформата на основателя на Турската Република Мустафа Кемал Ататюрк, която не доживява да види претворена в живота. Година след тези критични за страната събития и преди победата на кемалисткото движение и раждането на новата турска република, на 4 март 1920 г. Йомер Сейфеттин напуска “този свят на разочарования и тъга”.

Най-характерното за неговото творчество е може би това, че в него се отразява истинското лице на времето. С богатството на темите, разноликостта на образите си, с разработването на девствени пластове в общественото битие в творчеството на Йомер Сейфеттин турската литература навлиза в един нов свят.^{ix} Творчеството му е своеобразна летопис на този изпълнен с драматизъм исторически период. Неговото поколение е поколението, чиято младост и зрялост преминава “през кръв и огън”, през разочарования и разруха, под трясъка на рушащата се империя, която е обречена. Това е едно “нешастно поколение”^x.

Оттук може би е и печатът на горчивината в цялото му творчество, което обаче в никой случай не би могло да се квалифицира като песимистично. Напротив, с цялата си гражданска и творческа позиция той е активен защитник и проводник на новото, на прогреса. Бихме могли да сравним неговото светло присъствие зад осмиваното грозно с това на нашия Алеко Константинов. Присъствие, което Тончо Жечев оприличаваше с това на Дон Кихот, на рицарството, на духовното извисяване и благородство, въпреки приземеността на тематиката и героите. Йомер Сейфеттин също черпи темите си от ежедневието, видяното и преживяното, често превръща чутия анекдот в разказ. Фолклорът, легендата присъстват нередко в тъканта на неговите разкази. Защото за него “литературата и изкуството не са за едно съсловие, за една класа, за каприза и

удоволствието на малцина, изкуството е за целия народ”.^{xi} Затова той защитава необходимостта литературата да се създава на естествения, говорим език и с програмната си статия “Нов език” застава начело на широкото литературно и обществено движение, подето от “Младите пера”, за демократизация на турския език.

Самият Йомер Сейфеттин дава първите сполучливи образци на проза, написана на жив, разбираем, богат, народен език. Разбирайки литературата като отражение на живота, той поставя новите съвременни задачи на турската литература в този период с ясното съзнание, че е “отминало времето на газелите и касидетата”.^{xii} Анализът на обществения живот естествено поражда критика, а критиката в творчеството на Йомер Сейфеттин се проявява като горчива ирония, саркастична усмивка, гротескна сатира. Комичното в неговата най-остра форма – сатирата – съставя най-ярката страна в неговото творчество.^{xiii}

Познавайки добре европейската култура и литература, той с просвещенски ентузиазъм се стреми да разчисти пътя на новото от мюсюлманско-феодалните традиции и нрави, сковаваци обществения живот. Той разбира, че раздялата със старото и налагането на нови норми в отношенията между хората, основани на различни принципи – просветеност, равнопоставеност, ново положение на жената, е болезнена и дълга, не може за един миг да се преодолее вековната традиция. И тук смехът сякаш е най-доброто и ефикасно “лекарство” за обществото. Един от любимите му похвати е гротескното уподобяване на отрицателните герои, като например, в разказа “Петел”, където постига една изключително жива и ярка портретна и нравствена характеристика на господаря в семейството – мъжа. Описан в близък план, през погледа на младото момиче, поставено в сферата на тази неограничена власт:”И външно баща ми приличаше на петел. Имаше същите кръгли и зли очички. Безформеният му червен фес се мъдреше на главата му досущ като петлов гребен. “. След това потретиране, писателят оприличава и реда в семейството с реда в курника:” От гнева му се тресеше цялата къща... Бате, а и по-малките ми братя, не

смееха да гъкнат пред него, камо ли да възразят. Всички ние, цялото му семейство, бяхме като кокошките, не представлявахме нищо в неговите очи. Той биеше слугините, гонеше прислужниците, месеше се в кухненските дела, не позволяваше на майка ми звук да издаде...Властваше над цялата къща. Единствен той. А ние бяхме неговите роби”^{xiv}

Тези патриархално-феодални нрави и порядки са защищавани често най-вече от фанатичните, глупави и невежи представители на мюсюлманското духовенство, което Йомер Сейфеттин осмива също така безпощадно и поради лицемерието и невежеството му. Сред неговите “любими герои” са моллите, ходжите, дервишите, кадиите, като носители на най-нелепите и глупави предразсъдъци (“Заклинател”, “Вероотстъпник”). Нерядко самите те стават жертва на собствената си алчност и невежество (“Спасител”, “Светец”, “Свещен призив”, “Чудо”, “Клетва”, “Къщата с призраците”). В никой случай обаче тази критика не е от позициите на атеизма^{xv}, писателят не си представя турската нация без укрепването на мюсюлманската вяра, но същевременно се изправя срещу нейните служители, дърпащи назад общественото развитие на страната му.

Особеният чар на кратките хумористични разкази на Йомер Сейфеттин се дължи както в живия език, деликатния психологизъм, така и на органично втъканите народни приказни мотиви, своеобразния диалог, построен на принципа на диалозите между любимите народни герои от театъра на сенките, разменящи си яростни словесни атаки – надутия и невеж представител на медресето Хадживат, и лукавият и здравомислещ Карагъоз. Не толкова събитията или действията на героите са гръбнакът в разказите му, колкото техните спорове, разсъждения, беседи. Находчивостта, остротата или съвършено неочаквания обрат на мисълта, по правило, са квинтесенцията на творбите му.^{xvi} Негов любим похват е да сбълсква различни по мироглед, разбираня, образование хора, при което с най-голяма сила успява да противопостави “наивното простодушие на наглата демагогия, природната глупост – на ученото невежество, скрития градски разврат – на простотата на селските нрави, надутата романтичност – на прозата на бита.”^{xvii}

Йомер Сейфеттин има обаче и една друга заслуга – да утвърди “героя на своето време”, чрез смеха, чрез отрицанието на многото негативни черти в образа му, отразен в огедалото на “криворазбраната цивилизация”, и така да му помогне да открие себе си, собствената си идентичност. Колкото и да изглеждат антиподи, образите на Сейфеттиновия Ефруз бей и българския Бай Ганьо имат своето типологично сходство именно в това търсене и “вглеждане” в собствената национална същност. Колкото и да са отхвърляни чрез смешното и дори гротескното, тези два образа са “припознавани” в поколенията и след тях.

Ефруз бей е несъмнено, “герой на своето време”. Той се издига на вълната на бурните събития, и може би затова Йомер Сейфеттин ни запознава с него като с вестител на “хюррийета”.

^{xviii} Именно младотурската революция го превръща от обикновения чиновник във Високата порта в Ефруз Бей, в любимец на тълпата, за три дни издигнала го до “герой, достоен за свободата”. Пръв този на пръв поглед невзрачен човечец, за когото се носят клюки, че е изгонен от прочутия Галатасарайски колеж, разбунва духовете в притихналата канцелария, която “до вчера се боеше от Абдулхамид повече, отколкото от Аллаха” с въодушевляването си от обявяването на “хюррийета”. Комичният ефект, постигнат от писателя, се крие в контраста между приповдигнатостта на младия Ахмет Бей/бъдещият Ефруз бей, и прозаичността на смачканите от деспотичния дух на трийсетгодишния “зулюм” писарушки, които търсят новината за голямото събитие в ... рубриката “Обяви” и, естествено, не я намират там. Най-сетне откриват известието на първата страница, но и то не успява да разсее съмненията им, защото в него става дума ... за Конституцията. Следва краткото обяснение на Ахмет бей:

- Ама в това известие няма нищо за свободата.
- Вие какво смятате, че е свободата? Конституция. Конституцията означава свобода.^{xix}

Още в първите страници Йомер Сейфеттин откроява своя герой в контраст с неговата среда. Подтиснатите, покорни писари, които се боят дори от изричането на думата “свобода”. По-късно този контраст ще бъде задълбочен по отношение на

самия герой, ще се превърне в разминаване между думи, идеали, действия, и тяхното “покритие” в характера и същността на социалния тип, осмиван от сатирика. Всъщност, в началото на романа героят на Йомер Сейфеттин не може да не предизвика симпатия, с младежкото си въодушевление и възторг от свободата, със смелостта си да се втурне по улиците и да стане неин “вестоносец”. Страните му пламват, топлината облива цялото му тяло, гърдата му се изпъчва, очите му се замъгляват като на пиян, някаква невидима сила прониква в него и го кара да извика наред улицата: “Да живее свободата!” с чувството, че “ще влезе в историята”. И действително, успява да възпламени околните, да ги събере около себе си, да произнесе речи за свободата, да се представи за един от водачите на младотурското движение, и да се отрече и от собственото си име, което му изглежда прекалено прозаично и неподходящо за един “герой” и “революционер”, който накарал султана да “обяви свободата” под заплаха за живота си. Оттук нататък Йомер Сейфеттин ни оставя със смях да наблюдаваме безбройните превъплъщения на своя герой. Най-често срещания похват на писателя е да направи своя герой смешен чрез неговите собствени думи и действия. Понесен от събралата се тълпа, на минаване покрай руското посолство в Бейоглу, той обявява царска Русия за “нашия свещен съсед, който ни обича най-много от всичко на света”, и обвинява предишното правителство, че е обявило за враг “свободолюбивия руски цар”. Не Русия, все още стремяща се към топлите морета и Пролитите, не съседните страни, извоювали или стремящи се да извоюват своята независимост от империята, са нейните врагове, а “правителствата на Испания, Португалия, Швеция, Норвегия, Монако, Либерия, Аржентина, Панама”.^{xx}

Цялата повърхностност на героя, липсата на истинското познаване на събитията и нещата писателят осмива в не една подобна ситуация в целия си роман. Същевременно той успява да покаже с една скрита иронична усмивка и психологията на тълпата, която и прави възможно издигането на “Героя на свободата” на гребена на вълната. Тя е също толкова непросветена по отношение на ставащото, и се опива само от звука на словото и заклинателното произнасяне на думата

“Свобода”. Тя създава от дребния полуучен писар герой на времето, понася го на ръце, величае го, сляпо вярва на фантастичните му разкази за “революционната борба” и прокопаването на таен тунел под двореца за покушение срещу омразния Абдулхамид. Тя се постила под краката му, за да мине той по наредените като “червени тухли” фесове на насъбралите се хиляди, притихнали пред величието на “героя”. И го кара да си повярва сам, че това е той, народния герой, а не някой си неизвестен младеж на име Ахмед. Отричайки се от името си и спорейки със собствена си майка, че тя не знае истинското му име, той се вживява в новата си самоличност.

Особено комична е ситуацията, в която Ахмед се превръща в Ефруз Бей. И тук Йомер Сейфеттин ни сблъсква с полуучеността насвоя герой, който се мъчи да си припомни “някое от имената на героите, срещащи се по страниците на Новата литература” – Бюлент, Невин, Фахир, Нериман, Сюха и други такива.^{xxi} Доколко механично е това негово умствено усилие, проличава от това, че той изрежда и мъжките и женските имена. Спомня си и за композитора Верди, получил името си от краля на Италия^{xxii}, но той от кого би могъл да вземе някоя буква? Не и от името на Абдулхамид, разбира се. Тогава трябва да е от името на някой европейски владетел – Никола, Вилхелм, Едуард, Виктор, Емануел, Алфонс, Йорги, Франсуа, Йозеф, Алберт..., но от съчетанието на първите им букви се получава единствено непризнатата комбинация “нвевейфйа...”, която нашият герой се мъчи да обърне и така, и иначе “хафйавйен”, “фанвейавах”, “ванинохва”^{xxiii} (с.37), но не и не. Заедно с Йомер Сейфеттин не можем да не се посмеем на мъчителните му усилия да намери истинското си име, опитвайки се да събере включително първите букви от прословутите лозунги на Френската революция “Свобода, равенство, братство, справедливост!”, които на турски език се превръщат в...”треска”^{xxiv}, също като трескавото бълнуване на героя за слава. Какво друго му остава, освен да протегне ръка към Османския речник и да “закове” първата попаднала му на очи дума. “Ефруз”. Означава “просветител, който сияе, блести”. Ето това е името,

което най-много му подхожда и по “смисъл” – та нали той е “просветлил тъмнината на тиранията”.^{xxv}

Така от полумрака на полузнанието, полуневежеството, полуначетеността, полуграмотността се ражда “героят на хюррийета”, за да стигне до звездния си миг – да говори пред пьстрото истанбулско множество за свободата:

- Братя! Някои невежи сред вас ме нарекоха “черкезин”. Не! Аз не съм черкезин. Аз не съм от никоя народност. Аз съм Ефруз бей! Аз съм свободен! Аз съм равен с всички! Вие още не сте разбрали, що е свободата. Свободата значи Конституция! Без делене по пол и вяра. Знаете ли какво е това?
- Не!
- Не, не-е!
- Не знаем! – развикаха се от тълпата.
- Добре, да ви кажа тогава. Няма никакъв пол, няма никаква вяра.

Възползвайки се от тишината на объркването, Ефруз бей с цялата мощ на гласа си започна да разнася философията на свободата:

... Когато човек стане свободен, той става равен. Щом стане равен, става брат с другите хора. Не остава никаква разлика по вяра и по народност. При свободата тези неща нямат никакво значение. Хеле пък някаква глупотевина като “нация”. Сакън, само да не твърдите нещо подобно. Всички хора са свободни. Всички са братя. Всички са равни. Има ли вече смисъл да се разделяме? Като не знаете езиците на другите, научете есперанто. Айде, всички се обединете. Обичайте се, “без разлика на пол и вяра”, тези които не се стекат под знамената са тирани и деспоти. Те са нашите врагове. Оставете ги да си вървят при храмовете си. Нашият пол, нашата вяра са едно: човечността... Айде целунете се. Оставете празните идеи, фалшивите вярвания на диваците, на канибалите... Опитайте се да бъдете цивилизовани...

...Местните истамбулци, отрекли всякаква народност, гърци, араби, арнаути, евреи, кюрди, българи, арменци се хвърлиха един към друг, всички се разцелуваха. Гърмовното

мляскане от слелите се в едно стотици хиляди целувки разтърси въздуха.^{xxvi}

Тази реч не може да не породи алузии с прословутото слово на Дон Кихот за свободата “Свободата, Санчо...”. Действително, в някои моменти героят сякаш заприличва на светлия образ на идалгото (дори със светлината, идееща от името му), но и това е пародийна прилика, прием, умело използван от Йомер Сейфеттин, за да успее още по-убедително и по-смешно да отхвърли онези черти, които смята, че са вредни за движението на обществото към прогреса, да противопостави псевдознанието на дълбокото познание, полуграмотността – на истинското образование, истинските идеали на неясните химери, моментното “побратимяване” – на съграждането на същинско сближаване между многото народности на основата на истински демократична конституция, празните думи на делата. Ако в една от гръмко звучащите фрази се съдържа позитивната концепция, то последвалите я “разяснения” я обезсмислят и изпразват от съдържание. По този начин е изобличена и празнотата, и повърхността на осмивания герой или явление. Закономерно, неговата слава е бързопреходна, като въздухът от изпуснат балон, и след като попада в затвора, за да не “мъти водите” на Движението за единение и прогрес, “героят на хюррийета” за три секунди е забравен от народа, който “три дни го беше боготворил. Всичко му изглеждаше като сън, като бързопреминала слава, от която му беше останало “истинското име – Ефруз Бей.”^{xxvii}

Самият той забравя за “геройството, речите, манифестациите”, за да се вживее в поредното си превъплъщение, защото, както сам Йомер Сейфеттин характеризира своя герой, той не е от “ония, дето ще си седи в някоя къше и ще се примири да живее далеч от славата и почитта”.^{xxviii} Сега го виждаме в “Клуба на аристократите”.^{xxix} Всеки четвъртък те се събират в “стаята, която преди трийсетина години майка му подреди с чеиза си, купен от Мъсърската чаршия, полутурка, полуалафранга, която той наричаше “моят салон”.^{xxx} В него не могат да попаднат ония, които нищо не разбират от благоприличие, не свалят фесовете от главите си,

когато влизат в гостната, сърбат чая си по турски, не знаят как да подхванат чашата с ликьора и как да си държат бисквитката, нямат представа как да направят реверанс. Не, в него могат давялят само “алафранга господата”, които могат да се смятат за принцове, маркизи, графове, с пенсне, джобен часовник на верижка, с копчетан ръкавелите и с якички на вратовете. Така, още в описанието на тези “аристократи” Йомер Сейфеттин осмива подражателството, външното оприличаване на европейскостта, криворазбраната цивилизация. По един изключително комичен начин той разобличава празнотата, невежеството, глупостта на тази новоизлюпена “алафранга аристокрация”. Един от тези кандидат-аристократи, Мюзекки бей, обръснал мустаците си “по английски маниер”, който пише статиите си на три езика, но не е чел книгите на нито един от тях, и в главата на който са “запечатани” единствено всички футболни клубове по света. Писателят оставя своите герои сами да говорят за себе си и по този начин, чрез саморазобличението, чрез собствените им разкази и фантазмагории за благородническото им потекло и родословие разкрива тяхната същност на паразити, празнодумци, подражатели. Те са убедени, че “Без аристокрация тази страна ще загине!”, и единствените им колебания са дали аристократизмът не потиворечи на... конституционната монархия. След малък спор все пак се съгласяват, че “конституционната монархия е първото най-необходимо нещо за аристокрацията”, та нали Англия е най-добрият пример за това, как благодарение на конституционната монархия Англия господства над Индия, Египет и още колко държави по света”. Нещо повече, именно благодарение на това всичко в Англия е в ръцете на аристократите, на лордовете”, а тези от народа, които се издигат с ума си, с гения си до управлението, стават нови лордове”.^{xxxI} Така вече няма пречка и героите от новелата “Клуба на аристократите” да си прикачат титли и да си потърсят родословието. Ситуацията става още по-комична, когато Йомер Сейфеттин все пак ни разказва за истинското битие на тези “аристократи”. Единият е син на Дизентериджията Салих Паша, който започва като просяк в Тунис, гадател, за да стигне до двореца като продава хапчета за дизентерия. Другият е познат с

прякоря “Хаджи Зърт”, третият е Мюзекки бей, у когото често гостува преводачът на английското посолство и който “обича Англия повече от родината си”, четвъртият е Кямуран бей, син на татарин-мюеззин от руския град Оренбург, попаднал в имперската столица като дете и ударил на просия, който има два паспорта – османски и руски, защото вярва, че “руснаците ще вземат Истанбул, като две и две четири” и т. н. и т. н. Ефруз бей е “знатен във всичко – по родословие, по бащина и по майчина линия, по предците си, както се казва, по земя и по камъни”, аристократизмът изпълва не само неговата кръв, неговата плът, нервите, лимфите, белите му дробове, бъбреците, даже костите, вреше и кипеше в костния му мозък^{xxxii}, не може да не получи своята благородническа титла – “Мосьо льо принц Божественний”, както останалите му приятели – Принц Етернел Кямуран дьо Кара Танбурин, Принц Азизюсюджуфюззърт (“толкова старинно, толкова изпълнено с история”), принц Зиртаф от рода на Курайишите, Принц Мюзекки дьо Дживан (от млечния брат на Орхан, потомък на “лорд Джонсън Свогат”?!). В стила на диалозите на Карагьоз Йомер Сейфеттин превръща търсенето на родословието на тези принцове, маркизи, контове и лордове в една силна гротеска:

- Не е възможно да изброя всичките си предци.
- Значи, толкова е стар родът ви?
- Изключително древен! Преди хиляда години...
- Отсега ли?
- Не.
- От Хиджра ли?
- Не.
- От рождението на Христа ли?
- Не.
- Отпреди Потопа?
- Не.
- Ами откога тогава? – учудено възкликна Принц дьо Дживан, който не познаваше друго историческо начало.
- Отпреди Сътворението на света.
- От Сътворението ли?

- Да, преди десет хиляди години първият ми праядо слязъл с един стълб светлина върху Свещената планина от скъпоценен камък ...^{xxxiii}

От една страна разобличавайки подражателството, от друга Йомер Сейфеттин, който с цялото си творчество се стреми да развие патриотичното и националното чувство у турчина, представя своите герои като безродници, отказали се от страната и историята си, която, впрочем, и не познават, макар да приписват всички беди на това, че “още не е написана свършената история, свършените закони!”.

Финалът на разказа отвежда “Клуба на аристократите” в ареста за комарджийство, защото предпочитат да преспят в участъка, вместо да си признаят, че върху листата за резултатите от картите пишат своите “аристократични” родословия.

Но превъплъщенията на Ефруз бей не свършват дотук. След като приключва с политическата си дейност и аристократическите си занимания – “изящните почесванията по носа и главата с тънките дълги пръсти”^{xxxiv}, неспокойният характер на героя го отправя към нова роля – на патриота. Той се втурва към “Огнищата на знанието”, сеещи родолюбиви чувства, и от изгрев до залез е там, всеотдайно забравил за себе си и за дома си.^{xxxv} И тук откриваме една пародийна прилика с Дон Кихот – Ефруз бей се отдава на новото си занятие със същата страст и енергия, с каквата Дон Кихот воюва с мелниците. И отново това е само една прилика на образа в изкривеното огледало. Защото за разлика от прочутия рицар, зад тази борба не стоят светлите идеали на борбата между доброто и злото, а едно преливане от пусто в празно, едно усилие “на вятъра”. Защото невежия не може да бъде учител на другите, не може да пръска знания и да просвещава хората. Върху огромния, затъмняващ с машабите си рекламите по “Макс Линдер”, плакат със снимката на Ефруз Бей: ”Много важна книжовна новина! Не чакайте, не стойте, купете си!” се мъдри рекламата на “строغو научния труд на прочутия учен”, който разказва за всички науки – “езикови, естетически, литературни, исторически, растителни, педагогически, богословски, събрани само на 20 страници”, и при това “само за пет гроша”^{xxxvi}. Това е първото и последното

произведения на великия учен, защото той безкрайно се бои от написаното слово. Неговата философия е, че “казаната дума отлита във въздуха”, а “написаното слово е най-голямата опасност за славата”^{xxxvii}. Устно изреченото трудно се критикува, трудно се оспорва. Дали това е косвено признание на Ефруз бей за собственото му невежество или просто чисто практическо опасение за края на “лекторската” му дейност, след като управителния съвет изисква да се представят първо ръкописите на лекциите, за да бъдат одобрени? Да видим обаче какво чете самият герой? Най-вече библиотечните каталози, стремейки се за запомни имената на прочутите писатели, философи, учени. Ако го попиташ обаче, кога си подготвя лекциите, той ще отговори: “Нощем”. Защото всяка сказка той започва с думите, че това, което им обяснява, не е плод само на неговото творчество, а на идеите, почерпени от прочетеното, “всяка нощ по 20 книги, всяка от по 300 страници”^{xxxviii}.

Йомер Сейфеттин успява да осмее не само невежеството на героя си, представяно като “ученост”, “ерудираност”, но и редица идейни течения и пан-идеологии като пантюркизма, туранизма, османизма, разпространили се в началото на 20 век най-вече в “Турските оджаци”. Животът му, преминал до голяма степен сред борещите се за освобождението балкански народи, както и в годините, когато те застават едни срещу други в Балканските войни, показва необходимостта от развитие на националното чувство, на националната държава, на националния език, които тези пан-идеологии размиват, ако ли не отхвърлят.

Още в разказа “Характери” (Şimeler)^{xxxix} чрез вътрешния монолог на “Големия човек”, пред когото се прекланят всички, Йомер Сейфеттин осмива всички онези защитници на османизма, които загърбят националното и се отричат от него. Той се възмущава от “всички онези негодници, които, ако им позволиш, ще заличат цялата хуманност”^{.xl} За него няма “по-грозно и разрушително чувство от националното”: Не е бе ли националното чувство, което накара италианците преди половин век да възстанат срещу Австрия и да се нахвърлят на Триполитания? Русия да завладее Азия? Не роди ли то “жълтата опасност”, пангерманизмът, панславизмът? Благодарение на коя сила

българите стигнаха за две седмици до Цариград?” Ако не са нациите и религиите, “хората ще си живеят по братски на тази земя”. Той е убеден, че най-голямо престъпление е да се “изобреци тази опасност в Турция, където я няма”. Движенито на тюркизма за него е вредно. И той пише не една и две статии срещу пантюркизма, срещу панислямизма. “Нациите са осъдени да отмрат! – разсъждава героят на Йомер Сейфеттин. И когато това се осъществи, ще остане само “човешината”. Но в Европа духът на обществата ще просъществува по-дълго. Османските турци, които са бездуховно и неразумно общество са се обърнали към тази човечност. Опознали са много добре “другите османци, тоест “българите, сърбите, гърците, албанците”, които един ден ще разберат своето тесногърдие, ще разберат, че “османизмът е равенство, справедливост, закон, закон и пак закон”^{xli}. Този велик османец е убеден, че турци има само в Истанбул, и не може да се начуди на “европейските етнографи”, които наричат “Османската държава” – “Турция”. Възмущава го и “невежеството” на европейците, които пишат за 15 милиона турци в Анадола:”Европейците, дето го пишат това, хич не са чели историята. Турците пристигнали в Анадола преди 600 години с 500 шатри, като зайците да са, пак не могат толкова да се наплодят”^{xlii}. За него селджуците не са турци, а персийци. А населението на областта Айдын си е изцяло гръцко. “Защото нали името, дадено на айдынското население – “ефе”, е произлязло от наименованието на старите и нови герои - “ефетата”? Турско-османското население е смесено. Щото във вените на тези турко-османци тече гръцка, българска, сръбска, руска, френска, английска, немска, италианска кръв.”^{xliii} Лично той по никой начин не може да приеме “тюрклюка” и откакто е обявен Мешрутиета, твърди, че е свързан поне с пет-шест националности, даже на една конференция в Балат не се сдържа да не изкрещи:

“- Лично аз съм ционист!”^{xliv}

В разказа Йомер Сейфеттин показва илюзорността и на туранизма, като не се колебае да накара двамата си герои – единият представител на османизма, “големият човек”, а другият – на туранизма, да стигнат до извода, че двете идейни течения не се различават твърде много (защото в крайна сметка размиват

националното, турското) и да “преправят” станалото емблематично стихотворение на Зия Гьокалп:

“Отечеството ни не е ни Турция, ни Туркестан,
То е великата и вечната страна *Туран*”

Първо, във варианта “То е великата и вечната страна – *Ирфан* (Просвета, знание)”, а след това във “То е великата и вечната страна – *Саман* (плява)”, като по този начин показва чрез играта с думи паразитността, ненужността на която и да било пан или транс идеология пред надигащото се национално чувство.

По това време са много бежанците от тюркските републики в Руската империя, които като Юсуф Акчуря, пренасят подобни пан-идеи в Турция. Вече в романа Ефруз бей, виждаме героя да изнася “сказки” в “Огнищата на знанието”. В сказката си, изнесена в “Огнищата на знанието”, Ефруз бей, обръщайки се към слушателите си емигранти, не се поколебава да ги обяви за “истинските турци”: “Вие сте истинските турци! Турските турци не са турци. Те са дегенерати. Ние ще вземем цивилизацията от вас. Всички ще станем татари. Нима Турция можа да огледа поне един като големите учени, излезли от Казан, от Оренбург? Даже прогреса си Русия дължи на вас”.^{xlv} Така чрез гротескността на стигналия до крайност национален nihilизъм и отричане от своята идентичност Ефруз бей писателят успява по един уникален начин да осмее и отрече тези вредни според него, увлечения на част от турската интелигенция по това време. Той постига сатиричния ефект и чрез ироничното описание на самото “Огнището на знанието”, от стените на което са свалени портретите на националните поети Мехмед Емин и Абдулхак Шинаси, и на тяхно място са наредени “снимки с националните турски носии, които Ефруз бей беше намерил, не, открил, в етнографските музеи на Петроград и Ороченск, където още не беше успял да отиде, щото пътищата дотам бяха затворени”.^{xlvi} Чрез абсурда на ситуацията на “научното издирване” на националните носии в местата, където героят никога не е ходил, както и чрез старанието на слушателите в “Огнището на знанието” да намерят “центъра на Туран”, също толкова въображаем, колкото и самата държава на всички тюрки – Туран, върху специално поръчаната от Германия карта.^{xlvii}

Йомер Сейфеттин постига наистина един силен комичен ефект. Както и чрез феноменалния успех на слушателите си с обладалата ги “почти свръхчовешка сила за една нощ да научат стотици хиляди думи” от “уйгурски, якутски, монголски и всичките им наречия, говорени през последните 5-10 хиляди години”^{xlviii}.

Но това не се оказва достатъчно за езиковия “реформатор”. Сега му се струва, че вземането на корени и думи от тюркските езици е много просто. Защото “истинският турски е прост. А истината не може да е проста. Тя е илюзия. Истината винаги е сложна и затова и турският език, ако иска да стане съвършен език, трябва да се усложни. Комичният ефект в разказите му идва от размяната на собствената му теза с антитеза. Така, според проповядваната от Ефруз бей езикова програма, “турският трябва да бъде един сложен език, съставен от арабски, персийски, френски, немски, гръцки, латински”. Освен отдавна навлезлите в османо-турския език арабски и персийски думи със съответните за тези езици граматични форми, според “лингвистичната програма” на Ефруз бей всички нетурски думи трябва да навлязат в турския със своята национална граматика, например, “началник гара” да звучи “началник де гарата”. Или вместо “задълженията на братята ни”, да се казва “ле задълженията де ме братя”^{xlix}.

В не един от разказите си осмива всеки отказ от родния език, всеки опит той да бъде “замърсен” с привнесени и чужди нему компоненти, и защитава чистотата на турския език, и без това пострадал от вековното разделение между говорим и литературен. За него нацията не може да съществува без своя национален език, и затова с такава насмешка иронизира опитите да се замени той с изкуствено създаден език като есперантото. Или да се “поевропейчи”, за да се усъвършенствува, като например, френските притежателни форми изместят традиционния персийски изафет. Тогава “хокка-и гюлбешекер” ще се превърне в “хокка дьо гюлбешекер”.¹ Той дава и пример на една “съвършена фраза” от новия сложен турски език: “Литература тре красивер новимен свят ист. Тя се явява от само себе си фраппан билд от де бъркотия от символизмус, класик

старизмус и де прочее. Ме даже това е недостатъчноман за нейните съвършенер литература ист да се счита”.^{li}

Йомер Сейфетгин ни е показал и някои смешни ситуации на словотворчество, процес, който ни е познат и в българския език с думичките като “драсни-пални клечица”. Критикувайки другите за “словообразованията”, той сам се изкушава да измисля “нови турски думи”, като “летник” например, означаваща “самолет” (uçkuç), по аналогия с “ръкавици” да изобрети наименованието за “чорапи” – “кракатици” (eldiven - ayakdiven) или даже термини като “мешавотизъм”, неговото “лично изобретение за еклектизъм” (karmakarışıklism).

Комичният ефект писателят често постига и чрез противопоставянето на своята теза с антитезата, поставена в устата на Ефруз бей, като например, отричането на усилията за демократизация на езика, за приближаването му към говоримия и поставянето на истанбулския говор като основа на езиковата норма, както и за реформа на азбуката (по-късно реализирана от Мустафа Кемал Ататюрк) чрез абсурдите, леещи се от “пламенните речи” на Ефруз бей:”Истински живият език бил говоримият! Истанбулският турски бил истинският език! Било правилно да се пише на този говорим език! Помислете, ако се приеме такава една вероятност, значи, тогава всеки ще стане писател! Всеки ще хване калема и ще започне да пише! Като французите, немците, българите...!”^{lii} Наистина, какво по-абсурдно от просветител на народа, който се ужасява от възможността всеки да може да чете и пише, всеки да може да твори!

Наистина обаче Ефруз бей е неустоим с лекциите си за историята на турците, там неговите “лични открития” надминават очакванията, и именно от този сблъсък се ражда и ефекта на смешното:

“Както Пастьор промени медицината, така Ефруз бей промени историята. “Живото се променя!”, значи, това е живата история. Ефруз бей доказваше, че турците са дошли от Америка. След едно голямо земетресение Америка се отделила от Азия и Камчатка останала само като един тънък мост. Турците

преминали точно по този мост и основали държавите си, засвидетелствани в историята...

Ефруз бей доказва с неоспорими исторически уроци, че ние не сме турци; истинските турци са американците. В историята има някои народи, които макар да са загубили езика си, даже националните си религии, запазват националността си. Например, евреите...са си загубили езика. В днешна Турция си говорят на испански. Но нацията им е вечна. Нацията е такова едно нещо, че няма нужда да бъде осъзнавана...

...Слушатели! Ахмед Митхад може да е доказал, че в Турция няма други турци, освен членовете на династията, и дори че негрите в Африка са турци. Да не забравяме и откритията на авторите на “Историята на Амася” и тези на Неджип Асъм бей. Историкът Ахмед Вефик, разказваше на едно друго място, че шумерите, хетите са турци. Но никой не можа да открие това, което открих аз – аз открих, че американците са турци!”^{liii}

По времето, когато Йомер Сейфеттин е обладан от идеята за националното – култура, език, литература, - един от големите поети на турската модерност Яхия Кемал Беятлъ, макар и за сравнително кратко време, започва да пропагандира идеите на нео-елинизма по страниците на литературното списание “Reyat-ı Edebi”, както и да твори в този стил, широко разработвайки мотивите от гръцката митология. Той се стреми да разпали преклонение към елинската култура и към Средиземноморската цивилизация, люлка на съвременната му европейска култура. Йомер Сейфеттин взема на прицел и това увлечение със средствата на любимите му прийоми - хиперболата, саморазобличението, гротеската. Героят на разказа “Враг на бойкота”^{liv} не е Ефруз бей, но е от същия типаж. Възмутен от разпространяваното възвание хората да пазаруват от турските дюкяни, и да бойкотират гръцките, той тръгва да се оплаква в полицейското управление, откъдето обаче е изхвърлен позорно от комисаря, “който си е направо бойкотъор”. Героят вътрешно се учудва, как може да се обича цивилизацията, човечеството, литературата, науката, философията, без да се обичат елините и гърците. Битието, щастieto, поезията, музиката, удоволствието ...всичко е гръцко, всичко е елинско. Нима прадедите ни подобно

на днешните нехранимайковци, са крещали “Туран, Туран!” Не, те са наричали поетите си за “Шаири-и Рум” (ромейски поети), наричали са се “Ехл-и Рум” (ромейско население). А тия националисти искат на мястото на “Престолния град” (Дерсаадет) да създадат някакъв си недодялан “Истанбул”. “Що за дивашко движение! Тюрклюка е грубост, простота. А елинизмът е изящество.”^{lv} Затова се стреми да пише национална литература, тоест да създаде една гръцка литература с арабски и персийски конструкции. Макар езикът му да е турски, той сто на сто е грък. Колко години се мъчи да разпространи гръцкия дух, гръцкия вкус, да събуди едно космополитно течение срещу тюркистите. Тема на стиховете му са все гръцката история, гръцките традиции, обичаи. Да, той и неговите приятели “неовизантийци” ще направят “една гръцка литература на турки език” Да, защото е един гръцки поет, пишещ на турски^{lvi}. Който вярва, че с “неговият гений един ден този велик елинизъм ще изгрее отново на хоризонта на Византия и ще се възроди”.^{lvii}

Йомер Сейфеттин не отрича гръцката култура или елинизма сам по себе си, той обаче критикува подетото от Яхия Кемал литературно течение от позициите на автор, смятащ за най-важна задача изграждането на националната турска литература, която да черпи вдъхновението си и темите си от собствената история, собствената митология, собствените традиции и обичаи, а да не подражава сляпо на чуждите, да не е имитаторска и безплодна. Както и в останалите си разкази, той постига най-силна критика чрез саморазобличението, чрез показване на откритото отричане от собствената си нация. Затова и сатиричните разкази на Йомер Сейфеттин допринасят в не помалка степен за формиране на турската идентичност, отколкото останалите му разкази. Нещо повече, именно чрез отрицанието на смеха те постигат далеч по-устойчиво утвържаване на турското, отколкото например в твърде изкуствено наложено и затова неубедително, “турско самосъзнание” в един от най-популярните му разкази – “Примо, турското дете”.

Йомер Сейфеттин с изключително майсторство пресъздава духа на своето сложно и бурно време, в което просто кипят и ферментират множество идеи, множество теории, старото

се бори с новото, а новото все още не е намерило собственото си лице. В такъв един “врящ казан” не е възможно да не се намерят едно до друго и грозното, и смешното, и жалкото, и великото. Йомер Сейфеттин успява да съзре в този кипеж истинските неща, и да отдели “зърното от от плевата”. При това с една, макар и тъжна, усмивка. Зад неговия сарказъм обаче се таи горчивината на един истински родолюбец. Перото му по странен начин съчетава почти несъчетаеми неща – нежния лиризм с философското начало и язвителната сатира. Цялото му творчество е пронизано сякаш от тъжно-ироничната усмивка, която разкрива неговото отношение към битието и творчеството. Както сам той казва, “Нима в живота не е така – зад всяко смешно нещо се крие по една невидима трагедия?”

* * *

БЕЛЕЖКИ:

ⁱ За съжаление, не разполагам с тях.

ⁱⁱ Любовные письма. Турецкая сатира, Москва, 1966, с.4-5.

ⁱⁱⁱ Няколко са издателствата, публикували “Събрани съчинения на Йомер Сейфеттин”, обикновено в по 8 или 9 тома, които се различават главно по отношение по тематичното разпределение. Отделно са издавани множество сборници с негови разкази, както и специализирани издания за деца и ученици.

^{iv} Akyüz, Kenan. Modern Türk edebiyatının Ana Çizgileri. (1860-1923), 4. baskı, s. 161.

^v Seyfettin, Ömer. Külliyyat. C. V. S. 149.

^{vi} В а з о в, Иван. Пресни спомени (Цариград след възкръсване на Конституцията). – *Българска сбирка*, 1 януари 1909 г., кн. 1, стр. 3.

^{vii} Пак там, стр. 3.

^{viii} Пактам, стр. 4-5.

^{ix} Gönensay, Hıvzı, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1949, s. 230.

^x Kocatürk, Vasfi Mahir. Türk edebiyatı tarihi. Başlangıcından bugüne kadar. Ankara, 1970, c. 3, s. 716.

^{xi} Цит. по: Kocatürk, Vasfi Mahir. Op. cit. s. 801.

^{xii} Yöntem, Ali Canip. Ömer Seyfettin. Hayat ve eserleri. İstanbul, 1947. s. 137.

-
- ^{xiii} Айзенштейн, Н. Из истории турецкого реализма. Заметки о турецкой прозе (70-е годы XIX в. – 30-е годы XX в.), Москва, 1968, с. 73.
- ^{xiv} Превод от руски, Й.Б. (това се налага, поради недостъпността на всички произведения на автора, издадени в Турция). – Омер Сейфеттин. Избранное. Ленинград. 1987, с. 83 - 85.
- ^{xv} Татарлъ, Ибрахим. Антирелигиозни и атеистични традиции в турския разказ в новата и съвременната турска литература. Предговор към сборника с турски разкази “Съдът на боговете”, София, 1973 г., с. 5-11.
- ^{xvi} Алькаева, Л. Очерки по истории турецкой литературы. 1908-1939. Москва, 1959, с. 80.
- ^{xvii} Пак там, с.80.
- ^{xviii} “Хюррийет” означава свобода на турски език. – “Hürriyete laik bir kahraman”. – Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yaınevi. 11 b. Nisan 2003, s. 53. Първата част на романа е публикувана във в. “Вакит” (“Време”) през 1919 г.
- ^{xix} Пак там, с. 15.
- ^{xx} Пак там, с. 23.
- ^{xxi} “Едебият-ъ джедиде” е литературното течение за обновяване на турската литература и за нейното модернизиране.
- ^{xxii} Victor Emmanuel (Roi d’Italie) – VERDI.
- ^{xxiii} Пак там, с. 37.
- ^{xxiv} “Hürriyet, müsavemet, adalet, uhuvet!”, чиито първи букви дават “humma...” – болестта “треска”.
- ^{xxv} Пак там, с. 37-38.
- ^{xxvi} Пак там, с. 45.
- ^{xxvii} Пак там, с. 53.
- ^{xxviii} Asiller Kulübü. - Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yaınevi. 11 b. Nisan 2003, s. 84.
- ^{xxix} Asiller Kulübü, 54 - 84.
- ^{xxx} Пак там, с. 55.
- ^{xxxi} Пак там, с. 57-58.
- ^{xxxii} Пак там, с. 54.
- ^{xxxiii} Пак там, с. 64.
- ^{xxxiv} Пак там, с. 54.
- ^{xxxv} Bilgi Bucağında. - Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yaınevi. 11 b. Nisan 2003, s.92-124.
- ^{xxxvi} Пак там, с.116.
- ^{xxxvii} Пак там, с. 119.
- ^{xxxviii} Пак там, с. 95.

^{xxxix} Публикуван е под заглавие “Един много велик човек” (Gayet Büyük Bir Adam). Разказът е сред онези произведения на Йомер Сейфеттин, които са считани за първообраза или “проекта” за романа “Ефруз бей” и са публикувани поотделно в различни вестници и списания. Наистина, те са по-слаби от гледна точка на сатиричното майсторство, страдат от определена описателност, но съдържат наистина ядрото на авторския замисъл, който впоследствие приема по-завършен сатиричен вид в “Ефруз бей”.

^{xl} Şimeler. - Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yayinevi. 11 b. Nisan 2003, s.184.

^{xli} Пак там, с. 185.

^{xlii} Пак там, с. 186.

^{xliiii} Пак там, с. 186.

^{xliv} Пак там, с. 186.

^{xlv} Пак там, с. 99-100.

^{xlvi} Пактам, с. 92.

^{xlvii} Пак там, с. 124.

^{xlviii} Пак там, с. 108-109.

^{xlix} Пак там, с. 110-111.

^l Означава “буркан със сладко”.

^{li} Йомер Сейфеттин. Избранное. Ленинград, 1987. (Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yayinevi. 11 b. Nisan 2003, Bilgi Bucağında, s.92-124, 111).

^{lii} Пак там, с. 105.

^{liii} Пак там, с. 113-114.

^{liv} Boykotaj Düşmanı.- Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri. C- 1, Efruz Bey.Bilgi Yayinevi. 11 b. Nisan 2003, s. 214 – 222.

^{lv} Пак там, с. 216.

^{lvi} Пак там, с. 216-217.

^{lvii} Пак там, с. 217.

**СЪНЯТ НА САЛУР КАЗАН И ДРУГИТЕ СЪНИЩА
В КНИГАТА НА ДЕДЕ КОРКУТ**

Доц. д-р Т. Чалъкова
Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски”
Катедра по Турски език и литература
e-mail: t_chalakova@abv.bg

Докторант Неврие Чуфадар
Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски”
Катедра по Турски език и литература
enes2@abv.bg

Ass. Prof. Dr. Tatyana Chalakova
Shumen University
Department of Turkish Language and Literature
e-mail: t_chalakova@abv.bg

Nevriye Çufadar
Shumen University
Department of Turkish Language and Literature
e-mail: enes2@abv.bg

**THE DREAM OF SALUR KAZAN AND THE OTHER
DREAMS
IN THE BOOK OF DEDE KORKUT**

Tatyana Chalakova, Nevrie Chufadar

Dreams in Kitab-i Dede Korkut are investigated as archetypal visions and show on the one hand about the specifics of mystical experience acquisition and on the other hand represent the unique cultural-specific markers for the syncretism of perception of ancient Oguz people, combined the mythological characters and archetypes, characteristic mainly for shamanism and Zoroastrianism. Thus, the

religious and cultural picture of the world is characterized by a high degree of eclecticism.

Islam as a relatively new religion occurs sporadically and not in the dreams, which in the words of K. Jung, are "the royal road to archetypes", but rather the real life of Oguz people.

Keywords: *Sleep, dreams, estuary, transition, archetypes, symbols, falcon, thunder, smoke, raging wolves, black camel, eyes closed, put hair, hands, flooded in blood.*

Състоянията на променено състояние на съзнанието в традиционните практики на шаманизма предполагат „пътуването във времето“. Съвременното медицинско пояснение на подобно пътуване се състои в това че състоянието на нервната система по време на транс повтаря състояния, характерни за децата в ранна възраст и активизира по-древните нервни центрове, подтиснати от съвременната цивилизация, така че човек в това състояние „връща“ архаичните си способности за известно време. Сънят понякога се интерпретира и като временна или малка смърт, а за смъртта на изключителната личност – Деде Коркут се говори, че той „нито е жив, нито е мъртъв“: той е вечно в устието на реката, в хаоса, който е едновременно и началото и краят на живота [Чуфадар 2009: В Книгата на Деде Коркут – личността на Коркут Ата и ценността на книгата]

Променените състояния на съзнанието, рутинни за древните култури намират своята фиксация в митовете и геройския епос. В тези текстове те се интерпретират по определен начин, характерен за метафоричната фаза на езика [Фрай 1993]. От гледна точка на интерпретация на знанията за света по-приемлив и по-ясен за съвременния човек те би трябвало да бъдат преосмислени в логическо-абстрактни структури. Този начин за откриване на дълбинни смисли донякъде разрушава синкретичността на възприятието. Според Клод Леви Строс „митът е нещо средно между музиката и свързаната реч, нещо, което се намира „извън границите на съзнателното възприятие“ [Строс 2006]. Особено място в митологията заемат символите. Митовете са наситени със символи, „сгъстени“

смисли, които трябва да бъдат декодирани, т.е. осмислени от гледна точка на съвременното съзнание. Елеазар Мойсеевич Мелетински отбеляза, че *в класическите форми на епоса се запазва митологичната основа*. Миналото в епоса има квазиисторичен характер, но е наситено с митологични образи, символи, митологеми и архетипи [Мелетинский 1977]. Архетипите се генерират под формата на сънища, фантазии, халюцинации или се проектират върху външни обекти. Според Карл Густав Юнг сънищата представляват "кралският път към несъзнаваното".

В епоса „Книгата на Деде Коркут” са представени няколко сънища, които според нас са наситени с архетипни видения и символи. Тук ще разгледаме два от тях – съня на Йигенек и съня на Салур Казан. Двата съня имат архетипна основа и са наситени със символи, характерни за митологичното светоусещане, като и двата се характеризират с религиозна и културна обусловеност. В същото време двата съня изпълняват различна функция. Сънят на Йигенек в съответствие с шаманските практики е сънят за получаване на знание. Наред с това той носи белези на зороастризма, разпространен в степите на Средна Азия вече през IV- VII век. Сънят на Салур Казан е пророчески сън – чрез него героят смътно усеща беда, която ще го сполети, макар и да не може да осъзнае неговия смисъл. Интерес представлява факта, че почти толкова неразбираем е този сън и за неговия събеседник – към когото той се обръща за да му разтълкува значението на съня. Това означава, че към момента на сънуването образите в съня на Салур Казан имат характер на архетипи, а не живи метафори. Сънят на Йигенек:

„Meğer o gece Yigenek rüya gördü. Rüyasını arkadaşlarına söyledi, görelim hanım ne söyledi:

Der: Beyler birdenbire kara başım, gözüm uykuda iken rüya gördü. Elâ gözümü açıp dünya gördüm. Ak boz atlar koşturan alplar gördüm. Ak miğferli alpları yanıma aldım. Ak sakallı Dede Korkut'tan öğüt aldım. Alaca yatan kara dağları aştım, ileri yatan Karadeniz'e girdim. Gemi yapıp gömleyimi çıkardım yelken kurdum.İleri yatan denizi deldim geçtim.Öteki kara dağın bir yanında alnı başı parlayan bir er gördüm. Kalkıp yerimden doğrudum. Kargı dilli mızrağımı kaptım.

Karşılıyıp o ere vardım. Karşısından o eri mızraklayacağı zaman denedim. Göz ucu ile o ere baktım. Dayım Emen imiş onu bildim. Döndüm o ere selâm verdim. Oğuz ellerinden kimsin dedim. Gözkapaklarını kaldırıp yüzüme baktı. Oğul Yigenek nereye gidiyorsun dedi, söyledi. Ben dedim: Düzümünt kalesine gidiyorum, babam orada esir imiş dedim... [Ергин 2006: с.143-150]

/„Онази нощ Йигенек сънува сън. На приятелите си разказа за съня, да видим хане мой какво каза.

Каза: Бейове когато изведнъж черната ми глава и очи /потънаха в дълбок сън/, когато заспах, сънувах сън. Отворих светлокестенявите си очи и видях свят. Видях юнаци, които язدهа бели сиви коне. При себе си взех юнаците с белите шлемове. От белоградия Деде Коркут взех съвет. Преминах лежащата шарена черна гора, влязох в намиращото се от преде ми Черно море. Направих си лодка, съблякох си ризата и я пригодих/създадох/ платно. Влязох и преплувах намиращото се пред мене море. На склона на отсрещната черна гора видях един войник със светещо чело и глава. Ставайки от местото си се изправих. Грабнах тръстиковото си копие. Пресрещайки го стигнах до този войник. Преди да пробода войника с копието си, го изпробвах. С връхчето на окото си погледнах този войник. Бил е вуйчо Емен него го познах. Обърнах се и поздравих този войник. Кой си ти от огузкото племе? Вдигна си клепачите и ме погледна в лицето. И ми каза, сине Йигенек къде отиваш. Аз казах: Отивам в крепостта Дюзмюнт, баща ми е бил там в плен, казах...”

Сънят на Йигенек представлява почти класически случай на архетипни видения и може да бъде интерпретиран от позиции на учението на К. Юнг [Юнг 1991].

В съня си героят се връща в миналото – това показва пътуването му през морето, преминаването през гората. Връщането му в перинаталния период се маркира с архетипите „ризата” и „платното” – те символизируют плацента. Срещата с мъжа-воин със светещото чело (и с шест глави в един от вариантите) на отсрещния бряг може да се интерпретира като среща с архетипа на бога на слънцето (огъня) и генериране на знание в разговор с него. Схемата има доста универсален характер и не противоречи на данните на съвременната медицина

за възможностите на човешкото съзнание, по специално генериране на архетипни образи и сюжети в променено състояние на съзнанието.

Интерпретацията от позициите на семантично-структурния подход в контекста на древнотюркската култура и сравнението на двата варианта на съня на Йигенек в двата известни варианта на епоса, включително с вариации в името на героя позволява да бъдат интерпретирани някои особености на текста, свързани с културната специфика.

Преди всичко пътуването на Йигенек през морето трудно би могло да се окачестви като дейност, типична за тюрка. Липсват свидетелства за това, че древните тюрки (огузи) навлизат в морета. Немаловажна е и забележката, че той взема съвет от великия шаман - Деде Коркут: “Ak sakallı Dede Korkut’tan öğüt aldım” („От белобрадия Деде Коркут взех съвет”). В съня си той вижда алпове¹ (юнаци) с бели шлемове и с бело-сиви коне. Както показахме в статията „*Конят и неговите функции в епоса „Китаб-и Деде Коркут“*” [Т. Чалъкова, Н. Чуфадар: 2010] , бело-сивите коне принадлежат към сакрален свят – те са средство за пътуване към горния свят – света на боговете или отвъдното.

„*Преминах шарената черна гора*” (“*Alaca yatan kara dağları aştım*”) – две на пръв поглед взаимно изключващи се определения – *шарена* и *черна* всъщност подчертават същността на *гората* – шареното е посредник между бялото и черното (между сакралното и хтоничното),. „*Влизането*” в *намиращото се отпреде Черно море* (“... *ileri yatan Karadeniz’e girdim*”) и самото преминаване на отсрещния бряг изразено метафорично като „продупчване” е също така факт, свидетелстващ за преминаване в отвъдното (един вид процес, обратен на раждането). „*Лодката*” е също така обичаен атрибут за извършване на шаманското пътуване в състояние на транс. „*Ризата*” е символ на плацента (срв. руският фразеологизъм „*родился в рубашке*”¹). В турския език се наблюдава аналогично използването на образа на ризата: осиновяването метафорично се изразява като „*прекарване през ризата*” – тук също така се проследява нейното символно значение (един вид „моделиране на

раждането”). ”..Пригодих (създадох) платно (от ризата) – (“...gömlëğimi çikarır yelken kurdum”) : „Платното” на лодката – се свързва с плацента, за това има еднозначен сигнал в текста¹. На другия бряг на морето Йигенек вижда мъж-воин със светещо чело. Във варианта, цитиран от Фирудин Гилар Бек , Йигенек вижда на брега висок мъж, със *светещо чело и шест глави* [Гиларбек <http://gilarbeg.com/site/book1.htm>]. Какво се случва понататък? Йигенек поражява с копие мъжа, след което го разпознава като „възпиталия го Емен”. Символът „Копие„ е атрибут за материализация на бог. В диалог с мъж-воин той генерира и изрича знание, което му е необходимо за да осъществи своята мисия. Двата текста – дрезденският и ватиканският вариант съществено се различават относно описанието на мъж-воин със светещо чело. Във Дрезденския вариант той е „вуйчо” на сънуващия, а името на героя е *Йигенек - ueğen* (племенник). Струва ни се, че тук текстът е претърпял определена интерпретация на събитията поради некоректна етимологизация на името на героя. В епоса ясно е посочено, че имената обикновено дава Деде Коркут, при това името отразява същностните характеристики на героя – неговите достойнства и качества. Името „Йегенек – Йигенек” (племенник) с нищо не показва социална значимост на героя, но появата на племенник изисква липсващия член в роднински отношения – така мъжът-воин се осмисля като „вуйчо” - Емен. Твърде възможно е ,че преосмислянето става поради близостта на името Йекнек (първия, единствен, избран) и думата *ueğen* – новодошлия, новопоявилия се; (леля), оттам Йигенек (малкото на леля, т.е. племенник). Остава неясно защо земния му вуйчо е със «светещо чело». Ако приемем варианта, че името на героя е все пак Йекнек –уек (избран, единствен), което повече съответства на обичаите на древните огузи да дават „говорещи” имена на момчета при инициация, става обяснима и неговата способност за установяване на контакти със света на сакралното. Единствен мъж-воин с шест глави присъства в индуисткия пантеон. Той е Сканда – бог на слънцето и знанието (аналогът на египетския Бог на слънцето Амон¹). Ако вземем предвид факта, че в митовите социалните отношения се пренасят върху сферата на космоса и

обратно, става ясно как етимологизацията на името на героя води до поява на липсващия член в двойка роднински отношения: „племенникът” изисква наличието на „вуйчо”. Така се появява земната проекция на Амон (Сканда) – „вуйчо” Емен. Амон (Емен) участва в битката след събуждането на Йекнек- Йигенек. Така архетипът на божеството на знанието и бог-воин се преосмисля като роднина на героя. Тръгването на поход след събуждането на Йекнек става с божество, предводителя на воинството богове - Сканда (Амон) или с материализираната му земна проекция – Емен, един от огузките бейове, бележи размитостта на границите между митологичното и социалното. Това е случаят, когато сънят и митът се смесват: сънят преминава в реалността, но такава, каквато е твърде характерна за митовете. В случая сънят е мит, а митът е сън: действията се разгръщат практически едновременно в космическото, сакралното време-пространство и в профанното време, но вече с ново знание. Подобна интерпретация на съня не противоречи на идеите на К. Юнг, който както е известно е изучавал множество митове и е използвал в психотерапевтичната си практиката своите наблюдения относно архетипни видения, но проявява религиозно-културните особености на картината на света на огузите в епоса. Този ритуал на пътуване в митологичното пространство-време, извършен от Йекнек насън, е аналогичен на ритуално митологично действие за получаване на знание. Очевидна е размитостта между границите на съня и мита от една страна, а от друга – на реалността, архетипните образи и видения обаче са тясно свързани с културната история на героите.

Остава като че ли неизяснено защо Йекнек - Йигенек, тюрк, огуз вижда индуисткия бог. Богът е с шест глави (Сканда или Кумара), който символизира 5 сетивни органа и глава (разум) която ги управлява. Вероятно осмислянето на соларния бог като Сканда става успоредно с миграцията на значителна част от зороастрийците-тюрки в Индия¹, където става трансформация на образа на соларния бог в бог характерен за индуисткия пантеон – някои от неговите изображения са не само с шест глави, но и с 12 ръце.

Сънят на Салур Казан¹ е от категория „пророчески сънища”. Този сън не цели генериране на знание, а принадлежи към пророческите сънища. Като такъв, сънят предвещава бъдещето на героя, макар, че в момента на събуждането той не може да разбере неговия смисъл:

„Meğer hanım o gece kudretli Oğuz'un devleti, Bayındır Han'ın güveyisi, Ulaş oğlu Salur Kazan kara kaygılı rüya gördü. Sıçradı ayağa kalktı, der: Biliyor musun kardeşim Kara Göne, rüyamda ne gördüm, kara kaygılı rüya gördüm, yumruğumda çırpınan benim şahin kuşumu ölüyor gördüm, gökten yıldırım ak otağımın üzerine çakıyor gördüm, kapkara duman yurdumun üzerine dökülüyor gördüm, kuduz kurtlar evimi dişleyip yırtıyor gördüm, kargı gibi kara saçımı uzanıyor gördüm, uzanarak gözümü örtüyor gördüm, bileğimden on parmağımı kanda gördüm, ne vakit ki bu rüyayı gördüm, ondan beri aklımı fikrimi toplayamıyorum, hanım kardeş benim bu rüyamı yor bana dedi.

Kara Göne der: Kara bulut dediğin senin devletindir, kar ile yağmur dediğin senin askerindir, saç kaygıdır, kan karadır, geri kalanını yoramam.” [Ергин 2006:Dede Korkut Kitabı, с. 41-42]

*„Meğer hanım ol gice kalın Oğuzuñ, Bayındır Hanuñ güyegüsi Ulaş oğlu Salur Kazan [11] kara kaygulu vâkı'a gördi. Sermürdi örü turdi, aydur: [12] Bilür-misin karındaşım Kara Göne düşümde ne görindi kara kaygulu [13] vâkı'a gördüm, yumruğumda talbinan şahin benüm kuşumu ölür gördüm, [1] gökden ıldırım ağ-ban ivüm üzerine şakır gördüm, düm kara [2] pusarik ordumuñ üzerine tökilür gördüm, kuduz kurtlar [3] ivümi dalar gördüm, / **kara deve eñsemden karvar gördüm**, - видях черна камила да ме сграбчва/хваща за врата/kargu gibi [4] kara saçum uzanur gördüm,, uzanuban gözümü örter gördüm, [4] bilegümden on parmağımı kanda gördüm, niçe kim bu düşü gördüm, [5] şundan berü 'aklum ussum dire bilmen, hanım kardaş menüm bu düşümi [6] yorgıl maña didi. Kara Göne aydur: Kara bulut didüğüñ senüñ [7] devletüñdür, kar ile yağmur didüğüñ leşkerüñdür, saç [8] kaygudur, kan karadır, kalanısın yora bilmem Allah yorsun [9] didi.”* [Özsoy 2004: Özsoy, Bekir Sami, Dede Korkut Kitabı, Manisa -Dresden Nüshası]

(“Случайно хане онази нощ могъщия огузки държавник, зет на Байгъндър Хан, син на Улаш – Казан сънува черен обезпокоителен сън. Подскочи и се надигна, каза: Знаеш ли братко Кара Гъоне, какво сънувах, видях черен обезпокоителен сън, видях моят сокол да умира гърчейки се в ръцете ми, видях от небето гръмотевица да проблясва върху бялата ми шатра, видях черен като въглен дим да обхваща цялата ми страна, видях бесни вълци, които разкъсваха със зъбите си моята къща, видях как черната ми коса се простира, видях че съм се проснал и си затварям очите, видях десетте си пръста на ръката облени в кръв, откакто видях този сън, оттогава не мога да си събера ума и мислите, каза, хане мой, братко разтълкувай ми този сън.

Кара Гъоне каза: Черни облаци на което казваш е твоята държава, сняг и дъжд казваш, са твоите войници, косата е безпокойство, кръвта е черна, останалото не мога да разтълкувам.”)

Кръвта като символ в контекста на общо зловещо настроение създава чувството на напрежение, безпокойство, страх, трагедия, тя се свързва със злото и може да свидетелства за ужас, безизходност и смъртна заплаха. Тази представа се подсилва от факта, че кръвта е по пръстите и китките на Казан. **Ръката** е символ на властта и господството, но в същото време тя олицетворява сила, доверие, преданост, покровителство. Китката с петте пръста от дълбока древност е двойник на човека. В архаичните езици самата цифра 5 означава „човек“ (ръка с петте пръста). Пръстът може дори да бъде обект на жертвоприношение – да заменя човека. Кръвта по пръстите и китките на Казан може да означава загуба не само на властта, но и да служи като зловещо предзнаменование за неговия живот. Интерес представлява и друг елемент на съня – изправянето на черната коса на Казан и падането ѝ върху неговите очи. **Косата** на главата на човека като традиционен символ означава жизнената сила на човека. Падането ѝ върху очите я превръща във функционален план в нещо като завеса или воал, който пречи на виждането <http://sigils.ru/signs/volos.html>. Не случайно самият Казан изпитва смътна тревога, но не може да разгадае съня си – по същия начин той не може да усети реалната опасност, която го

заплашва. Наистина пророческия сън обикновено става ясен едва след като се изпълни пророчеството.

В древните обреди и митологията *бикът* символизира луната и слънцето, земята и небето, матриархат и патриархат, смъртта и възраждането, дъжда и сушата. Той е символ на смъртта и възраждането в култа на Митра – иранската религия преди зороастризма. По-правилно е обаче символът „бик“ да бъде разгледан от позициите на зороастризма, т.к. това учение заема много силни позиции в живота на древните огузи. Зороастризмът е разпространен в значителна част от средноазиатските територии и независимо от шаманизма твърдо укоренен в средите на огузите и наскоро приетия ислям, има много сериозни позиции. Бикът в съня на Салур Казан е не само почитано и обожествявано животно. Самото му название „öküz“ е съзвучно с етнонима „огуз“¹ (каквито са героите на епоса) и по такъв начин може да символизира народа на Казан. *Камила* по всяка вероятност може да се свърже в контекста на настъпващия ислям със злото и коварството – митичния образ на летяща камила в същото време е змия или дракон, която изкушава Ева (Хава) в рая. По такъв начин „спирането“ (и дори захапването за шията в един от вариантите) на „бика“ от „камилата“ може да означава коварство и зло, насочено срещу огузите и конкретно срещу Салур Казан. За това свидетелства и смъртта на неговия сокол (символ на царската власт и достойнството).

Мъглата символизира освен неопределеността представлява „прелюдия към откровение, или появата на нови форми, както е например в обредите на инициация“. С мъглата се свързва промяната, развитието или свръхестествената намеса в източните произведения на изкуството и традиционния символизъм като цяло. В този смисъл падналата мъгла и дъжд върху ордата на Салур Казан може да означава намеса на свръхестествени сили.

От изложеното виждаме, че сънят на Салур Казан, както и сънят на Йигенек - Йекнек, е изпълнен с архетипни видения, които от една страна свидетелстват за особеностите на придобиване на мистичния опит, а от друга – представляват уникални културно-специфични маркери за синкретизма на

възприятието на древните огузи, съчетали митологичните образи и архетипи, характерни преимно за шаманизма и зороастризма. Религиозната и културната картина на света по такъв начин се характеризира с голяма степен на еkleктичност. Ислямът като относително нова религия се проявява спорадично, и не в сънищата, които по думите на К. Юнг, представляват „кралския път към архетипите”, а в реалния бит на огузите.

Литература:

Бойс 1988: Бойс М. Зороастрийци. Верования и обычаи. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988.

Ергин 2006: Dede Korkut Kitabı, Boğazici Yayınları, İstanbul

Йозсой 2004: Özsoy, S. Dede Korkur Kitabı, Manisa.

Леви-Строс 2006: Леви-Строс К. Мифологики: сырое и приготовленное. Москва, 2006.

Мелетинский 1977: Мелетинский, Е. М. Миф и историческая поэтика фольклора Поэтическая система. М., 1977, с. 23-41 (Избранные статьи. Воспоминания, 11-32.

Пахомов 2004: Пахомов, С. В. Элиаде и йога. (Вступ. статья к книге М.Элиаде «Йога: бессмертие и свобода») СПб.: ИД СПбГУ, 2004. С. 3 - 56.

Турски тълковен речник 1988: Türkçe Sözlük, TDK, Ankara.

Фрай 1993: Фрай, Н. Великият код. София, 1993.

Чалькова, Чуфадар 2010: Чалькова,Т; Чуфадар, Н „Конят и неговите функции в епоса „Китаб-и Деде Коркут” /под печат/-

Чуфадар 2010: Чуфадар, Н. Малката смърт на бековете в Книгата на Деде Коркут /под печат/-

Чуфадар 2009: Чуфадар, Н. Dede Korkut Kitabı'nda Korkut Atanın Kimliği ve bu Eserin Değeri. /В Книгата на Деде Коркут – личността на Коркут Ата и ценността на книгата/. Турският Език и Балканското Културно Взаимодействие, Издателство Фабер, ВеликоТърново, 2009, 335-347.

Юнг 1991: Юнг, К.Г. Архетип и символ. Москва, 1991.

Интернет сайтове:

Брокгауза, Ефрона : Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А.:

Энциклопедия древней символики, Словарь символов и знаков :

<http://sigils.ru/signs/voles.html>. - достъпна на 25.03.10 г.

Гиларбек: Гиларбек, Ф. Красная башня.

<http://gilarbeg.com/site/book1.htm> - достъпна на 12.04.10

<http://bg.wikipedia.org/wiki:сънища>, фантазии, халюцинации – достъпна на 23.04.10 г.

САТИРАТА В ТВОРЧЕСТВОТО НА ПОЕТА ЮМЕР НЕФИ

Вежди Мехмед Хасан

Сатирата е направление в турската литература, което през XVII в. заема важно, може да се каже и определящо място в изразяването на напредничавите хуманистични идеи на своето време. В класическата лирическа поезия, наречена диванска литература поетите се обръщат към сатирата за изразяване на своите чувства и за изказване на възгледите си по важните проблеми в живота. В това се крие причината за широкия резонанс, който получават тези произведения и това дава основание да се твърди, че през XVII в. сатирата изживява своя възход. Историята на турската литература е значително по-богата със сатира и хумор, отколкото можем да си представим.

Един от изявените поети на XVII в. Юмер Нефи категорично осъжда посегателствата срещу живота и личността на човека. Сатиричните стихове в дивана му могат да бъдат открити в частта фахрийе (самовъзхвала). Там авторът изтъква недостатъците на някои поети. Целта му е осмивайки ги да покаже, че той е по-добрият. Посочва слабостите им. Поетът осмива завистта на своите събратя по перо, като тово същевременно служи и за самовъзхвала. В касиде посветено на султан Ахмед I, пише следните стихове:

Üstad olıcak sözde hasedden kaçılır mı
Zîrâ hüneri reşk ü hased mu'teber eyler

Yitmez mi bu devlet ki bana reşk ide dâ'im
Bir tâ'ife kim da'vî-i fazl u hüner eyler

.....

Hakkımda ne dirlerse o gûne sûfehânun
Âsâr-ı tabî'atlarına kim nazar eyler

Lâzım gelicek ol müteşâ'irlere tab'um

Her ma'rekede neyledi dahi neler eyler

*Щом веднъж се прославиш, ще ти завидят,
защото завиждайки, те признават творчеството ти*

*Има ли по-голямо щастие от това да завидят,
на хората, претендиращи, че са творци с добродетели.*

.....
*Кой би ги слушал тези долни хора,
когато говорят против моята личност*

*Като признат от хората поет
бих отговорил подобаващо на тези псевдопоети*

По същия начин се обръща към тях и в касиде, посветено
на султан Мурад IV:

Hasûd değme belâyine söz kabûl itmez
Olursa tîg-i zeban ile ibzâmı

.....
Hasûda kâfir-i mutlak denür hakîkatde
Olursa zühd ile ger Bâyezîd-i Bistami

Buna tahammul olur mı ya neylesün ârif
Ölince eylesün rüzgâra dînâmı

*Завистливия не може да го възприеме
само остри като сабя думи могат да го накарат да
млъкне*

.....
*Представете си, че такъв завистник
е още повече и неграмотен*

*Как може добронамерен човек
да го преживее и да се примирява*

Нефи е безпощаден към тези, които са му причинили болка. Той никога не би им простил. Затова и реакцията му е така остра:

Dergehünde bir dilim nâni bana çık
Uydılar ulaşıdılar bir kaç kitâb-ı rüzgâr

Düşmen-i erbâb-ı dil bir niçe-har-tab u le'îm
Kim sitemde her biri nâ'ib-menâb-ı rüzgâr

*Няколко кучета ми завидяхаза една филия хляб
и се гордяха с тази си постъпка*

*В злините, всички тези нещастници и магарета
са врагове на чистосърдечие*

Повечето нападки са към конкретни лица. Някои от тях са поетите - съвременници на Нефи, както и известни поети, живели преди него. Един от съвременниците на Нефи е Кафзаде Фаизи. Със своите стихове, Нефи цели да го омаловажи пред шейхюлислам Мехмед Ефенди:

Dahl iden de sözüme bari bir üstâd olsa
Söyledükçe beni ma'kûl ile kılsa ilzâm

Nev-heves bir müteşâ'ir ki dahı bin yıl eger
Fikr-i şî'r itse görünür yine endişesi hâm
*Поне да разбираха от поезия тези, които ме
критикуват,
тогава думите им биха ме накарали да замълча*

*Този начинаещ поет и хиляда години да си блъска
главата,
пак не може да каже нещо смислено*

В касиде, посветено на Иляз Паша, излива гнева си върху поета Мантъки (поч. 1635-36г.). Нефи му е обиден, защото го е нарекъл невеж:

Bana âmî diyen hâfîl ne herze yir köpek câhil
Edobde ol dahî zu'mince sâhib-tab u mollâdur

Mukallid mashara mudhik tutalum Mantikî olmiş
Nice mollâ olur ol har aceb bîhûde da'vâdur

O güne mudhikün eş'ârına söz mi dir ehl-i dil
Nihâyet ol kadar vardur ki mevzûn u mukâffadur

*Какви глупости говори това неграмотно куче,
наричащо ме посредствен, а себе си талантлив*

*Каква странна претенция е това
смешино магаре като Мантъки да бъде молла*

*Поезия ли ще назоват ценителите
на поредицата от думи на този негодник*

В касиде, написано по повод назначаването на Хафъз Ахмед Паша за садразам (велик везир), Нефи го възхвалява, изтъквайки качествата му на отговорен държавник. В същото касиде се обръща към неговия конкурент, като го нарича жираф, магаре, овчар. Хафъз Ахмед Паша е бил два пъти садразам в периода 1625 - 1631 година. И при първото, и при второто му назначаване кандидат за поста е бил Хюсрев Паша. Именно срещу него са и стиховете на Нефи.

Сатиричното творчество на Нефи е представено предимно в сборника “Сихамъ каза” (Стрели на съдбата). Това метафорично заглавие говори за високия замисъл на автора на сатирата, за мащабността на неговите цели. “Сихамъ каза” е един шедьовър на сатирата. Нефи безстрашно отправя своите стрели към най-крупните чиновници на империята и духовниците, начело с шейхюлислама. Сатирата е начин за изява на Нефи. Той

достига своеобразен връх в сатиричното майсторство, самоиронията, умението да осмее себе си и дори собственото си нещастие. И това опровергава мнението, че турските поети доста по-късно достигат до самоиронията като висше интелектуално качество на интелектуалеца. Пишейки срещу всеки свой опонент, той стига до там, че моли султан Мурад IV, ако не друго, поне да осмива нещастната си съдба:

Bu günden ahdüm olsun kimseyi hicv itmeyeyüm
Vireydün ger icâzet hicv iderdüm baht-ı nâ-sâzı

*Обещавам от сега нататък да не осмивам никого,
ако разрешии, поне нещастиято си да осмея*

Повече от три столетия са изминали, откакто са се появили неговите стихове. Трудно да се установят всички конкретни обекти на сатирическите му нападки. Наистина, стиховете са съхранили някои имена: великия везир Гюрджю Мехмед Паша, шейхюлислам Мехмед Паша, Ахмед Паша, Реджеб Паша, Кафоглу, военния дефтердар Баки Ефенди и др. Нефи директно назовава хората, които обвинява. Това са лични нападки, но същевременно представляват изобличаване на всички обществени порядки, при които висши държавни постове са могли да заемат хора, прославили се със своята жестокост, невежество, посредственост и себелюбие. Не се притеснява от ответни реакции, независимо срещу кого пише. Той е убеден, че пътят, който си е начертал, е най-правилният. Държи да опише събитията такива, каквито ги вижда, без да ги изопачава. Той не щади дори своя баща. Пише срещу садразами, паши и почти всички известни поети, живели преди и по негово време. Напада всички, за които смята, че не са го оценили по достойнство. Поетите са "получили заслуженото", защото тогава практиката е била всеки поет да изтъква своя талант, да каже колко е по-добър от останалите и да осмее своите конкуренти. Много често използва и обидни квалификации. Този подход е използван далеч преди Нефи. Такива примери има много в старата турска

литература. Затова не можем да го обвиним в неспазване на моралните норми.

Първата сатира в “Сихамъ каза” е насочена срещу бащата на поета, решил да служи при кримския хан:

Sa'âdet ile nedîm olalı peder Hâña
Ne mercümek görür oldu gözüm ne tarhana

Benim zügürtlük ile ellerüm taş altında
Muzahrafatın o dür ü güller satar Hana

Ben ıstırap ile bunda sema ' a girmede ol
Du – beyt okur nagamat ile def çalar Hana

.....

O demde kim peder – i na – bekâr – ü sifl –nihad
Beni garib koyup oldu hem – sefer Hana

İki kaside komıştı ekâbiri cer icün
Pür oldu anun ile şehri içinde her hane

*Откакто баща ми стана придворен поет на кримския хан,
не съм виждал нито леца, нито пък попара*

*Аз безпомощен тъна в нищета,
а той продава безсмислените си стихове на хана*

*Аз от бедност попаднах в окаяно състояние,
а той чете възхвали за хана*

.....

*Безделният ми и доста хитър баща
тръгна на поход с хана*

*За да припечели нещичко от големците написа две
касидета,
във всяка къща в града се четат неговите две касидета*

Не всички лица и не всички събития и обстоятелства, послужили като повод за появата на тези стихове са ни известни. По свидетелствата на съвременниците му за обекти на своята сатира поетът избира знатни и прославени хора и поводът за тези сатирични стихове е целенасочен. Произведенията на Нефи нерядко се оказват непосредствен отклик на злобата на деня, но краткотрайният отзвук не пречи на поета да разкрие дълбоко язвите на общество. Авторът се проявява като истински патриот, когато с гняв пише за бедите на страната:

Vây ol devlete kim ola mürebbisi anın
Bir senin gibi denî cehli mücessem a köpek

*Тежко му на царството ако негов наставник стане
въплъщение на подлостта и невежеството побно на
тебе, куче*

Думите на поета са отправени към великия везир Гюрджю Мехмед Паша. Фактът, че недостоен човек заема този висок пост се възприема от поета като дискредитация на самото звание велик везир. Изобличавайки ненавистния везир, Нефи припомня всичко за него. Той го нарича виновник за безполезната гибел на много хора. Поетът обвинява Гюрджю Мехмед Паша в лъжа, лицемерие и жестокост, показва на всички неговото невероятно скъперничество, жаждата му за присвояване на чуждото. Поетът недвусмислено посочва, че почтените хора са избрали Гюрджю Мехмед Паша на този висок пост заради добрите му маниери и приятната външност на неговата съпруга. Нефи е ядосан на Гюрджю Мехмед Паша, той го ненавижда за това, че го е отстранил три пъти от длъжност заради дръзкия му език. Това е повод да напише срещу него две касидета и една къта:

Zihî hûsran-ı dîn ü devlet ü neng-i müsülman

K'ola bir dîv-i hünsâ malik-i mülk-i Süleymânî

*Не е ясно дали този дявол, държащ печата на Сюлейман,
е мъж или жена
това е обида за религията, държавата и исляма*

* * *

Gürcü hinzîri a sâmsûn-ı mu'azzam a köpek
Kanda sen kanda nıgehbâni-i âlem a kopek

*Свинята, наречена Гюрджю, куче такова
какво общо имаш ти с управлението на страната*

Нефи остро поставя въпросите за справедливостта, за доброто и злото, т.е. за основното, което трябва да се има предвид, оценявайки дейността на хората, облечени във власт, и въобще на всички човешки постъпки. Изхождайки от този критерий, той упреква везира Екмекчизаде Ахмед Паша.

Âdil ü zalimi bir görmek iken cürm-i azîm
Yek görür zalimi ol bu nice iz'ân olsun

Ol sitem-pîşe ki yanında beraber görür
Nik ü bed cümle gerek küfr ile iman olsun

*Най-големият грях е да сравниш справедливия с
несправедливия
а той предпочита несправедливия. Как е възможно
това?*

*Този тиранин, за когото са равни
и доброто, и злото, и вярата , и безверието.*

Под формата на въпрос поетът формулира своя извод за несъответствието между него и поста, който той заема:

Cümleden nice o ser defter-i erbab-i sitem

Adl için halka vekil-işeh-i devran olsun

*Казано е - как този, който стои начело на
несправедливите,
да бъде справедлив, като представител на шаха за
времето си.*

Критерий за тези разсъждения са неговия мироглед и ценностна система, възгледите му за това, как трябва да бъде устроено обществото и какви трябва да бъдат неговите управници и духовни водачи, а именно благото на народа и справедливостта по отношение на народа трябва да бъдат над всичко. Поетът твърди, че това в значителна степен зависи от действията на висшите сановници. Придържайки се към възгледите на своята среда и своето време, Нефи се уповава на разума и справедливостта на султана, който е длъжен да наказва порока и да утвърждава доброто.

Самият султан и неговите велики везири са длъжни да търсят скромни и знаещи хора с твърда вяра, голям жизнен опит и висок морал, смята Нефи. В същото време твърди, че трябва да се внимава, когато става дума за наказания не трябва да се наказват невинни хора:

Bilgüneh katle rıza var mı şeriatte sorâ?
Göre ne der hazreti müftii mükerrem a köpek

Tutalım müfti sükût eylese hak söylemede
Yok mu bir dâdğerü a, delü ahkem a köpek?

*Нима позволява шерията да се убиват невинни?
да видим какво ще каже за това почитеният мюфтия,
куче!*

*Да предположим, че премълчи когато трябва да се каже
истината,
но нима няма мъдри и справедливи, куче?*

Както се вижда, Нефи се уповава и на поддържането на законността посредством авторитета на шериата, но не храни илюзии относно изпълнителите на тези предписания. Тази мисъл се изказва от поета нееднократно. Той разбира, че духовното звание не гарантира наличие на морални качества у хората. Нерядко зад духовния сан са скрити пороци.

Голяма част от сатиричните му стихове са писани в отговор на обиди по негов адрес. Нефи негодува, виждайки лицемерието на Яхя Бей. Като се има предвид, че шейхюлисламът е водач на всички мюсюлмани в османската държава, можем да заключим, че той не определя отношението си към хората в зависимост от длъжността, която заемат в йерархията. За него е важно да се каже истината, независимо какви ще са последствията. Поетът е против потъпкването на достойнството на порядъчните и вярващите хора. По своеобразен начин се противопоставя и на божествения порядък, който допуска подобни несправедливости на земята. Това е особен протест, който в никакъв случай не бихме могли да наречем безверие или атеизъм:

Men ne ânem ki zebûni keşem ez çarhı felek
Feleği hicvederim cevriñi görsem a köpek

*Аз не съм този, който се покорява на волята на небесата
аз осмивам в сатирата си и небесата, когато виждам в
тях несправедливостта, куче.*

Нефи разбира страшната сила на сатирата, от която не могат да избягат нито земята, нито небето. Той вижда предназначението на поезията в достигането на определени обществени цели. Отхвърляйки презрението и гнева на личните си врагове, които смята и за врагове на държавата и народа, той вижда целта на стиховете в изкореняване на злото и открито го прокламира. Поетът провъзгласява изобличителните функции на своите стихове. По отзиви на неговите съвременници, отрицателните черти на характера на тези, към които Нефи е адресирал своите сатири, са били известни на мнозина. Той

прекрасно разбира, колко е опасна неговата сатира за враговете му. За това се говори с ирония в една негова къта:

Küşte-i Zülfikar-ı hicvimdir
Bir alay yâve-gûy-i herze-tiraz

Kadir olmasalar cevaba nola
“Bes neyâyed zi küşteğân âvâz”

*Убитият от безпощадния меч на моята сатира,
който надроби смешния раздор.*

*Какво да се прави, те не могат да ми отговорят
“Убитите мълчат”.*

Доста поети завиждат на Нефи заради близостта му със султана. Това е отразено в техните епиграми и сатиричните им стихове. Нефи не оставя без отговор нито едно тяхно обвинение. Отнася се с подозрение даже и към хвалебствата им за него поради това, че в тях усеща лека ирония. По този начин можем да си обясним реакцията на Нефи към стиховете на тогавашния шейхюлислам Яхя Ефенди, който също е поет. В отговор Нефи пише следните стихове:

Bana kâfir demiş Müftî Efendi
Tutalım ben diyem ana müselman

Vardıkta yarın rûzu cezâyâ
İkimiz de çıkarız anda yalan!

*Мюфтията ме е нарекъл неверник,
да речем, че аз го нарека мюсюлманин*

*Но когато утре се явим пред страшния съд
и двамата ще се окажем лъжци.*

Подобни стихове поетът пише и срещу Тахир Ефенди, който го нарича куче:

Bana Tâhir Efendi kelb dimiş
İltifâtı bu sözde zâhirdür

Mâlikî mezhebüm benüm zîrâ
İ'tikâdumca kelb "Tahir"dür

*Тахир Ефенди ме е нарекъл куче,
по всичко личи, че това е клевета*

*защото аз съм Малики
и мисля, че куче е Тахир.*

С такъв остър език, при това с нецензурни думи и изрази, Нефи всъщност отговаря на тези, които по същия начин са писали срещу него.

Засегнат от острия език на Нефи е и поетът Амизаде Аleti:

Bir münâfik kaldı hicve müstehak ki itmedüm
Adîni dirdüm eger gâyet de mezmûm olmasa

Sanmanuz kim ana rahm itdüm ya cürmin duymadum
Anı çoktan hicv iderdüm hicvi de şûm olmasa

*Има един двуличник, който отдавна заслужи
порицанието,
ако не беше порицаван толкова много, щях да кажа и
името му*

*Не си мислете, че го съжалявам,
щях отдавна да го порицая, ако и сатирата му не беше
нещастна*

Интерес будят разсъжденията на Нефи, относно водачите на войската. Според него те трябва да са най-достоините, доказали се и заслужили доверието на султана:

Bunca demdir da'vi-i sâhib-kırâni eyleriz:
Bir mubâriz yok mu meydân-i sūhan تنها midir?

*Толкова време непобедимият владетел търси правдата,
няма ли един боец, празен ли е мегданът на словата?*

Нефи усеща кой злослови по негов адрес. Известно е, че поетът Вейси е съчинил ироничен бейт от името на Нефи. Узнавайки за това Нефи не само, че не се засяга, а даже изразява в стихове добрите си чувства към Вейси. Нефи е нелек за общуване човек и дава поводи за враждебно отношение към себе си. Не му липсват врагове нито сред знатните, нито сред неговите събратя - поетите. Знаем, че много от неговите сатирични стихове са написани в отговор на обиди:

Bana kâfir demiş Müftî Efendi

Мюфтията ме е нарекъл неверник

както и:

Bize Tâhir Efendi kelp demiş

Тахир Ефенди ме е нарекъл куче

Поетът прибягва към реалистично изобразяване на действителността, особено там, където е настроен критично и се опитва да въздейства на своите съвременници. Подобни елементи се появяват в поезията на Нефи когато има стремеж да покаже обекта на сатирата в неговата реална негативност, в максималното несъответствие на правдата в живота и да предизвика у читателя чувство на осъждане, на неприемане на факта. Така, с цел да внуши отвращение към своя неприятел, великия везир, той го нарича пастир на свине:

Tama'bir mertebe zatında mel'unun ki hırsından
Yudardı kuyruğundan bulsa ger hukibeyabanı

*Ти си по природа проклет скъперник, че от
алчност,
срещайки диви прасета, би се хванал за техните
опашки.*

Не трябва да се забравя историческата изменчивост на понятията за морално и неморално. Това, което в произведенията приемаме за неморално, по време на тяхното създаване се приемат за нормални и не предизвикват подобни отрицателни емоции. Тези произведения, макар и правдиви не се отличават с особена мекота на изражението и съдържаност на тона, но въпреки това не губят своето значение, принадлежейки към епохата, когато грубостта на речта не е рядко явление.

Характерна за сатирата на Нефи е хиперболизацията. Ако например, поетът хвали собствени стихове за посрамване на поезията на Яхя Ефенди, то за по-голяма убедителност той прибегва към хиперболата:

Hüsrev-i ma'niyim ki mihr-i münir
Tîğımın tâb-ı saykalı görünür

Vîm-i tîğ-ı zeban-i kilkimden
Feleğın rengi sandalî görünür

*Бляскавото слънце се представя
като сияние на блясъка на моя меч.*

*От страх пред меча на моя език
като че ли небесата пребледняват.*

Юмер Нефи е една уникална личност. Творбите му карат читателя да потъне в един въображаем свят. Думите и изразите в стиховете му са свързани по между си в приятно за ухото

благозвучие. Внимателно подбира думите, за да съчетае до максимална степен римата и в същото време да не се отклони от темата. Отдава голямо значение на смисъла. Строго се придържа към правилата на метриката. Благодарение на богатия си речников запас заимства много персийски думи и изрази. Наред с тях използва един изчистен турски език, както и словосъчетания от народните говори. Открито, стройно и точно изразява мисълта си, използва думите в прекия им смисъл. Сатирата му е насочена към конкретни лица. Създаването на типични образи въобще не може да влиза в субективните намерения на автора, както и широките обобщения на известните му конкретни негативни страни на действителността. Нефи заимства своите сатирични идеи и образи от реалния живот. Намерението му да осмее пороците и недостатъците на определени лица довежда до създаването на серия от карикатури, зли и иронични, остро насмешливи или добродушно хумористични.

ЛИТЕРАТУРА

Бибина 2000: Бибина, Й. “История на турската литература. От зараждането ѝ до Танзимата”, София, 2000г.

Гарбузова 1963: Гарбузова, В.С. Поэты Средновековой Турции, Л., 1963.

Гарбузова 1970: Гарбузова В.С. Поэты Турции XIX в. Л., 1970.

Гарбузова 1975: Гарбузова В.С. Поэты Турции первой половины XX в., Л., 1975.

Маштакова 1971: Маштакова, Е. Из истории сатиры и юмора в турецкам литературе (XIV – XVIIв.) Москва, 1971.

Акуш 1998: Akkuş, Metin; Nefî ve Sihâm-ı Kazâ, Akçağ Yayını, Ankara 1998.

Акуш 1993: Akkuş, Metin; Nefî Divanı, Akçağ Yayını, Ankara 1993.

Энциклопедия... 1990: Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, İskender Pala. 2. bsk. Akçağ Yayını, Ankara 1990.

Энциклопедия... 1978: Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü, Seyit Kemal Karaalioglu. İnkılâp ve Aka Kitabevleri, Genişletilmiş 2. bsk., İstanbul 1978.

Бахарль 1971: Banarlı, Nihat Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Milli Eğitim Basımevi, c.II, İstanbul 1971.

Бахарль 1965: Banarlı, Nihat Sami; Yahya Kemal'in Tarih Düşünceleri. Hayat Tarih Mecmuası, II (1965).

Büyük Türk Klasikleri. Ötüken-Söğüt Neşriyat, c. 5, İstanbul 1987.

Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi, Hilmi Yücebaşı. İstanbul 1976.

İpekten, Halûk; Nefî - Hayatı, Sanatı, Eserleri. 2. bsk., Akçağ Yayını, Ankara 2000.

İslam Ansiklopedisi, Dulkadirîliler mad. Milli Eğitim Basımevi, c.9, İstanbul 1964.

Кабакль 1997: Kabaklı, A. Türk Edebiyatı, İstanbul, 1997.

Карахан 1986: Karahan, Abdulkadir; Nefî, Ankara, 1986.

Ölümünün Üçyüzzellinci Yılında Nefî. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını. Ankara 1987.

Сафер 1943: Saffet Sıtkı [Bilmen], Nefî ve Sihâm-ı Kazası. Hiciv ve Mizah Serisi. İstanbul 1943.

Türk Mizah ve Hicvi, Ferit Öngören, 1983.

ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ ВЪВ ВЪВЕДЕНИЕТО НА “КНИГА НА ДЕДЕ КОРКУТ”

Петя Стоянова

студентка IV курс, Турска филология
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
petyastoyanova@abv.bg

Proverbs and sayings in the introduction of
“Book of Grandfather Korkut”

Petya Petkova Stoyanova,

4 th year student Shumen University
“Episkop Konstantin Preslavski”
Department of Turkish Language and Literature
petyastoyanova@abv.bg

You can pick out proverb sentences in the introduction of the epic literary work “Book of Grandfather Korkut”. They could be qualified as proverbs because they are grammatically complete, and some of them have figurative meaning. The proverbs in the introduction of “Book of Grandfather Korkut” give us the mental picture of the Turks’ world.

Subjects of this research are the proverbs in the introduction of “Book of Grandfather Korkut”. They are divided into three conditionally differentiated groups.

The first of the groups consists of proverbs which are connected with Turks’ destiny predetermining their life, the connection between the transient and the mental and with the relations in the Turk family.

The second group gives us information about Turks’ attitude to soldier’s duties, to the truth and to the lie, the meaning of the happiness for the Turks.

The third group of proverbs is related in the family and Turks’ knowledge about natural laws.

Grandfather Korkut, proverbs and sayings, grammatically complete, figurative meaning, happiness

Произведението “Dede Korkut Kitabı”¹ / ”Книга на Деде Коркут”, “Книга за Деде Коркут” представлява ценен източник на информация за историята, културата и литературата на тюрките и особеностите на осmano-турския език от XV век.

В наши дни има два екземпляра от произведението – единият е в Дрезден, а вторият – във Ватикана. Според М. Ергин ”Книга на Деде Коркут” е общо произведение за гениалността и художествения вкус на турския народ [Ергин 1991 : 9], а според Б. С. Йозсой екземплярът, който се съхранява в Дрезден, има въведение и обхваща 12 разказа във формата на писмо, и представлява документ за огузите, а другият екземпляр включва само 6 разказа, един от които е непълен [Йозсой 2004: 6].

Съхраняваният в Дрезден оригинал на “Dede Korkut Kitabı” е предмет на изследване от страна на М. Ергин и Б. С. Йозсой. Като материал за настоящето изследване послужиха осъвременният превод, направен от М. Ергин, както и текстът на произведението на осmano-турски език и неговата транскрипция на латиница.

Според М. Ергин ”Книга на Деде Коркут” представлява народна поема, която определя по следния начин: “От гледна точка на епохата ”Книга на Деде Коркут” е произведение, написано на източен анадолски турски език, а от гледна точка на пространството е произведение, създадено на територията на Източен Анадол и Азербайджан” [Ергин 1991: 9].

И. Татарлъ определя епоса като едно съвършено произведение за епохата на тюркския героизъм, общо произведение за народите на тюркмени, азербайджанци и турци. В ”Книга на моя Дядо Коркут на езика на племето на огузите” са били представени почти всички видове устно творчество на

¹ Пълното название на произведението е “Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan” / ”Книга на моя Дядо Коркут на езика на племето на огузите”/

тюрките (преди XIII век). Тези видове са разраснали се на места части в стихове, преработки, лирични и елегични стихотворения, *пословици и поговорки*, и са една рамка, която образува дванадесет епични разказа. Тяхното изследване е в изясняването на особеностите и видовете устно творчество преди турската народна литература [Татарлъ 1993: 8].

В предговора си към христоматията по стара турска литература И. Татарлъ използва думата *atasözü*, която на български език означава *пословица, поговорка*. Същевременно употребяваната в турски език дума *deyim* има значение на израз (от няколко думи). Ето защо намирам, че значението на *deyim* не се припокрива със значението на *поговорка*. В речника на Турския езиков институт *atasözü* означава: *Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel. / Пословицата е приказка с качество да дава съвет, наставление, която е била казана на продължителен опит и наблюдения и е станала достояние на народа. / [Акалън 2009: 140]*

За разлика от турския език, в българския език, както и в руския език, съществуват отделни думи за *пословица и поговорка*. Те се разграничават от Г. Л. Пермяков по следния начин: *“пословици и поговорки”* е термин, който обозначава название на фолклорния жанр, а не причисляващите се към тях два типа изречения. От една страна пословиците и поговорките са явления на езика, устойчиви съчетания, сходни с фразеологичните единици. От друга страна са логически единици, изразяващи се в едно или друго съждение. От трета страна са художествени миниатюри в ярка форма, обобщаващи факти от действителността. Пословиците и поговорките се различават по количеството думи, по граматическата пълнота на изказа, по морфологическия вид на словосъчетанията, по конструктивния вид на изречението, по техните синтактически и комуникативни типове, по разпределение на логическите акценти и редица други признаци, а така също и по различното им съчетание. Пермяков определя признака *граматическа завършеност* като решаващ за класификацията на пословичните изречения и за отделяне на пословиците от поговорките. Пословиците имат вид на

изречения, т.е. отличават се с граматическа завършеност, а поговорките са лишени от своя част, т.е. те са граматически незавършени [Пермяков 1988: 13-19].

В Речника на литературните термини *поговорката* е определена като вид народно умотворение, представляващо стегнат синтезиран израз с преносно значение, в който се изказва обобщена мисъл (мъдрост), придобита от житейския опит. Различават се от пословиците по това, че са по-къси и имат характер на определение, докато пословиците са самостоятелни сентенции, дълбоки житейски изводи, "кондензирани мисли" [Ницолов 1980: 535].

Пословицата е кратък образен израз, отразяващ народна мъдрост, вид народно умотворение. Мисълта, изразена в пословицата, най-често е оформена в паралелни или противоположни синтактични форми. Пословиците са много стари, поради което част от тях са с международна употреба. Предполага се, че някои първоначално са били изводи-сентенции на народни приказки.

В пословиците са отразени вековният опит на народа, неговото отношение към действителността, неговата наблюдателност и остроумие. Познавателното значение на пословиците се състои в това, че те отразяват народното съзнание и ни дават представа за народните болки и копнежи, а възпитателното - поука, която изразяват.

Пословиците и поговорките са близки по същност. Поговорката обаче е по-кратка, с характер на определение, докато чрез пословицата се изразява самостоятелна сентенция-извод [Ницолов 1980: 551 - 552].

Според Богданов „пословица” произлиза от слово - онова, което се утвърждава посредством слово; сродно с поговорка - жанр на народното поетично творчество, за разлика от сродния с нея жанр афоризъм като изява на личното творчество, а поговорката е жанр от народното творчество, широко разпространен обичаен израз обикновено с хумористична или сатирична насоченост; сродно с пословица. Сетнина от вековен опит, наложен като пример. За разлика от пословица поговорката се отличава с по-слабо изявен дидактично-възпитателен елемент,

в замяна на което притежава по-голяма мисловна изразителност [Богданов 1993: 280].

Оттук следва, че пословиците и поговорките не бива да се разглеждат единствено и само от гледна точка на тяхната граматическа завършеност, но и от гледна точка на смисъла, който носят, посланието, което се съдържа в тях. Достигналите до наши дни пословици, поговорки, мъдрости и притчи отразяват битието на народа, неговите радости и мъки, душевността му. Поговорката е често употребяван израз, обикновено с преносно значение, който не представлява синтактично завършена цялост и се свързва със съседната фраза, а пословицата е кратък словесен израз, плод на житейски опит и наблюдение, който се предава от уста на уста и обикновено има *преносен смисъл* [Семов 1985: 6]. М. Семов определя пословиците и поговорките като “чувството за наслада, представата за радост, за сила, за хубост, но и морално сито срещу човешкия порок, протегнатата ръка за помощ на немощния, лекарство за болния, потребна дума за кахърния, юзда с шип по средата на самозабравилния се, бръснач за необръснатия, брада за късето...” Според него народните мъдрости са нравствени закони: за морал, за приличие, за поведение [Семов 1985: 9].

Така и въведението /Mukaddime/ на “Dede Korkut Kitabı” е изпълнено с мъдрости. А те, мъдрите слова, са подредени едни след други и на места, като че ли за да си почине, разказвачът им е повтарял: “Dede Korkut söylemiş” /”Дядо Коркут казал”, “Dede Korkut bir daha söylemiş”/ ”Дядо Коркут още веднъж казал”, “Dede Korkut bir daha söylemiş, görelim hanım ne söylemiş”/”Дядо Коркут още веднъж казал, да видим, мой хане, какво казал”, “Dede Korkut gene söylemiş, görelim hanım ne söylemiş”/”Дядо Коркут отново казал, да видим, мой хане, какво казал”. Тези повторения на определени места в текста на въведението според мен имат предназначение да отделят съветите и наставленията, да ги групират и да ги обособят в отделни теми.

Б. С. Йозсой сочи, че книгата започва с молитва, като веднага след молитвата има една част за запознаване с *Дедо Коркут*, а след нея се намират думите на Дедо Коркут. Според Йозсой тези думи може да се разделят на две части. След това са

сентенциите, казаното от Деде Коркут [Йозсьой 2004: 6]. В края на въведението са описани и четирите типа жени, като самото въведение отново завършва с молитва.

Ако все пак, проследявайки текста на въведението, разгледаме мъдрите слова, казани от Дядо Коркут, изключвайки молитвата и частта, в която се описват четирите типа жени, можем да разграничим три групи от пословици и поговорки. Има и една четвърта група слова, свързани с отношението към религията, които според мен не представляват пословици и поговорки, поради което и няма да се спирам на тях.

Още в самото начало на въведението се казва: “Allah Allah demeyince işler düzelmez, kadir Tanrı vermeyince er zenginleşmez” [Ергин 1991: 15] *“Аллах докато не каже, работите не се подреждат, могъщият Бог докато не даде, човек не забогатява.”* В Христоматията по стара турска литература на И. Татарлъ се среща следният вариант: “Allah Allah dimeyince işler onmaz, kadir Tanrı virmeyince er bayımaz” [Татарлъ 1993: 15], а предложената от Б. С. Йозсьой транскрипция гласи: “Allah Allah dimeyince işler onmaz, kadir Tanrı virmeyince er bayımaz” [Йозсьой 2004: 36]. В текста на Ергин е използван глаголът zenginleşmek, докато в текста на Йозсьой е използван глаголът bayımak. От гледна точка на граматическата завършеност на изречението това е пословица, като същото има преносен смисъл.

“Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez, ecel vakti ermeyince kimse ölmez.” / *„От време уно, ако не е писано, до главата на раба божии не идва нещастие, докато не наближи сетния час, никой не умира.”* Текстът в христоматията на И. Татарлъ, гласи: “Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez, ecel va'de irmeyince kimse ölmez.” Същият е и транскрибираният вариант на Йозсьой, като в осъвременения вариант на Ергин е употребена думата vakit, а в оригиналния текст – va'de, която означава срок, период, време.² В речника на Ферит Девелиоглу

² Все в същата последователност ще се представят отделните изречения, а именно: осъвремененият вариант на М. Ергин, текстът от

думата va'de се среща и в смисъл на esel – край на живота, последният миг от живота. Последното изречение може да се раздели на две отделни изречения: *От време уно, ако не е писано, до главата на раба божии не идва нещастие. Докато не наближи сетния час, никой не умира*, както е и в оригиналния текст. В оригиналния текст това са две отделни изречения. Всяко едно от тях притежава граматическа завършеност и може да бъде определено като пословица.

“Ölen adam dirilmez, çıkan can geri gelmez.” /“Човек, който умре, не се съживява, душата, която е излязла, обратно не се връща.” В текстовете на Татарлъ и Йозсьой се наблюдават единствено фонетични и морфологични особености на османско-турския език от XV век при изписване на думите. И това изречение, както и предходното, може да се раздели на две самостоятелни изречения, всяко от които е граматически завършено и представлява пословица, а именно: “Човек, който умре не се съживява. Душата, която е излязла, обратно не се връща.” От друга страна изречението може да запази своята цялост и да не бъде разделяно на две самостоятелни изречения. В този случай бихме могли да търсим връзката между материалното и духовното като едно неделимо единство в човешкото съществуване. Тогава пословичното изречение ще се разгледа като една пословица.

“Bir yiğidin kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, toplar, talep eyler, nasibinden fazlasını yiyemez.” /“Един юнак, дори и да има имущество до възвишението на черната планина, [нак] трупа, събира, желае [още]. В текстовете на Татарлъ и Йозсьой се наблюдават особеностите на османско-турския език от XV век. Налице е пословично изречение, което се характеризира с граматическа завършеност, има преносен смисъл.

“Gürüldeyip sular taşsa deniz dolmaz.” /“Ако реките клокочат и излизат извън коритото си, морето не може да се напълни.” В текстовете на Татарлъ и Йозсьой е в следния вариант: “Urlaşuban sular taşsa deniz tolmez.” пословичното

изречение е завършено, а на следващо място е плод на житейска мъдрост.

“Kibirlilik eyleyeni Tanrı sevmez, gönlünü yüce tutan erde devlet olmaz.” / *“Бог не обича този, който е горд, този, който се гордее в душата си, не е щастлив.”* В текстовете на Татарлъ и Йозсьой е в следния вариант: “Tekebbürlük eyleyeni Tanrı sevmez, könlün yüce tutan erde devlet olmaz.” В последния вариант вместо думата *kibirlilik* е използвана думата *tekebbür*, която в речника на Ферит Девелиоглу се среща в смисъл на: *kibir gösterme, büyüklük satma* /показване на величие, големство; надменност, високомерие; представяне за нещо повече, отколкото представлява/. И това пословично изречение е завършено и представлява предаден от поколенията житейски опит.

“El oğlunu beslemekle oğul olmaz, büyüyünce bırakır gider, gördüm demez.” /*“Ако храниш чужд син няма да [ти] стане син, като порасне ще [те] остави и ще си отиде, няма да каже: “Видях”.* В текстовете на Татарлъ и Йозсьой е в следния вариант: “Yad oğulu saklamağile oğul olmaz, büyüyende salur gide gördüm demez.” В оригиналния текст е употребена персийската дума *yad*, която означава възпоминание, памет; спомен, но и чужд, несвой. В случая думата *yad* е употребена в смисъла на чужд, несвой. Изречението е граматически завършено и представлява пословица.

“Kül tepesik olmaz, güveyi oğul olmaz.” /*“Пепелта не става хълмче, зетят не става син.”* В текстовете на Татарлъ и Йозсьой се наблюдават единствено фонетични и морфологични особености на османско-турския език от XV век и преди това. Безспорно и това изречение е граматически завършено и преносно по смисъл.

“Kara eşek basına gem vursan katır olmaz, hizmetçiye elbise giydürsen hanım olmaz.” /*“Ако поставиш юзда (повод) на главата на черно магаре, не става катър, ако накараш прислужницата да облече рокля, не става госпожа (господарка, съпруга).”* В текстовете на Татарлъ и Йозсьой е в следния вариант: “Kara eşek basına uyarı ursan katır olmaz, karavaşa ton geürsen hanım olmaz.” Прави впечатление, че в оригинала е използвана думата *karavaş*, която означава пленница, неволница, робиня, както и думата *ton*,

която има смисъл на don – дреха, облекло, одежда. Пословичното изречение е завършено.

“Lapa lapa karlar yağsa yaza kalmaz, yarağılı yeşil çimen güze kalmaz.” /“Ако завали сняг на парцали, не остава до лятото; окосената през пролетта зелена трева не остава до есента.” И това изречение е граматически завършено, поради което може да бъде определено като пословица.

“Eski pamuk bez olmaz, eski düşman dost olmaz.” /“Старият памук не става платно, старият враг не става приятел.” В оригиналния текст, а в транскрибирания от Йозсъой текст е използвана по-старата форма на съвременните думи pamuk – panbuk, bez – biz, düşman – düşmen, както и старата дума karı в смисъл на: ihtiyar, yaşlı; eski, karı, kadın, ihtiyar kadın (възрастен, стар, съпруга, жена, стара жена). Следва да се отбележи, че в оригиналния текст пословичното изречение е записано като две отделни изречения, а именно: “Eski panbuk bez olmaz. Karı düşmen dost olmaz.” Интерес представлява турската пословицата в реципрочен смисъл: “Eski dost düşman olmaz.” “Старият приятел враг не става” [Николова 2004: 100]. Очевидно е, че в света на тюрките ясно са разграничени понятията приятел и враг и смисъла, който се влага в тези думи.

“Kara koç ata kıymayınca yol alınmaz, kara çelik öz kılıcı çalmayınca hasım dönmez, er malına kıymayınca adı çıkmaz.” /“Докато не се жертва бащата на черния овен, пътят не се изминава, докато не зазвънти черната стоманена сърцевина на меча, врагът не се връща, докато не се жертва богатството на мъжа, името не излиза.” В оригиналния текст вместо думата çelik е използвана по-старата форма polad, както и думата karım вместо hasım. В осъвременения вариант на М. Ергин е използвано словосъчетанието Kara koç ata вместо Kızağusa. Изречението е завършено по своята граматическа цялост и има преносен смисъл.

“Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofraya çekmez.” /“Докато момичето не види от майката, не взема съвет, докато момчето не види от бащата, не слага маса.” В оригиналния текст вместо думата baba е използвана думата ata. Пословичното изречение може да бъде

разделено на две самостоятелни части, първата от които, а именно: *“Докато момичето не види от майката, не взема съвет”*, в какъвто смисъл пословици се срещат и в българската култура – *“Каквато майката, такава и дъщерята.”*, *“С каквито се събереш, такъв ставаш.”* и др. В случая става дума за закона за наследствеността, определящ повторемостта на битието, предаването на знанието от поколение на поколение [Семов 1985: 145-146].

“Oğul babanın yerine yetişenidir, iki gözünün biridir.” / *“Синът е, който стига до мястото на бащата, той е едно от двете му очи.”* В оригиналният текст е в следния вид : *“Ogul atanın sırtıdır, iki gözünün biridir.”* Вижда се, че думата *sıg* е заместена с израза: *yerine yetişen*. Първата дума е в смисъл нещо, което се държи скрито, не се казва на никого, а в осъвременения вариант е в смисъл: който стига, достига до неговото място. Така, че ако се прочете в оригинал, пословицното изречение добива следния вид: *“Синът е тайната на бащата, той е едно от двете му очи.”* И тук пословицното изречение има преносен смисъл.

“Devletli oğul olsa ocağının korudur.” / *“Ако синът бъде щастлив, той е жарта на огнището.”* В оригиналният текст е в следния вид: *“Devletlü ogul kopsa ocağının közidür.”* В случая има голяма разлика между значението на глаголите *olmak* и *kormak*. По отношение на думата, разчетена от Йозсьой като *köz*, същата е в смисъл на *kor* – въглен, жар, жарава, но и червен, ален. Думите са близки до това, което може да чуем във всекидневната реч и на българина като родител: *“Ако детето ми е добре, и аз съм добре.”* Това са слова, често употребявани и от представителите на турския етнос в страната ни.

“Oğul da neylesin baba ölüp mal kalmasa.” / *“Синът каквото и да прави, бащата умира и ако не остави имане.”* Осъвремененият вариант на М. Ергин не се различава от оригинала, с изключение на морфологическите особености на османо-турския език от XV век. Изречението има граматическа завършеност, така че може да се определи като пословично.

“Baba malından ne fayda başta devlet olmasa.” / *“Каква полза от имането на бащата, ако в началото няма щастие.”* В

оригиналният текст е употребена по-стара форма на думата fayda, а именно: faide. И това изречение е граматически завършено и носи житейска мъдрост, предадена ни от поколенията преди нас.

“Devletsiz şerrinden Allah saklasın hanım sizi!” / “*Да Ви пази Господ от нещастното зло, мой хане!*” С това благопожелание завършва първата част от думите на Деде Коркут записани във въведението на Dede Korkut Kitabı.

Проследявайки тази условно наречена първа група от пословични изречения, мога да заключа, че с най-голяма честота са преданията за *съдбата* на тюрките и предопределеността им от висшите сили. На места тези висши сили са назовани Allah, а на други Tanrı.

След определянето на човешкия живот от повелите на съдбата, място е отделено и на продължителността на човешкия живот, връзката на човек с материалното, телесното. От една страна е материалната предопределеност на човек, а от друга страна – вътрешния мир, но отново във връзка със съдбата.

Като че ли в хронологична последователност са подредени мъдрите слова на Дядо Коркут за природните закони и човешката надменност, връзките в рода и разграничение на понятията свое – чуждо, подредеността в обществото и разделение на човешките слоеве по критерия висше – низше, разграничение на човешките отношения по критерия приятел – враг.

При разграничение на последната категория човешки отношения, е отделено място и на разбиранията на тюрките за движението, битката и мъжествеността. Това, което е важно за света на тюрките в продължение на векове, е придвижването на племената из обширни територии в Азия, сблъсъка с други племена при отвоюването на територии, бързината и ловкостта в битката и не на последно място проявената мъжественост в боя.

В края на тази група пословични изречения е отделено място и на закона за наследствеността и свързаното с него предаване на придобитите в битието умения от майка на дъщеря и от баща на син. В тази връзка е отделено място и на закона за наследството и имуществото в рода, но отново през призмата на съдбата и разбирането за *щастие* на тюрките.

Втората условно обособена група започва така: “Sert yürürken cins bir ata namert yiğit binemez, binince binmese daha iyi.” / *“Когато се върви по стръмно, юнак, който не е мъжествен, не може да се качи на породист кон. И да се качи е по-добре, ако не се качи.”* В оригиналния текст е в следния вид: “Sarı yüğir iken kazılık bir ata namert yiğit bine bilmez, bininçe binmese yiğ.” Вижда се, че е употребена думата sarı в смисъл на: dik, sert, çetin, както и думата kazılık в смисъл на: kazılık at, büyük ve cins at /голям, силен и расов кон/, Kazılık dağında yetişen cins at /кон от род, от сой, който достига в планината Казлък/. Имаме пословично изречение, което е завършено и предава житейски опит. “Çalıp keser öz kılıcı namertler çalınca çalmasa daha iyi.” / *“Собствената сабя, ако който не е мъж удари с нея, ако не удари е по-добре.”* В оригиналния текст вместо думата namert /низък, подъл, мерзък; малодушен, страхлив/ е използвана друга дума, а именно: muhannet - tahnit olunmuş /който е бил балсамиран/, mumyalanmış /мумифициран/. В този случай значително би се променил смисълът при превод от оригиналния текст, като може да се разбира в смисъл “вцепенен от страх”. От друга страна думата namert е с персийски произход и е образувана от словообразователната представка na-, който се използва за образуване на думи със значение, противоположно на значението на изходната дума /аналогично на представката ne- в българския език/, и от думата mert, която означава: мъж, деец; човек; ост. храбрец; мъжествен, храбър, смел; благороден. Думата muhanat е от арабски произход и означава: страхлив, подъл; страхливец, подлец.

“Çala bilen yiğide ok ile kılıçtan bir çomak daha iyi.” / *“За юнак, който може да удря, една тояга е по-добре от стрела или сабя.”* Оригиналният текст в случая не е осъвременяван, като единствената разлика се състои в настъпилите морфологически промени в езика. Изречението е граматически завършено, поради което може да се определи като пословично, а на следващо място предава мъдростта на по-старите поколения.

“Misafiri gelmeyen kara evler yıkılsa daha iyi.” / *“Ако паянтовите къщи, в които не идва гост, се срутят, е по-добре.”* Оригиналният текст и тук не е осъвременяван, като вместо

думата *misafir* е употребена думата *konuk*, която има същото значение. И това изречение е граматически завършено и предава житейска мъдрост.

“*Atın yemediği acı otlar bitince bitmese daha iyi.*” / “*Когато горчивите треви, които конят не яде, пораснат, ако не пораснат е по-добре.*” И тук оригиналният текст не е променян, с изключение на морфологическите особености на езика. Изречението е завършено граматически и има преносен смисъл, поради което може да се определи като пословично.

“*İnsanın içmediği acı sular sızınca sızmasa daha iyi.*” / “*Когато горчивите (солените) води, които човек не пие, се процедят, ако не се процедят, е по-добре.*” И в този случай текстът не се различава от оригинала. И това изречение се характеризира с граматическа завършеност и има преносен смисъл.

“*Baba adını yürütmeyen hoyrat oğul baba belinden inince inmese daha iyi, ana rahmine düşünce doğmasa daha iyi.*” / “*Синът нехранимайко, който не продължава бащиното си име, ако не го продължи, е по-добре. Като попадне в утробата на майката, ако не се роди, е по-добре.*” Оригиналният текст притежава граматически особености, характерни за османо-турския език през XV век. В осъвременения вариант на Ергин е употребена думата *baba* / *баща, татко*, докато в оригиналния вариант - думата *ata*, която има по-широко значение, а именно: баща; прародител, праядо. В оригиналния вариант е записано едно сложно изречение, което може да бъде разделено на две отделени пословични изречения, които сами по себе си са граматически завършени.

“*Baba adını yürütünce devletli oğul daha iyi.*” / “*Когато честитият син продължава рода на баща си, е добре.*” И това изречение в оригиналния текст не се различава от осъвременения вариант, като притежава характерните особености на езика за периода, в който произведението е било записано. Това изречение не се отличава от предходните, тъй като в случая е то също е пословично, притежава завършен вид и предава житейската мъдрост за щастието в рода при наличието на честите синове.

“Yalan söz bu dünyada olunca olmasa daha iyi.” / “Ако на този свят има лъжлива дума, ако няма, е по-добре.” И в този случай изречението може да се определи като пословично, това са предадени от поколения човешки опит, резултат от повтарящи се действия и събития в човешкото общество.

“Gerçeklerin üç otuz on yaşını doldursa daha iyi.” / “Ако истините изпълнят 3 по 30 по 10 години, е по-добре.” В случая записах числата в тяхната поредност, като не би могло да става дума за определена дата, посочена по летоброенето по Хиджра, тъй за изписването на датите към XV век са били използвани арабските числителни имена, а в случая по-вероятно е да става дума за възраст или продължителен период от време, доколкото са използвани турските числителни имена. Üç otuzunda – Çok yaşlı /Много възрастен / [Акалън 2009: 2055]. Изречението отново може да се определи като пословично, тъй като е в резултат от предадени от поколение на поколение житейска истина.

“Üç otuz on yaşınız dolsun, Hak size kötülük getirmesin, devletiniz devamlı olsun hanım hey!” / “Да навършите 3 по 30 по 10 години, Бог да не Ви донесе нещастие, Вашето щастие да бъде продължително, мой хане!” В оригиналния текст е употребена думата уапан, имаща значение на страхотен, ужасен; неумолим, жесток; страшен, вместо употребената в осъвременения вариант kötülük, както и думата рауенде, в смисъл на: duran, sürekli, вместо devamlı. Следва да се отбележи, че в речника на Девелиоглу има препратка към думата рауендеган – öteki dünyada baki kalacak olan şeyler, öbür dünya insanları /неща, които ще останат трайно на друга земя, хората на друга земя/. С това изречение, което представлява отправено благопожелание за дълголетие, завършва втората част от мъдрите слова на Дядо Коркут.

Тази втора условно обособена група съдържа житейски мъдрости, всяка от които представлява завършено пословично изречение. За разлика от първата обособена група, във втората се акцентира на качествата, които трябва да притежават воините, а именно: смелост, мъжественост. Отделено е специално внимание на връзката между отделения воин и неговия кон. В съзнанието

на тюрките конят е важен за война, тръгнал на поход.

Особено място е отделено на връзката между притежаваните от война качества, свързани с признака смелост, от една страна и от друга страна – оръжието на война. Интересно е разбирането на тюрките за притежаваните от различните воини качества, в съответствие с които и всеки един воин следва да носи съответното оръжие, а именно: смелия – сабя, ятаган, помалко смелия – тояга или стрела.

Ако се обърнем и към българския фолклор, веднага ще се досетим за мъдрите слова и на нашите прадеди: “От всяка пръчка, свирка не става.”

В тази втора група място е отделено и на противопоставянето на потребните и непотребните предмети в битата, природата и рода. От особено значение е на света да се появи здраво и качествено поколение, да се продължи рода.

Не на последно място в групата са включени и представите на тюрките, свързани с разбирането за истина и лъжа. Като се противопоставят тези две категории, се обяснява и значението на истината за продължителността на *щастие*то в света на тюрките.

Третата условно обособена група има коренно различно съдържание. Мъдрите слова са свързани с предаването на житейския опит, онагледено със закономерностите в природата. Всички изречения, оформящи тази група, са завършени по своята граматическа цялост и представляват човешкия опит, свързан с наблюденията над природата, предаден от поколение на поколение.

“Gittikte yerin otlaklarını geyük bilir.” / *“Еленът, като върви, знае пасищата на земята.”* Оригиналният текст се отличава с граматически особености на османо-турския език, характерни за XV век.

“Yeşermiş yerlerin çimenlerini yaban eşeği bilir.” / *“Дивото магаре знае моравите на раззеленената земя.”* В оригиналния текст е в следния вариант: “Kekez yirler çemenlerin kulan bilür.”, като е употребена е думата kulan, която означава yaban eşeği / *диво магаре*. В осъвременения вариант на Ергин е употребена думата yaban eşeği, която означава диво магаре.

“Ayrı ayrı yolların izini deve bilir.” / *“Камилата знае*

следите по отделните пътища.” В оригиналния текст се наблюдават морфологическите особености на османо-турския език.

“Yedi dere kokularını tilki bilir.” / *“Лисицата знае миризмите на седем дерета.”* И при това изречение няма разлика между оригиналния текст и осъвременения вариант на М. Ергин.

“Geceleyin kervan göçtüğünü çayırlık kuşu bilir.” / *“Чучулигата знае преминаването на керваните нощем.”* В оригиналния текст е употребена думата turgay в смисъл на çayırlık kuşu /Alauda arvensis/, докато в осъвременения вариант Ергин е използвал думата çayırlık kuşu, която означава чучулига.

“Oğulun kimden olduğunu ana bilir.” / *“Майката знае от кого е синът ѝ.”* И тук няма разлика между оригиналния текст и осъвременения вариант на Ергин.

“Erin ağırlığını hafifini at bilir.” / *“Конят знае дали седлото на юнака е леко или тежко.”* В оригиналния текст е използвана по-старата дума yünlü в смисъл на: hafif, ağır olmayan / *леко, което не е тежко.*

“Ağır yüklerin zahmetini katır bilir.” / *“Катърът знае трудността на /умората от/ тежките товари.”*

“Nerede sızılar bilir var ise çeken bilir.” / *“Този, който страда, знае къде има болка.”* В оригиналния текст е употребено словосъчетанието ne yerde в смисъл къде, докато в осъвременения вариант на Ергин е използвана думата nerede, което означава: къде, где.

“Gafil başın ağrısını beyni bilir.” / *“Мозъкът знае болката на непредпазливата глава.”* И тук, като изключим морфологическите особености на османо-турския език, не се наблюдава разлика между оригиналния текст и осъвременения вариант на Ергин.

До края на тази трета условно обособена група има още две изречения, но те не са свързани с наблюдения над природните закономерности, а представляват човешкия опит, предаден от поколенията, свързан с наблюдения над този, който предава човешките знания и опит - певецът.

“Kolça kopuz yükseltip elden ele, beyden beye ozan gezer.” / *“Певецът, като носи саз с дълга дръжка, обикаля от ръка на*

ръка, от бей на бей.” В случая е налице граматически завършено изречение, но същото не може да бъде определено като пословично. То няма преносен смисъл, нито е отражение на народно умотворение, а по-скоро отразява начина на разпространение на словото.

“Erin cömerdini, erin cimrisini ozan bilir.” / *“Певецът познава щедростта на боеца, стиснатостта на боеца.”* В оригиналния текст вместо съвременната дума cimri е употребена думата pakes, която е съставена от словообразователната представка па-, която се използва за образуване на думи със значение, противоположно на значението на изходната дума /аналогично на представката не- в българския език/, и от персийската дума kes, която означава: човек, личност, субект; истински човек, благороден човек. Ето защо изречението може да се преведе и като *“Певецът познава щедростта на боеца, неблагородството на боеца.”* Изречението има граматическа завършеност и може да се определи като пословично, тъй като предава човешкия опит от поколение на поколение.

“Karşınızda çalır söyleyen ozan olsun.” / *“Да бъде певецът, който говори и свири срещу Вас.”* В оригиналния текст е използвана думата ileyünüzde, докато в осъвременения вариант тя е заменена с думата karşınızda. В случая ileу има значение на: ъп, karşı /преден, това, което е отпред; отсреща, насреща, срещу. Това изречение има по-скоро благопожелание за певица, за този, който предава събираното от поколения познание за света.

“Azır gelen kazayı Tanrı savsın hanım hey!” / *“Господ да прогони нещастията, което идва по пътя.”* В осъвременения вариант не се наблюдават различия в сравнение с оригинала, разбира се с изключение на граматическите особености. Това е благопожеланието, с което завършва третата условно обособена група пословични изречения.

Третата условно обособена група пословични изречения отразява натрупания от поколения човешки опит и наблюдения, свързани със закономерностите в природата, а именно: животът на птиците, дивите и домашните животни, както и придвижване на животните от едни територии на обитаване до други. В тази група е включено и знанието на човека, свързано с произхода му,

както и знанието на този, който разпространява човешкия опит и го предава на хората.

Така във въведението на „Книга за Дядо Коркут” се наблюдават някои важни особености, които ми дадоха основание да определя определени изречения като пословици.

При внимателен прочит на текста прави впечатление, че от една страна е използвано сегашно-бъдеще време на глагола. Употребата на това време означава, че действието се върши както в сегашно, така и в бъдеще време, т.е. че действието се върши изобщо във всяко време. Със сегашно-бъдеще време се изразяват и често повтарящи се действия на известни глаголни лица. Поради тази особеност всички турски поговорки, чието действие е изразено в сегашно време, си служат със сегашно-бъдеще време [Гълъбов 1949: 242-243]. На следващо място в пословичните изречения е употребено и желателно-условно наклонение, с което се изразява желание и на следващо място условие, при което се извършва друго действие [Гълъбов 1949: 258].

Пословичните изречения са граматически завършени, което дава основание те да бъдат определени като пословици. В тях е намерил отражение опитът на тюрките и тяхното отношение към заобикалящия ги свят. Пословиците в “Книга за Дядо Коркут” отразяват житейските мъдрости на поколения тюрки, достигнали до наши дни и носещи информация за бита и духовността им.

В зависимост от мястото, което заемат условно обособените групи пословични изречения, може да се направят следните изводи:

Разбирането за съдбата заема първо място по значение и важност в света на тюрките. Съдбата е тази, която предопределя човешкия живот и поддържа връзката между тленното и духовното.

На второ място по значение са отношенията в рода и извън него, връзката, която е създадена между членовете на общността на тюрките.

Отношението на тюрките към мъжествените прояви и смелостта в битките, представата им за качества на воините и необходимостта от създаване на качествено поколение, способно

да продължи рода.

На следващо място е поставено отношението към истината и лъжата, като значение е отдадено на връзката между истината и щастието на тюрките.

Опитът на тюрките е свързан и с уреждане на наследствените отношение в семейството, проследяване на природните закономерности и законите на живата природа.

Не без значение е назоваването на висшите сили, които определят съдбата на тюрките, като Allah /*Аллах*/, Нак /*Хак* – *едно от имената на Аллах*/, Тапг /*Господ, Бог*/, поради което и са налага извод, че от една страна произведението е повлияно от Исляма, а от друга страна е запазило особености на тюркския епос от периода на езичеството. В тази насока следва да се спомене и виждането на някои руски изтоковеди, които смятат, че митологията на тюркоезичните народи на Мала и Средна Азия, Казахстан, Кавказ, Крим и Западен Сибир, които са възприели исляма, са в основата си немюсюлмански. Разпространилият се сред народите от региона ислям постепенно е стеснил и разрушил предишните митологически системи. Някои местни езически божества, като Коркут, са се трансформирали в образа на мюсюлмански светци [Енциклопедия 1988: 537].

В заключение може да се обобщи, че във въведението на “Книга на Деде Коркут” се съдържат пословици, свързани с формираната картина за света в представите на тюрките. Съдържащите се в произведението пословици отразяват вековния житейски опит на тюрките, предаван от поколение на поколение и достигнал до наши дни чрез знанието на тюрките под обобщения образ на Деде Коркут.

Литература:

Акалн 2009: Akalın, Ş. H. (hzl.) Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları, 10.baskı - Ankara: 2009.

Богданов 1993: Богданов, Ив. Енциклопедичен речник на литературните термини. София: Петър Берон, 1993.

Гълъбов 1949: Гълъбов Г. Турска граматика. София: Наука и изкуство, 1949.

Девелиоглу 2009: Develioğlu, F. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat, 29.baskı. Ankara: 2009.

Добрев 2009: Добрев, Ив. (ред.) Академичен турско-български речник. София: Рива, 2009.

Энциклопедия 1988: Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.2. Москва: 1988.

Ергин 1991: Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. İstanbul. Boğaziçi Yayınları, 1991.

Йозсой 2004: Özsöy, B. S. Dede Korkut Kitabı, 1.baskı. Manisa: 2004.

Николова 2004: Николова, К. Ако нямаш огледало, погледни съседа си и още над 400 турски пословици и поговорки. София: 2004.

Ницолов 1980: Ницолов, Л., Георгиев, л., Джамбазки, Хр., Спасов, С. (съст.) Речник на литературните термини. София: Наука и изкуство, 1980.

Панов 2009: Панов, И. (ред.) Персийско-български речник. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2009.

Пермяков 1988: Пермяков, Г. Л. Основы структурной паремиологии. Москва: 1988.

Семов 1985: Семов, М. Баба знае две и двеста. Пловдив: 1985.

Татарль 1993: Tatarlı, İ. Eski Türk Edebiyatı. Metinler. София: Наука и изкуство, 1993.

